

T.C.
SELÇUK ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
KAMU HUKUKU ANABİLİM DALI

**TÜRK DIŞ POLİTİKASIDA
BELİRLEYİCİ FAKTÖRLER EKSENİNDE
ÖZAL'IN DIŞ POLİTİKA KONSEPTİ**

113804

(Doktora Tezi)

Danışman
Prof. Dr. S. Gül AKYILMAZ

113804

Hazırlayan
Hasan MOR

**T.C. YÜKSEKÖĞRETİM KURULU
DOKÜMANTASYON MERKEZİ**

KONYA 2002

İÇİNDEKİLER

İÇİNDEKİLER.....	1
GİRİŞ.....	4

BİRİNCİ BÖLÜM

TÜRK DIŞ POLİTİKASINDA DIŞ BELİRLEYİCİ FAKTÖRLER: DIŞ ÇEVRE ORTAMI

A. GENEL DIŞ BELİRLEYİCİ FAKTÖRLER: GENEL DIŞ ÇEVRE ORTAMI.....	14
1. Uluslararası Genel Siyasi Görünüm.....	16
2. Uluslararası Genel Askeri Görünüm.....	17
3. Uluslararası Genel Ekonomik Görünüm	20
B. ÖZEL DIŞ BELİRLEYİCİ FAKTÖRLER: DIŞ ETKİLEŞİM ALANLARI	23
1. Jeopolitik Faktörler.....	24
a. Türkiye'nin Sovyetler Birliği ve/veya Rusya ile Komşuluğu: "Kuzeydeki Komşu Faktörü"	26
b. Türk-Yunan Komşuluğu ve Kıbrıs	31
c. Türkiye ve Orta Doğu	37
d. Türkiye ve Balkanlar	40
e. Türkiye ve Kafkaslar	44
2. Güvenlik Faktörü.....	46
a. Türkiye'nin NATO Üyeliği	46
b. Türkiye'nin BAB Gözlemci Üyeliği	51
3. Ekonomik ve Siyasi Faktörler	60
a. Türkiye'nin AB Üyeliği Sorunu	61
b. Türk Amerikan İlişkileri	68
c. Türkiye'nin İslam Konferansı Teşkilatı (İKT) Üyeliği	75
d. Türkiye'nin Ekonomik İşbirliği Teşkilatı (ECO) Üyeliği	80
e. Karadeniz Ekonomik İşbirliği Bölgesi (KEİB) Projesi	86

İKİNCİ BÖLÜM

TÜRK DIŞ POLİTİKASINDA İÇ BELİRLEYİCİ FAKTÖRLER: İÇ ÇEVRE ORTAMI

A. TARİHİ VE KÜLTÜREL FAKTÖRLER.....	90
B. İDEOLOJİK FAKTÖRLER.....	92
1. <i>Kemalizm ve Batılılaşma Faktörü</i>	93
2. <i>İslam Faktörü</i>	96
C. MADDİ VE FİZİKİ FAKTÖRLER.....	99
1. <i>Coğrafya, iklim ve Coğrafi Konum Faktörü</i>	99
2. <i>Nüfus ve Nüfus Yapısı Faktörü</i>	103
3. <i>Ekonomi Faktörü</i>	106
4. <i>Teknoloji Faktörü</i>	110
5. <i>Askeri Güç Faktörü</i>	112

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

TÜRK DIŞ POLİTİKASINDA KARAR ALMA MEKANİZMASI VE KARAR ALICILAR: İÇ SİSTEM ORTAMI

A. CUMHURBAŞKANININ ROLÜ.....	116
1. <i>Yasal-Formel Durum</i>	116
2. <i>Fiili Durum</i>	120
B. BAŞBAKANIN ROLÜ.....	121
1. <i>Yasal-Formel Durum</i>	121
2. <i>Fiili Durum</i>	125
C. MİLLİ GÜVENLİK KURULU VE ORDUNUN ROLÜ.....	126
1. <i>Yasal-Formel Durum</i>	126
2. <i>Fiili Durum</i>	131
D. DIŞİŞLERİ BAKANI VE DIŞİŞLERİ BÜROKRASİSİNİN ROLÜ.....	133
1. <i>Yasal-Formel Durum</i>	133
2. <i>Fiili Durum</i>	135
E. PARLAMENTONUN ROLÜ.....	137
1. <i>Yasal Formel Durum</i>	137
2. <i>Fiili Durum</i>	144

F. KAMUOYUNUN ROLÜ: MEDYA, KANAAT ÖNDERLERİ, SİYASİ PARTİLER, SİVİL TOPLUM ÖRGÜTLERİ	148
G. DEĞERLENDİRME	156

D Ö R D Ü N C Ü B Ö L Ü M

DOĞU - BATI EKSENİNDE ÖZAL'IN DIŞ POLİTİKA KONSEPTİ

A. KASIM 1983'TE ÖZAL'IN İKTİDARA GELİŞİ-MEV CUT DURUM	161
1. İç Çevre Ortamı.....	161
2. Dış Çevre Ortamı	165
B. ÖZAL'IN DIŞ POLİTİKA KONSEPTİ.....	167
1. Amaçlar.....	170
a. Barış ve İstikrar	173
b. Refah ve Güvenlik.....	176
c. Doğu-Batı Arasında Köprü Rolü	180
d. Yirmibirinci Yüzyılı Türkiye'nin ve Türklerin Asrı Yapmak Fikri	188
2. Araçlar.....	198
a. Türkiye'nin Dışa Açılması	198
b. Barış İçin Karşılıklı Ekonomik Bağımlılıkların Oluşturulması	203
c. Aktif ve Dinamik Dış Politika	207
d. Osmanlılık/Neo-Osmanlılık	221
C. DEĞERLENDİRME.....	228
S O N U Ç.....	234
BİBLİYOGRAFYA	240

KISALTMALAR

AB	: Avrupa Birliği
ABD	: Amerika Birleşik Devletleri
AET	: Avrupa Ekonomik Topluluğu
AGİK	: Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Konferansı
AGİT	: Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Teşkilatı
AGSK	: Avrupa Güvenlik ve Savunma Kimliği
AGSP	: Avrupa Güvenlik ve Savunma Politikası
ASEAN	: Güneydoğu Asya Ülkeleri Birliği (Association of Southeast Asian Nations)
AST	: Avrupa Savunma Topluluğu
AT	: Avrupa Topluluğu
Aufl.	: Auflage (Bası)
AÜSBFD.	: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi
BAB	: Batı Avrupa Birliği (Western European Union-WEU)
Bd.	: Band (Cilt)
Bkz.	: Bakınız
c.	: Cilt
CENTO	: Merkezi Antlaşma Örgütü (Central Treaty Organization)
Çev.	: Çeviren
db.	: Diğerleriyle Birlikte
Der.	: Derleyen
Diss.	: Dissertation (Doktora Tezi)
ECO	: Ekonomik İşbirliği Teşkilatı (Economic Cooperation Organization)
Ed.	: Editör
Eds.	: Editörler
EFTA	: Avrupa Serbest Ticaret Bölgesi (European Free Trade Association)
Hrsg.	: Herausgeber (Yayına Hazırlayan)
ICO	: İslam Konferansı Teşkilatı (Islamic Conference Organization)
İKT	: İslam Konferansı Teşkilatı (Islamic Conference Organization-ICO)
in:	: İçinde
Jg.	: Jahrgang (Yıl)
Jhg.	: Jahrgang (Yıl)
KEİB	: Karadeniz Ekonomik İşbirliği Bölgesi
KHK	: Kanun Hükmünde Kararname
Krş.	: Karşılaştırınız
MGK	: Milli Güvenlik Kurulu
NAFTA	: Kuzey Amerika Serbest Ticaret Bölgesi (North America Free Trade Association)
NATO	: Kuzey Atlantik Antlaşması Örgütü (North Atlantic Treaty Organization)
NGO	: Hükümetdışı Örgütler (non-governmental organizations)
Nr.	: Nummer (Numara)
OEEC	: Avrupa Ekonomik İşbirliği Örgütü
OYAK	: Ordu Yardımlaşma Kurumu
RCD	: Kalkınma İçin Bölgesel İşbirliği (Regional Cooperation for Development)
s.	: Sayfa
SSCB	: Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği
SÜHFD.	: Selçuk Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi
sy.	: Sayı
TSK	: Türk Silahlı Kuvvetleri
vd.	: Ve Devamında

GİRİŞ

Türkiye'nin aidiyet ve dünyadaki yeri ile ilgili değerlendirmelerde ciddi farklılaşma ve çelişkili tanımlar sıklıkla karşılaşılan bir olgu olarak kendini göstermektedir. Ülkenin aidiyetine dair zıtlıklar içeren dahili ve harici tanı sahiplerinin Türkiye'nin uluslararası konumunun şekillenmesiyle ilgili süreçte bizzatihi etkili roller oynayan aktörlerden, sürece doğrudan müdahil olmayan gözlemci konumundaki yazar ve akademisyenlere kadar geniş bir yelpazeyi içine alıyor oluşu, bu olguyu daha da dikkate değer bir niteliğe büründürmektedir.

Zamanın AET Komisyonu başkanı Walter Hallstein, 1963 yılında Türkiye-AET Ortaklık Andlaşması imza töreninde yaptığı konuşmada, "*Türkiye Avrupa'nın bir parçasıdır*"¹ diyerek, Türkiye'yi Batı'ya oturtmaktadır. Cumhurbaşkanı Kenan Evren 1982'de İslam Kalkınma Bankası 6. Yıllık Toplantısı açış konuşmasında, "*Türkiye İslam Dünyasının ayrılmaz bir parçasıdır*"² demek suretiyle Türkiye'nin yerinin Doğu'da olduğunun altını çizmektedir. Yine aynı Cumhurbaşkanı, Federal Almanya Cumhurbaşkanı Weizsäcker'in 1986 yılında Türkiye'yi ziyaretinde, "*Türkiye gelecek için Batı ile bir kader birliğine girmiştir*"³ ifadesini kullanarak bu sefer Türkiye'ye Batı'da yer göstermektedir. Dietrich Schlegel, 1986 yılında Alman dış politika ve uluslararası ilişkiler dergisi "Außenpolitik"de Türkiye-Avrupa Topluluğu ilişkilerini inceleyen bir makalesinde, ilişkilerdeki istikrarsızlığı ve sapmaları, "*Türkiye ile Avrupa Arasında Pragmatizm*"⁴

¹ GROTHUSEN Klaus-Detlev, "Außenpolitik", in: Südosteuropa-Handbuch, Bd. IV, TÜRKİE, Klaus-Detlev Grothusen (Hrsg.), Göttingen 1985, s. 120.

² Devlet Başkanı Kenan Evren'in, 26 Mayıs 1982'de Ankara'da İslam Kalkınma Bankası 6. Yıllık Toplantısı açış konuşması bkz. Newspost 28.05.1982.

³ Federal Almanya Cumhurbaşkanı Weizsäcker'in 1986 yılında Türkiye ziyaretinde, Cumhurbaşkanı Kenan Evren'in 26.05.1986 tarihinde Ankara'da yaptığı yemek konuşması, bkz. 27 Mayıs tarihli günlük Türk gazeteleri.

⁴ SCHLEGEL Dietrich, "Pragmatismus zwischen der Türkei und Europa", in: *Aussenpolitik*, Jg. 37, 3. Quartal 1986, s. 283.

başlığıyla vurgulamıştır. Alman gazetesi Frankfurter Allgemeine Zeitung 1990'da Türk dış politikasını işleyen bir yorumunda, "*Türkiye nereye gidiyor?*"⁵ başlığını kullanır. Yazıda Türkiye sanki ait olduğu, bilinen yerini terk ederek başka bir yere doğru kayıyormuşçasına şaşkınlık içerisinde duyulan kaygılar ifade edilmek istenmektedir. Amerikan dış politika ve uluslararası ilişkiler profesörü Dankwart A. Rustow'un 1987'de Türkiye-Batı ilişkilerini inceleyen kitabı, normal olmayan bir işleyişe Türkiye lehine itiraz edencesine "*Unutulan Müttefik: Türkiye*" adını taşımaktadır⁶. Berlin'de prestijli think tank kuruluşu olan Bilim ve Politika Vakfı'nın Türkiye ve AB ilişkileri uzmanı Heinz Kramer 1992'de yayınladığı makalesine başlık olarak, "*Türkiye Avrupa, Asya ve Yakın-Doğu Arasında Azimli Bir Bölgesel Güç mü?*"⁷ sorusunu seçmiştir. Gazeteci Ufuk Güldemir kitabında, 1989 yılında Humeyni'nin ölümü üzerine, NATO'nun İzmir karargahı önündeki onbeş bayraktan sadece Türk bayrağını yarıya kadar indirilmiş bir şekilde gösteren resmin Pentagon'da günlerce elden ele dolaştırıldığını⁸ yazmaktadır.

Aynı ülkenin uluslararası konum ve aidiyetiyle ilgili bu ölçüde birbiri ile çelişik tanımlamalar acaba ne anlama gelmektedir? Üstelik bu durumun, ilgili kişilerin şahsi eğilimleri ile izah edilebilecek retoriklerden veya konjonktüre bağlı arizi tanımlamalardan kaynaklanmadığını, Türkiye'nin somut dış politika karar, tutum ve eylemleri açıkça ortaya koyar eğilimler sergilemekteyse...

Türkiye'nin, İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra Batı'nın en etkili savunma örgütü olan NATO'ya üye olması; AET'ye 1959'da yaptığı üyelik başvurusunu 1987 yılında tam üyelik

⁵ Frankfurter Allgemeine Zeitung, 30.06.1990.

⁶ **DANKWART** A. Rustow, *Unutulan Müttefik Türkiye*, (Çev. Hakan Türkkuşu), İstanbul 1989.

⁷ **KRAMER** Heinz, "Die Türkei zwischen Europa, Asien und dem Nahen Osten-eine aufstrebende Regionalmacht?", in: *Südosteuropa Mitteilungen*, Nr. 2, 1992, s. 129.

⁸ **GÜLDEMİR** Ufuk, *Texas Malatya*, İstanbul 1992, s. 390.

müracaatı ile pekiştirmek suretiyle, Avrupa ile ilişkilere verdiği önemdeki sürekliliğin altını çizmesi; 1990'lı yılların başlarında da bir taraftan AB'ye tam üyelik için seferber olurken, aynı dönemde Karadeniz Ekonomik İşbirliği Bölgesi örgütünü bizzat kendi inisiyatifi ile hayata geçirmesi; İslam Konferansı Teşkilatı'na üyeliği ve bu örgüt içerisindeki etkin rolü; üyeleri Pakistan, İran ve 1992'den itibaren Azerbaycan, Türkmenistan, Özbekistan, Kırgızistan, Kazakistan, Afganistan ve Tacikistan gibi Asya-İslam ülkelerinden oluşan Ekonomik İşbirliği Örgütündeki (ECO) kurucu üyeliği ve etkinlikleri dikkate alındığında, uluslararası konum ve aidiyetiyle ilgili tanımlamalardaki zıtlıkların sırf arizi ve subjektif şartlardan kaynaklanmadığı anlaşılabacaktır.

Doğu ve Batı kavramlarının coğrafi anlamlarına, medeni, kültürel ve siyasi anlamlar da katılarak *Şark-Garb (Orient-Okzident)*⁹ formatlarında sorulacak olursa; Türkiye, Doğu Dünyasının mı yoksa Batı Dünyasının mı bir parçasıdır? Diğer bir ifadeyle, Türkiye nereye ait ve hangi dünyanın parçasıdır? Bu soruya hem Türkiye'nin kendi içinden ve hem de Doğu ve Batı Dünyasından verilecek olan cevabın oldukça farklı olacağı konusunda emin olunulabilir. Hatta bu sorunun, Türkiye'de, İran'da, Japonya'da, İngiltere'de veya Almanya'da sorulması durumunda da alınacak cevabın farklı olacağından şüphe edilmemelidir.

Türk dış politikasının istikametinin ne olduğu sorusu sorulmuş olsaydı, verilecek olan cevabın Türkiye'nin dünyadaki aidiyet ve konumu sorusuna verilecek cevap ile aynı doğrultuda olacağı aşıkardır. Bu doğrultuda, somut dış politikanın niteliğine göre Doğu'da ve Batı'da yazılmış, "Türkiye nereye gidiyor?" başlığını taşıyan yazılara sıklıkla rastlanılmaktadır. Böyle bir durum dünyanın pek az ülkesi için söz konusu olabilir. O halde

⁹ Bu çalışmada sıklıkla yer alacak olan "Doğu" ve "Batı" kavramları bir kültür ve medeniyet havzasını da çağrıştıran "Şark" ve "Garb" anlamlarında kullanılacaktır. Zaten Soğuk Savaş dönemindeki Varşova Paktı ülkeleri için kullanılan "Doğu Bloğu" parantezinin açtığı arizi terminolojik kargaşa bir tarafa bırakılırsa, bu kavramların siyaset ve uluslararası ilişkiler literatüründe ekseriyetle bu anlamlarda kullanıldığı görülecektir.

bu durumun altında, sebep ve temel dinamikleri araştırılarak açıklanması gereken son derece özgün bir “nev-i şahsına münhasırlık” olgusunun yattığını saptamak kaçınılmaz hale gelmektedir.

Acaba karşı karşıya olunan bu durum, arasatta kalarak ne yapacağını bilmeyen/bilemeyen bir ülkenin dış politikasındaki bocalamalar mıdır? Yoksa oldukça özgün konum ve şartlara sahip bir ülke için, bu özel şart ve dinamiklerin gerektirdiği bir dış politika çabası mıdır gözlemlenmekte olanlar?

Türkiye’yi bir taraftan İslam Konferansı Teşkilatı’nı etkin kılma çabalarına; akim kalan Bölgesel İşbirliği Teşkilatı’nı (RCD), ECO olarak tekrar diriltmenin öncülüğünü yapmaya iten; öbür taraftan da Karadeniz Ekonomik İşbirliği Bölgesi projesine mimarlık yapıp aynı anda da AB’ye tam üye olmak için müracaatta bulunmaya iten sebepler nelerdir? Böyle bir dış politika ne yapacağını bilmeyen bir ülkenin şaşkınlık emareleri midir; yoksa bunu objektif bir gereklilik haline getiren özel şartlar mı söz konusudur?

Türkiye Cumhurbaşkanı Turgut Özal ABD başkanı ile senli-benli konuşacak kadar samimi bir ABD gezisinin hemen arkasından, iki gün sonra Tahran havaalanında ABD’yi “büyük şeytan” ilan eden bir ülkenin Cumhurbaşkanı’nca nasıl oluyor da “hoş geldin kardeşim” diye karşılanıyor? Bu insanlar ne yaptıklarını bilmeyen şaşkınlılar mı; yoksa bunu böyle gerektiren çok özel sebepler mi var? Türkiye’nin dış politikasında gözlemlenen daha bir çok karar ve tutumlar bu tür soruları çoğaltmaya oldukça elverişli görünmektedir.

Bu çalışmanın asıl amacı, görünüşte sıklıkla çelişkili görüntüler sergileyen Türk dış politikasının anlaşılmasına mütevazı bir katkıda bulunmaktır. Bu katkı, Türk dış politikasındaki çelişkili ve/veya çelişkili gibi görünen yansımaların temel dinamikleri durumundaki belirleyici faktörleri bir bütün olarak ele almak, sistematik bir yaklaşımla analize tabi tutarak sorunu açıklamak suretiyle yapılmaya çalışılacaktır.

Yerli ve yabancı yazarlar tarafından Türk dış politikası üzerine yapılmış bir çok verimli çalışma olmakla beraber; bunların her birinin, Türk-Amerikan ilişkileri, Türk-Yunan

ilişkileri, Türk-Rus ilişkileri, Türk-Arap ilişkileri, Türkiye-Balkan ilişkileri, Türkiye-AB ilişkileri v.s. gibi ekseriyetle Türk dış politikasının sadece belli bir alanını ve/veya dönemini ele alıp inceleyen partiküler nitelikli çalışmalar oldukları görülmektedir. Türk dış politikasını bir bütün olarak ele alarak, bu bütünsellik içerisinde temel determinantları ve bunlar arasındaki ilişkileri ortaya koymaya yönelik sistematik analizler yapmayı hedefleyen bu çalışmanın, bu anlamdaki bir boşluğu dolduracağına inanılmaktadır.

Siyaset bilimi veya daha dar anlamda uluslararası ilişkiler ve dış politika çalışmaları, tarih araştırmalarından farklı olarak herhangi bir zamanda bir defalık olmuş bitmiş bir olayı sebep sonuç ilişkileriyle açıklamakla yetinmeyip; *yapısal sorunlara* da eğilerek elde edilen bulgular temelinde *genelleştirilebilecek analiz çerçeveleri* de önerme maksadı güderler. Bu maksada yönelik olarak, dış politika çalışmalarının kavramsal çerçeve de dahil belli bir yaklaşım modeli ve tanımlama düzeyi ortaya konularak yürütülmesi işlevsel olacaktır.

Bu açıdan da öncelikle dış politika kavramına bir açıklık kazandırmak gerekmektedir. Bu çalışmada dış politika kavramına yeni bir tanım getirmek yerine, çalışmanın amacı ve ele alınışı bakımından oldukça işlevsel elverişlilikte olduğu düşünülen Helga Haftendorn'un tanımını benimsenmiştir. Haftendorn'a göre dış politika:

“bir siyasal sistemin ('devlet'), rekabet içerisinde bulunduğu diğer sistemlere karşı temel hedef ve değerlerini gerçekleştirmeye yönelik olarak sergilediği tutumlar sürecidir. Bu süreç bir yandan sistem içi talepler; öbür yandan da aynı şekilde uluslararası sistemin talepleri tarafından etkilenir. Sonuç, bir taraftan iç siyasal düzeyde, öbür taraftan da aynı şekilde uluslararası düzeyde karşılıklı olarak işleyen dinamik bir etki ve uyum süreci olarak ortaya çıkar”¹⁰

¹⁰ **HAFTENDORN** Helga, “Aussenpolitische Prioritäten und Handlungsspielraum. Ein Paradigma zur Analyse der Aussenpolitik Deutschland”, in: PVS, Nr. 1/1989, s. 33.

Bu tanım ve unsurların, esas itibarıyla Morton A. Kaplan'ın Sistem Teorisi Modeli,¹¹ James N. Rosenau'nun Bağlantı (Linkage) yaklaşımı¹² ve Ernst-Otto Czempiel'in Rosenau'nun yaklaşımına yeni boyutlar da katarak geliştirdiği anlaşılan *Asimetrik İnterdependens* modeline¹³ dayandığı görülecektir.

Bu aşamada ise bir yaklaşım modeli olarak benimsenen Haftendorn'un dış politika tanımının kavramsal çerçevesi ve unsurları kısaca açılmak suretiyle konunun hangi düzlemde ve nasıl ele alındığına açıklık getirmek yerinde olacaktır.

Tanımdan yola çıkarak: Bir siyasal sistemin (Türkiye Cumhuriyeti Devleti ve dar anlamda Türk dış politikası karar alma mekanizması), rekabet içerisinde bulunduğu diğer sistemlere karşı (genel anlamda dış dünya ve uluslararası çevre) temel hedef ve değerlerini (en genel anlamda refah, güvenlik ve ulusal değerler temelinde şekillenen tasavvurlar) gerçekleştirmeye yönelik olarak sergilediği karşılıklı etkileşim sürecidir. Bu süreç bir yandan sistem içi talepler (tarih, kültür, ideoloji, maddi ve fiziki faktörler gibi karar alma sürecine girdi sağlayan faktörler ve karar alma mekanizmasının yapısı); öbür yandan da aynı şekilde uluslararası sistemin talepleri (uluslararası sistemin genel siyasi, ekonomik ve askeri yapısından kaynaklanan girdiler ile Türkiye'nin oluşturduğu dış ekonomik, siyasi ve askeri bağlantılardan kaynaklanan girdiler) tarafından etkilenir. Sonuç, bir taraftan iç siyasal

¹¹ Kaplan'ın Sistem Teorisi Modeli ile ilgili olarak bkz. **KAPLAN** A. Morton, "Systemtheoretische Modelle des internationalen System", Helga Haftendorn (Hrsg.) unter Mitarbeit von Hans Hoyng und Joachim Krause, Theorie der Internationalen Politik. Gegenstand und Methoden der Internationalen Beziehungen, Darmstadt 1975, s. 297-317.

¹² Rosenau'nun Linkage yaklaşımı ile ilgili olarak bkz. **ROSENAU** N. James, "Problembereiche und national-international Vermittlungsprozesse", Helga Haftendorn (Hrsg.) unter Mitarbeit von Hans Hoyng und Joachim Krause, Theorie der Internationalen Politik. Gegenstand und Methoden der Internationalen Beziehungen, Darmstadt 1975, s. 318-335; **SÖNMEZOĞLU** Faruk, Uluslararası Politika ve Dış Politika Analizi, İstanbul 2000, s. 217-226; **ÇALIŞ** Şaban H., "Ulus, Devlet ve Kimlik Labirentinde Türk Dış Politikası", Liberal Düşünce, Kış 99, c. 4, sy. 13, s. 5.

¹³ Czempiel'in söz konusu yaklaşımı ile ilgili ayrıntılar için bkz. **CZEMPIEL** Ernst-Otto, Internationale Politik, München 1981, özellikle s. 101-118.

düzeyde (yeni dış girdilere karşı üretilen karar ve tutumlar şeklindeki politikalar), öbür taraftan da aynı şekilde uluslararası düzeyde (Türkiye’den kaynaklan dış politika girdilerine karşı dış ortamın ürettiği çıktılar) karşılıklı olarak işleyen dinamik bir etki ve uyum sürecidir.

Bu çalışmada bir çerçeve ve yaklaşım metodu olarak benimsenen dış politika tanımı ve bu tanımın unsurları Richard C. Synder ve arkadaşlarının Karar Alma Analizi¹⁴ modelindeki yaklaşım ile de örtüşme içerisindedir. Yani dış politikada devlet temel aktör olarak ele alınmakta, devlet adına hareket edenlerin karar, tutum ve eylemlerinin esas itibarıyla dış politikayı oluşturduğu kabul edilmektedir. Devlet adına hareket edenlerin aldıkları kararların da (dış politikanın), bir taraftan devlet adına hareket edenlerin bizzat kendi kişisel eğilim ve özelliklerinden, içerisinde bulundukları yapı ve mekanizmanın temel niteliklerinden, öbür taraftan da karar alma mekanizmasının çevresi durumundaki iç ve dış ortamlardan kaynaklanan belirleyici faktörlerden etkileneceği varsayılmaktadır.

Bu çalışmanın birinci tezi, bir bütün olarak temel belirleyici faktörler ve etkileşim alanları tespit edilip, bunlar arasındaki ilişki ve etkileşim sistematik bir şekilde ortaya konulmadan, Türk dış politikasını tam olarak ne deskriptif, ne analitik ve ne de normatif düzeyde anlamak ve açıklamak mümkün olacaktır. Bu durum hem olanı anlama, analiz etme ve açıklama çabaları için ve hem de düzenli tekrarlanmalardan hareketle olacağı dair öngöründe bulunma çabaları için geçerlidir. Zira bu tür çabaların başarısı, asgari bütünü oluşturan parçaları bir bütünsellik içerisinde değerlendirmeyi ve parçalar arasındaki ilişkiyi açıklamayı gerektirir.

¹⁴ Snyder’in söz konusu modeli ile ilgili bkz. **SNYDER** Richard C. / **BRUCK** H. W. / **SAPIN** Burton, “Entscheidungsanalyse und Internationale Beziehungen”, Helga Haftendorn (Hrsg.) unter Mitarbeit von Hans Hoyng und Joachim Krause, Theorie der Internationalen Politik. Gegenstand und Methoden der Internationalen Beziehungen, Darmstadt 1975, s. 227-243.

Çalışmanın ikinci tezi, Türkiye Doğu-Batı arasında her iki dünya ile ayrı ayrı paylaştığı ortak hedef, değer ve çıkarlara sahiptir. Paylaşılan bu ortak hedef, değer ve çıkarlar aynı şekilde doğrudan ve dolaylı Türk dış politikası için etkileyici faktörler ve etkileşim alanından kaynaklanan dış politika girdilerini teşkil etmektedir. Türk dış politikası karar alma mekanizması, Türkiye'nin bu özelliğini dikkate alarak dış politika çıktıları üretme durumundadır. Yakın dönem Türk dış politikası bu yapısal *dualitenin*¹⁵ buyruğuna daha çok geri besleme aşamalarında karar düzeltmeler şeklinde boyun eğmek zorunda kalmıştır. Oysa Türk dış politikasının stratejik planlama aşamasında konseptiyonel olarak gözetilip denkleme dahil edilerek dış politika çıktıları şekillendirmesi durumunda, bu dualite Türkiye açısından kolaylıkla görece avantajlar sağlayıcı ve manevra alanını genişletici işlevlere dönüştürülebilir. Bu da, iki dünya arasında çok yönlü bir köprü rolü oynama sonucunu doğuracağından, hem bölgesel ve global düzeyde barış ve istikrara hem de Türkiye'nin ulusal çıkarlarına önemli katkıda bulunacaktır.

Çalışmanın üçüncü tezi, Türk dış politikası karar alma mekanizmasında belirleyici konumdaki aktörlere bakıldığında, *belirleyici faktörler* ve *etkileşim alanının* ikinci tez anlamında bir bütünsellik içerisinde büyük ölçüde farkında olan tek değilse bile, mutlaka nadir dış politika aktörlerinden birinin Turgut Özal olduğudur. Bu durum hem dış politika uygulamalarında, hem de bundan çok daha önemli olarak düşünce planında ve kavramsal düzeyde kendini göstermektedir.

Bu tezler üzerine bina edilen çalışma, dört bölümden oluşmaktadır

¹⁵ Türkiye'nin AB ile ilişkileri bağlamında Türk kimlik yapısı ve bunun Avrupa ile ilişkilere etkilerini detaylı bir şekilde inceleyen çalışmada Özertan yapısal dualite ile ilgili benzer sonuçlara ulaşmaktadır. Türk kimliğinin iki yüzü (Zwei Identitätsfacette) kavramını kullanarak bu iki yüzün Türk kimliği açısından bir *tamamlayıcı kimlik yaklaşımı* (Komplementäre Identität) ile ele alınmasını önermektedir. Bkz. **ÖZERTAN** S. Nüshet, Türkei: Mittel oder Mittler? Zu den politisch-kulturellen Grundlagen eines EG-Beitritts. Unter besonderen Berücksichtigung der historisch gewachsenen Identitätsstruktur der Türkei (Diss.), Hamburg 1990, özellikle s. 203-215.

Birinci bölümde dış çevre ortamından kaynaklanan girdiler, Türk dış politikasında dış belirleyici faktörler ana başlığı altında; genel dış belirleyici faktörler ve özel dış belirleyici faktörler alt başlıklarına ayrılarak incelenmektedir.

İkinci bölümde, iç çevre ortamından kaynaklanan girdiler Türk dış politikasında iç belirleyici faktörler başlığı altında analiz edilmektedir. İç belirleyici faktörler, tarihi ve kültürel faktörler; ideolojik faktörler ve maddi ve fiziki faktörler tasnifine tabii tutularak incelenmektedir.

Üçüncü bölümde, dış politika kararlarının alındığı iç sistem ortamı, Türk dış politikasında karar alma mekanizması ve karar alıcılar başlığı altında ele alınmaktadır. Bu başlık altında kurumsal bir analize girilerek, Cumhurbaşkanı, Başbakan, MGK ve Ordu, Dışişleri Bakanı ve Dışişleri bürokrasisi, TBMM ve Kamuoyu faktörleri analize dahil edilmektedir. Dış politika karar alma mekanizmasında yer alan aktörlerin şekli-hukuki rol ve yetkileri ile uygulamada dış politika oluşumunda oynadığı roller farklılaşabildikleri için, incelenen kurumlar, yasal-formel durum ve fiili durum ayırımına gidilerek dış politika oluşum sürecindeki etkileriyle ele alınmaktadır.

Dördüncü Bölümde ise, diğer üç bölümde ele alınarak analiz edilen *belirleyici faktörler ve etkileşim alanları* temelinde, belki bir örnekseme işlevi de görecektir olan bir somutlaştırma yoluna başvurularak, incelenen yapı, belirleyici faktörler ve etkileşim alanları çerçevesinde, Başbakan ve Cumhurbaşkanı sıfatlarıyla Türk dış politikası karar alma mekanizmasında yer almış bulunan bir aktör olan Özal'ın dış politika konsepti ele alınmaktadır. Bir anlamda, ilk üç bölümde incelenerek ortaya çıkarılan bütün bu yapı ve şartları bir aktör olarak Özal'ın nasıl algıladığı, anladığı, anlamlandırdığı, yorumladığı ve somut politikalara nasıl yansıttığı incelenmektedir.

Bir süreç olarak politika ve politik sürecin, bilimsel açıdan açıklanması oldukça zor bir uğraştır. Bu zorluk, politikanın çoğu kere soyutluk düzeyi yüksek, oldukça karmaşık, çok boyutlu ve içiçe bir etkileşim ilişkisinin ürünü olmasından kaynaklanmaktadır. Söz konusu olan dış politika ise, bütün bu soyutluk düzeyinin yüksekliği, karmaşıklık ve çok boyutlu

etkileşim ilişkisi daha da yoğunlaşacağından bu zorluk bütünü artmaktadır. Konu bir de Türkiye gibi bir çok açılarından çok daha özel, karmaşık nitelik ve özelliklere sahip bir ülkenin dış politikası ise açıklanmak istenen olgunun zorluğunu tasavvur etmek her halde zor olmasa gerektir¹⁶.

Bu anlamda çalışmada, Türk dış politikasının belirleyici faktörleri sistematik bir tasnife tabi tutularak analiz edilirken belli ölçülerde bir basitleştirme, indirgeme ve zaman zaman da merkezi nitelikte önem taşımayan tali boyutların bilerek ihmali yoluna gidilmiştir.

¹⁶ Türkiye uzmanı olan Amerikalı Makovsky bu zorluğu, “Türkiye’yi sınıflandırmak kolay değildir” ifadesiyle dile getirmektedir. **MAKOVSKY** Alan O., “Türkiye”, Robert Chase / Emily Hill / Paul Kennedy (Eds.), Eksen Ülkeler. Gelişen Dünyada ABD Politikasının Yeni Hatları, (Çev. Belkıs Ç. Dişbudak), İstanbul 2000, s. 99.

BİRİNCİ BÖLÜM

TÜRK DIŞ POLİTİKASINDA DIŞ BELİRLEYİCİ FAKTÖRLER: DIŞ ÇEVRE ORTAMI

Dış politika sürecinde herhangi bir karar oluşturulurken karar alıcılar ya kendi sistemleri dışından kaynaklanan herhangi bir kararın etkisiyle harekete geçerler ya da bizzat kendileri bağımsız bir karar alarak ortaya çıkarlar. İster herhangi bir harici karara bağlı olarak karar üretsinsinler, isterse kendileri bir karar alma inisiyatifi kullansınlar her iki durumda da ya kendilerini karar almakla karşı karşıya bırakan ya da kendi ürettikleri kararlarla karşı karşıya bıraktıkları bir dış çevre söz konusu olacaktır.

Dış politikanın dış çevresi olarak gözlemlenen bu olgu dış politika analizlerinde dikkate alınması gereken önemli bir boyuttur. Esasen bu boyutu tamamen ihmal eden herhangi bir dış politika yaklaşımdan bahsedebilmek de kolay değildir. Yaklaşımlar arasında dış çevreye dair fark, dış çevre faktörünün ihmal edilip edilmemesinden ziyade ne kadar belirleyici bir role sahip olduğu noktasında ortaya çıkmaktadır. Bu konuda teorik bir tartışmaya girişmek çalışmanın amaçları arasında olmadığından ve ancak dış politikada dış çevre ortamı ihmal edilemez bir öneme sahip bulunduğundan, Türk dış politikasının anlaşılması konusunda yapılan analizlere ağırlıklı olarak dahil edilmiştir.

Türk dış politikasında dış belirleyici faktörler, büyük ölçüde Türkiye'den bağımsız olarak genel dış çevre ortamından kaynaklanan girdiler anlamında, genel dış belirleyici faktörler ve Türkiye'ye özgü jeopolitik, ekonomik, siyasi şart ve ihtiyaçların şekillendirdiği etkileşim alanlarından kaynaklanan girdileri ifade eden, özel dış belirleyici faktörler tasnifine tabi tutularak incelenmektedir.

A. GENEL DIŞ BELİRLEYİCİ FAKTÖRLER: GENEL DIŞ ÇEVRE ORTAMI

Genel dış belirleyici faktörler başlığı altında, dış politika oluşum sürecine tesirde bulunması muhtemel olan uluslararası sistemin, analize tabi tutulan o zaman kesitindeki temel

yapılanışının dış çevre faktörleri olarak dikkate alınmasından söz edilecektir. Bunları diğer belirleyici faktörlerden ayıran temel fark, her hangi bir aktörün dış politikasının belirlenmesinde rol oynayan o aktöre özgü, onun öznel koşullarından kaynaklanan şartların dışında bütün aktörler için geçerli genel bir çerçeve oluşturuyor olmalarıdır¹⁷. Dış çevre, uluslararası genel siyasi, askeri ve ekonomik görünüm¹⁸ olarak tasnif edilip ele alınabilirler. Şüphesiz dış politika gibi oldukça karmaşık bir süreç ve etkileşim mekanizmasının ürünü olan bir olguyu analiz ederken sağlıklı sonuçlara ulaşabilmek, söz konusu süreç ve mekanizmaları bir bütün olarak dikkate alıp analize dahil etmeyi gerektirir.

Genel dış belirleyici faktörler, kural olarak analize tabi tutulan aktörden bağımsız olarak oluşmuş bulunan ve fakat dış çevre girdileri sağlamak suretiyle değişik düzey ve yoğunluklarda uluslararası sistemin bütün aktörlerinin dış politika çıktılarını az ya da çok etkileme potansiyeline sahip faktörlerdir. Bu etkilemenin yoğunluk derecesi ve yönü, söz konusu aktörün dış politika oluşum sürecinin yapısı ve bu süreci etkileyen diğer bütün faktörlerin durumlarına göre şekillenecektir¹⁹.

¹⁷ Dış politikada dış çevre faktörü ve bununla ilgili teorik tasnif ve yaklaşımlara dair detaylı bilgi için bkz. **CAP** Peter, *Analysen und Modelle auswärtiger Politik. Die wissenschaftsgeschichtliche Entwicklung vergleichender Studien auf dem Gebiet der Außenpolitik in den USA*, München 1983, s. 162 vd.

¹⁸ Mehmet Gönübol ve arkadaşlarının dönemler halinde Türk dış politikasını işleyen, Olaylarla Türk Dış Politikası adlı, daha çok kronolojik bir çalışma olarak nitelenebilecek eserlerinde, belli dönemdeki Türk dış politikası ele alınırken, “uluslararası siyasi, ekonomik, askeri görünüm” şeklinde bir tasnif yapılarak, bunlarla ilgi belli açıklamalara yer verdikten sonra, dönemin Türk dış politikasının ele alınıyor oluşu da; kavram hiç zikredilmese bile farklı isimlerle de olsa dış çevre faktörünün dış politika analizlerinde dikkate alındığını gösterir somut bir örnektir. Bkz. **GÖNLÜBOL** Mehmet (db.), *Olaylarla Türk Dış Politikası (1919-1995)*, Ankara 1996.

¹⁹ Dış çevre faktörü de dahil genel olarak dış politika kararlarını etkileyen faktörlerin çok yönlü teorik bir analizi için bkz. **SNYDER / BRUCK / SAPIN**, s. 230 vd.

1. Uluslararası Genel Siyasi Görünüm

Belli bir dönemde, belli bir uluslararası aktörün dış politika çıktılarını incelerken, söz konusu dönemdeki uluslararası sistemi analize dahil etmek gerekir. Zira, daha önce de ifade edildiği gibi dış politika kararları her ne kadar iç siyasal sistemde son şekli verilen politikalar olsalar da; iç politika kararlarından farklı olarak uluslararası ortamda uygulandıklarından; çok daha yoğun olarak devletin dışındaki ortamdan, bir başka ifadeyle uluslararası çevredeki siyasal yapı, eğilim, gelişme, işleyiş ve süreçlerden etkileneceklerdir. Uluslararası sistemdeki aktörler bu sisteme hakim olan hukuk rejiminden, mevcut yapıyı şekillendiren siyasi ve ideolojik faktörlerden, farklı derecelerde etkilenirler ve belli ölçü ve düzeylerde de uluslararası siyasal yapının şekillenmesine etkide bulunurlar. Bu yönüyle de sadece tek yönlü bir etki değil, karşılıklı bir etkileşimden bahsetmek daha açıklayıcı olacaktır²⁰. Etkilenme ve etkilemenin yoğunluk ve düzeyi temel itibarıyla söz konusu aktörün ulusal güç profilince tayin edilecektir.

Eğer söz konusu somut aktör orta ölçekli bir bölgesel güç ise var olan siyasal yapının şekillenmesine belli katkılar sağlayıp yapının geleceği ile ilgili olarak da belli şekillendirici roller oynayabileceğinden söz edilebilir. Buna karşılık bir küçük aktörün söz konusu olması durumunda, bu aktörün uluslararası siyasal yapı ile daha çok etkilenen bir ilişki içerisinde olabileceğinden bahsetmek daha muhtemeldir. Diğer taraftan eğer, söz konusu aktör büyük bir güç ya da bir süper güç ise, bu aktör ile uluslararası siyasal sistem arasında daha çok bir etkileme ve şekillendirme ilişkisi gözlemlenecektir. Örnek vermek gerekirse; Soğuk Savaş dönemindeki iki kutuplu sistemde Amerika Birleşik Devletleri ve Sovyetler Birliği iki süper güç olarak bu yapının inşa edici aktörleri sıfatıyla ileri düzeyde etkili oldukları gibi bu yapının

²⁰ Dış politika ve uluslararası ilişkileri ağırlıklı olarak karşılıklı bir etkileşim süreci şeklinde ele alan bir yaklaşım için bkz. **CZEMPIEL**, *Internationale Politik*, s. 101 vd.

işleyiş ve şekillenişinde de belirleyici roller oynamışlardır²¹. Sovyetler Birliği'nin dağılması ile sistemdeki çift kutuplu yapının sona ermesi uluslararası ilişkilerde derin bir değişimin yaşanması, bunun bir yansıma ve uzantısı olarak bir çok uluslararası aktörde gözlemlenen değişimler, ifade edilen etkileme düzeyinin yoğunluğunu kendiliğinden ortaya koyar mahiyettedir. Buna karşı Türkiye gibi küçük bir aktör söz konusu olunca, esas itibarıyla bu yapı içerisinde etkilenen durumda olmuş ve yapıdaki değişiklikler dış politika çıktılarını şekillendirmiştir. Şüphesiz bu şekillendirişin doz ve yönü yine yapının temel karakteristiğinden doğrudan etkilenmiştir. İkinci Dünya Savaşını müteakip Türkiye Sovyetler Birliği'nden kaynaklanan tehdidin etkisiyle her türlü batılı oluşumda yer alarak; Batı ittifakı ile yoğun bir bütünleşmeye yönelip koyu bir antikomünist tavır takınırken; detant döneminde nispeten daha rahat davranmış ve dış politikasında da belli bir çeşitliliğe gidebilmiştir. Oysa 1950'li yıllarda bu tür bir çok yönlülükten bahsedebilmek oldukça zordur. Dolayısıyla uluslararası siyasal yapı ve bu yapının temel niteliklerinin bu yapı içerisinde faaliyet gösteren aktörlerin tutumlarını etkilemesi kaçınılmazdır. Bundan dolayı belli bir dönemdeki Türk dış politikasını analiz ederken, bu politikaya dışsal girdiler sağlamak suretiyle etkide bulunma potansiyeline sahip o dönemin uluslararası siyasal yapı ve görünümünün analize katılması daha açıklayıcı sonuçlara ulaştıracaktır. Bu durum aynı şekilde Türkiye için de söz konusu olacağından, uluslararası genel siyasi görünümün Türk dış politikasının oluşumunda belirleyici etkilere sahip bir faktör olduğunu kaydetmek gerekir.

2. Uluslararası Genel Askeri Görünüm

Bu başlık altında, belli bir dönemde uluslararası sistemin belli bir aktörünün dış politika çıktılarının, içerisinde bulunulan dönemdeki uluslararası sistemin askeri

²¹ İki süper gücün uluslararası sistemi nasıl şekillendirdiklerine dair bir kesit sunması bakımından bkz. **HYLAND** William G. / **KAISER** Karl / **KIMURA** Hiroshi, Der Fortgang der Ost-West Beziehungen. Probleme und Möglichkeiten, Bonn 1996, s. 23 vd.

yapılanmasından etkilenme durumuna bakılacaktır. Burada da yine, analize tabi tutulan aktörün dış politika karar ve tutumlarından temelde bağımsız; onun dışında şekillenmiş genel ve kapsayıcı nitelikler söz konusudur. Bir başka ifadeyle, uluslararası sistemde cari olan askeri yapının sistem içerisindeki aktörlerin dış politika çıktılarını büyük ölçüde etkilemesi kaçınılmazdır.

Aktörler dış politika çıktıları üretirken, bir taraftan dış çevredeki askeri yapılanmayı, bu yapının nesnel şartlarını, kendileri için taşıdığı öznel anlam ve önemi dikkate alma durumunda olacaklar; öbür taraftan da mevcut askeri yapının kendilerine yönelik karar ve tutumlarını bir dış politika girdisi olarak değerlendirip, buna karşı tepkiler vererek, söz konusu girdiye bağlı, ondan kaynaklanan dış politika çıktıları üreteceklerdir. Görüldüğü gibi burada genel askeri görünümün hem bir dış ortam faktörü olarak dış politika karar alma sürecinde belli ölçülerde dikkate alınma zorunluluğu ortaya çıkmakta; hem de zaman zaman dış çevre ortamındaki genel askeri yapıdan kaynaklanan doğrudan belli bir aktöre yönelik çıktılar üretilmesi ve bunun da söz konusu aktörü tepki olarak dış politika çıktısı oluşturmaya sevk etmesi durumu ile karşılaşılabilir²².

Uluslararası sistemin bir aktörü olarak Türkiye'nin dış politikasının da uluslararası askeri görünümünden etkilenmemesi kaçınılmazdır. Bu etkilenmenin yön ve yoğunluğu; mevcut sistemde Türkiye'nin nesnel konumuna, somut yapılanmanın Türkiye açısından öznel anlamına, bu yapıdan kaynaklanan her somut çıktının doğrudan Türkiye'yi ilgilendirme derecesine ve bütün bunların Türkiye tarafından nasıl algılandığına bağlı olarak değişecektir. Örneğin, Türkiye İkinci Dünya Savaşını müteakip Sovyetler Birliği'nin askeri tehdidine maruz kalınca ciddi bir güvenlik endişesine kapılmış ve bu tehdidi bertaraf etmeye yönelik

²² Askeri yapılanma ve bundan kaynaklanan tehdit algılamalarının Türk dış politikasında köklü etkileriyle ilgili olarak bkz. **PÖSCHL** Rainer, Vom Neutralismus zur Blockpolitik. Hintergründe der Wende in der türkischen Außenpolitik nach Kemal Atatürk, München 1985, s. 162.

yoğun girişimlerde bulunarak NATO askeri ittifakına dahil olmuştur²³. NATO savunma örgütü, zaten Sovyetlerin bu tehdidinin sadece Türkiye'ye yönelik değil genel bir yayılmacılık politikası olması yüzünden oluşturulmuştu. Sovyetler Birliği de Varşova paktı etrafında kendi uydularını örgütledi ve uluslararası sistemde gergin iki kutuplu bir yapı meydana geldi. Bu iki kutbu oluşturan devletler amansız bir silahlanma yarışına girerek korkunç bir nükleer silah stoku oluşturdular ve durum "dehşet dengesi" olarak tarif edilmeye başlandı. Bu yapı Türkiye'nin Sovyetler Birliği açısından özel coğrafi konumundan dolayı Türkiye'de nükleer başlıklı bazı füzelerin konumlandırılması sonucunu doğurmuş; bu da Sovyetler Birliği'ni belli karşı politikalara sürüklemiştir. Uluslararası sistemdeki bu cari askeri durum ve yapılanma Türk dış politikasını derinden etkileyerek birinci derecede temel bir dış çevre girdisi olarak dış politika çıktılarına büyük ölçüde şekillendirmiştir. Uluslararası sistemdeki bu iki kutuplu askeri yapının sadece Türkiye'nin dış politikasını değil, o dönemin uluslararası aktörlerinin tamamını farklı yoğunluklarda etkilediği rahatlıkla gözlemlenebilir. Elbette bütün aktörler dış politikalarını oluştururken öyle ya da böyle iki askeri ittifak eksenli bu yapıyı, bu yapının nükleer silahları da içine alan, kıtalararası erişim kapasiteli füzelere sahip oluşunu dikkate alarak, temel niteliğini göz önünde bulundurarak dış politika oluşum süreçlerine dahil etmişlerdir²⁴.

Özetle, Türkiye de bir taraftan cari uluslararası sistem içerisinde yer alan bir aktör olarak, daha da önemlisi öbür taraftan da cari yapı içerisindeki kendine özgü hassas konumundan dolayı dış politikasını oluştururken uluslararası sistemdeki o anda geçerli askeri

²³ PÖSCHL, s. 313 vd.

²⁴ Uluslararası askeri yapılanmanın dış politika etkileriyle ilgili belki de en çarpıcı örneği, ABD'nin yıldız savaşları projesi ile uzun menzilli Sovyet füze sistemlerini devre dışı bırakacak bir savunma konsepti geliştirmesi, buna karşı da SSCB'nin pes ederek silahlanma yarışından çekilmesi ve bunun da iki kutuplu uluslararası yapının sona ermesinde kilit rol oynamasıdır. Bu yapının sona ermesi ile birlikte başta Türkiye olmak üzere bir çok ülkenin dış politika parametrelerinde oldukça köklü değişimler yaşandığı ve bunların somut dış politika çıktılarında ne kadar temelden yansımalarda bulundukları açık bir olgudur.

yapılanma ve görünümü kuşkusuz dikkate almış ve dış politikası bu yapıdan önemli ölçüde etkilenmiştir. Genel olarak bu etkilenişin doz ve derecesi analize konu olan dönemdeki yapının nasıl bir eksene oturduğuna, kendisinin bu yapılanma içerisinde nerede bulunduğu, yapının niteliklerinin kendi savunma ve güvenliği açısından taşıdığı değer ve öneme göre şekillenecektir.

3. Uluslararası Genel Ekonomik Görünüm

Uluslararası ilişkilerin önemli bir boyutunu ekonomik eksenli ilişkiler teşkil etmektedir. Uluslararası örgütlerin bir çoğunun ekonomik amaçlı örgütler olduğu, devletler arası bir çok ilişki, işbirliği, ittifak ve entegrasyonun yine ekonomik içerik ve amaçlar taşıdığı da günümüz uluslararası ilişkilerinde sıklıkla gözlemlenen bir olgudur. Buradan hareketle denebilir ki, ekonomi ya da çok genel anlamda ekonomik karar ve tutumlar uluslararası ilişkiler ve dış politikanın hem bir amacı, hem de bir aracı durumundadır²⁵. Devletlerin dış politika çıktıları incelendiğinde bunların bazen doğrudan belli bir ekonomik amacı gerçekleştirmeyi hedefledikleri; bazen de başkaca herhangi bir siyasi, ideolojik veya askeri hedefi gerçekleştirebilmek için stratejik bir araç olarak ekonomik enstrümanlara başvurdıkları gözlemlenmektedir. Bazen de her iki duruma aynı anda birlikte rastlamak mümkün olabilmektedir²⁶. Bunun belki modern zamanlarda en eski yaygın ve klasik şeklinin

²⁵ **KINDERMANN** Gottfried-Karl, "Wirtschaftliche Faktoren Auswärtiger und internationaler Politik", Gottfried-Karl Kindermann (Hrsg.), Grundlelemente der Weltpolitik, München 1991, s. 353 vd.

²⁶ Mesela, 1949-1992 yılları arasında Alman dış politikası ile ilgili çalışmasında Frank Pfescht, ekonomi faktörünün uluslararası ekonomik yapılanma ve Almanya'nın bu yapı içerisine senkronize oluşunun Alman dış politikasını şekillendirici temel bir faktör olduğu tespitini yapar ve daha bir çok yazarın da bu tespiti katıldıkları gözlemlenmektedir. Bkz. **PFETSCH** Frank R., Die Aussenpolitik der Bundesrepublik 1949-1992, (2.Aufl.) München 1993, s. 88 vd; Özellikle uluslararası ekonomik yapılanma ve bunun Alman dış politikasına etkileriyle ilgili ayrıntılı analizler için bkz.: **KAISER** Karl / **MAULL** Hanns W. (Hrsg.), Deutschlands Außenpolitik Band 1: Grundlagen, München 1994, s. 58-80; **HAFTENDORN** Helga, "Verflechtung und Interdependenz als Strukturbedingungen westdeutsche Außenpolitik", Helga Haftendorn / Wolf-Dieter Karl / Joachim Krause / Lothar Wilker (Hrsg.),

sömürgecilik ve yayılma politikaları olduğunu söylemek mümkündür. Bundan başka dış ekonomi politikaları, gümrük politikaları, dış yardım politikaları²⁷, kotalar, ambargo, boykot ve abluka gibi politikalar da yine sık sık karşılaşılan ekonomik içerikli dış politika çıktılarından²⁸.

Ama burada devletlerin dış politika çıktılarını etkileyen bir faktör olarak uluslararası genel ekonomik görünümünden kastedilen daha çok sistemsel düzeyde ekonomik dengeler, stratejik malların durumu, pazar ve hammadde ilişkileri gibi uluslararası ekonomik sistemdeki makro yapılanmalardır. Zira devletlerin dış politikalarında hem bir amaç hem de bir araç unsuru olarak karşımıza çıkabileceğine yukarıda işaret edilen ekonomik faktörün, genel belirleyici bir faktör olarak ayırt edici kriteri daha çok uluslararası sistemde bütün aktörleri etkileyecek nitelikteki genel özellik ve yansımalarıyla ilgili bir durumdur. Burada anlatılmak istenen, tek tek aktörlerin dış politika davranışlarında etkili olan öznel ekonomik şartlar olmayıp, uluslararası sistemin aktörler için dış çevre girdileri sağlayarak tamamını etkileyen nesnel ekonomik parametreler olarak az çok bütün aktörlerin davranışlarında etkili olma özelliği taşıyan global şartlardır. Bunlardan bazıları, bütün ekonomiler için önemli bir temel girdi durumundaki petrol ve benzeri diğer önemli maddeler, uluslararası ticaretin yapısal özellikleri, uluslararası sermaye hareketleri, bunların yön ve nitelikleri, uluslararası ekonomik gruplaşma ya da kamplaşmalar, uluslararası ekonomik konjonktür gibi hususlardır. Genel bir ekonomik durgunluk veya bunalım, temel girdi olan petrol fiyatlarının aşırı yükselmesi veya düşmesi, dünyanın önemli ekonomilerinin belli bir bütünleşmeye ya da kutuplaşmaya

Werwaltete Außenpolitik. Sicherheits-und entspannungspolitische Entscheidungsprozesse in Bonn, Bielefeld 1978, s. 26-32.

²⁷ Bir fikir vermesi bakımından Amerikan dış politikasında, bir dış politika aracı olarak dış yardımların yeri ve önemi ile ilgili bkz. **DEMBINSKI** Matthias / **RUDOLF** Peter / **WILZEWSKI** Jürgen (Hrsg.), Amerikanische Weltpolitik nach dem Ost-West-Konflikt, Baden-Baden 1994, s. 244-246; Yine bir dış politika aracı olarak Amerika'nın Türkiye ve Yunanistan'a yönelik dış yardım politikası ile ilgili bkz. **McGHEE** George, ABD-NATO-Türkiye-Ortadoğu, Ankara 1992, s. 77-91.

²⁸ Konuyla ilgili geniş bilgi için bkz. **ARI** Tayyar, Uluslararası İlişkiler, İstanbul 1997, s. 344 vd.

yönelmeleri gibi global ölçekli yansımalar, uluslararası ekonomik yapı ve görünümün nitelikleriyle ilgili belli başlı faktörlerden olup, uluslararası sistemde faaliyet gösteren bütün aktörlerin dış politika çıktılarında dikkate alınmaları gereken temel dış çevre girdilerini oluştururlar. Bu genel veriler, uluslararası sistemin bütün aktörleri için dikkate alınması gereken bir faktör olduğu gibi aynı şekilde bu sistemin bir aktörü olarak Türkiye açısından da belli ölçüde dikkate alınmayı gerektirecek genel nitelikli faktörlerdir.

1973 yılında Arap-İsrail savaşını müteakip, bir tepki olarak petrol üreticisi Arap ülkelerinin üretim kısıtlamalarına gitmeleri sonucu, uluslararası piyasalarda petrol fiyatlarının beş kat artarak adına dünya petrol bunalımı denen global krizin ortaya çıkması ve bu durumun Türk dış politikasındaki yansımaları uluslararası ekonomik görünümün Türk dış politikasındaki belirleyici etkisine çarpıcı bir örnek teşkil etmektedir²⁹. Petrol fiyatlarındaki bu aşırı artış, önemli bir temel girdi olması yüzünden sanayileşmiş ülkelerde büyük maliyet artışlarından kaynaklanan bir durgunluğa sebep olmuş ve bu da genel bir kriz olarak bütün ekonomileri etkisi altına almıştır. Bu genel ekonomik bunalım Türk ekonomisinde daha derin bir şekilde hissedilmiştir. Bir taraftan Türkiye'ye kredi ve yardım şeklinde kaynak aktaran Batı ülkeleri kendi ekonomileri de krizde olduğundan bu kaynak aktarımını büyük ölçüde kesmişlerdir. Öbür taraftan petrol fiyatlarındaki artış, Türkiye'nin petrol faturasını o kadar yükseltmiştir ki, ülkenin ihracat gelirlerinin tamamı bile sadece petrol ithalatını karşılayamaz bir hal almış ve ödemeler bilançosu kapatılması imkansız açıklar vermeye başlamış; sonuçta Türk ekonomisi daha da derin bir krize sürüklenmiştir. Türkiye bu krizden çıkma yolları ararken de, diğer başka tamamlayıcı faktörlerin de etkisiyle çok yönlü dış politika diyebileceğiniz yeni bir dış politika konsepti benimsemiş ve dış politikasında hissedilir

²⁹ **STEINBACH** Udo, "Der veränderte Stellenwert des Nahen und Mittleren Ostens in der türkischen Außenpolitik. Nationale und religiöse Rückbesinnung als Motive einer Neuausrichtung", Europa-Archiv, 18/1976, s. 592 vd.

değişikliklere yönelmiştir³⁰. Daha önce pek ilgi göstermediği Doğu Bloğu ülkeleri ile ekonomik ilişkilerini geliştirmek için belli bir çabanın içerisine girmiş ve diplomatik ziyaretler dahil bu yönde bir hayli dış politika etkinlikleri sergilemiştir. Arap-İsrail uyuşmazlığında yine daha önceleri hiç olmadığı kadar Arap yanlısı bir tutum takınarak Filistin sorununda Arap tezini savunur hale gelmiş ve İsrail ile de diplomatik ilişkileri en alt düzeye indirmiştir³¹. Türk dış politikasında gözlemlenen bütün bu değişimlerde o dönemde dünyadaki genel ekonomik görünüm ve yapı ile bu yapının oluşturduğu şartların önemli ölçüde etkili olduğunu saptamak mümkündür.

Şu halde uluslararası genel ekonomik yapılanma ve durumun Türk dış politikasının oluşumunda, yine genel bir dış çevre ortamı olarak belli girdiler sağlamak suretiyle etkide bulunan bir dış politika faktörü olduğunu kaydetmek gerekmektedir.

B. ÖZEL DIŞ BELİRLEYİCİ FAKTÖRLER: DIŞ ETKİLEŞİM ALANLARI

Özel dış çevre ortamından kastedilen, genel dış belirleyici faktörlerin tersine, analize tabi tutulan aktöre mahsus öznel dış çevre verileri ve bu veriler zemininde oluşmuş/oluşturulmuş etkileşim alanlarıdır. Konuyla ilgili olarak belirtmek gerekirse, burada incelenecek olan faktörler genel dış belirleyici faktörlerin tam tersi Türkiye'ye özgü, Türkiye'nin özel coğrafik, stratejik, ekonomik, askeri ve siyasi ilişki, tutum, ihtiyaç, algılama ve bağlantılarının tamamını içine alan faktörlerin bütünüdür. Dolayısıyla bu faktörlerin aynı zamanda uluslararası sistemin diğer aktörlerinin tamamı için de bir çerçeve oluşturarak, dış politika çıktıları için temel bir dış çevre ortamı girdisi oluşturdukları söylenemez. Türkiye açısından bunlar; esas itibarıyla üç temel başlık altında ele alınarak incelenebilirler.

³⁰ **LESSER** Ian O. / **FULLER** Graham E., *Balkanlar'dan Batı Çin'e Türkiye'nin Yeni Jeopolitik Konumu*, (Çev. Meral Gönenç), İstanbul 2000, s. 65.

³¹ **GÖNLÜBOL**, *Türk Dış Politikası*, s. 594-602; **STEINBACH** Udo, *Kranker Wächter am Bosphorus*, Freiburg 1974, s. 116-123.

1. Jeopolitik Faktörler

Jeopolitik kavramını, coğrafyanın politik etkileri veya biraz daha geniş olarak aktörlerin ulusal güç ve dış politika tutumlarını coğrafi konumları ve fiziki çevreleri ile açıklama³² yaklaşımı şeklinde tanımlamak mümkündür. Günümüzde tek başına pür jeopolitik yaklaşımla ülkelerin dış politikalarını açıklamanın artık yetersiz kalacağı gerçeğini kabul etmekle birlikte; jeopolitik faktörleri dikkate almayan bir dış politika analizinin de yine aynı şekilde yetersiz kalacağı da ayrı bir gerçektir. O halde yapılması gereken, uluslararası ilişkiler ve dış politika analizlerinde ne sadece jeopolitik faktörleri tek başına yeterli sayarak onunla yetinmek, ne de bu faktörleri analize dahil etmeyerek tamamen dışlamaktır. Jeopolitik faktörlerin önemlilik derecesi ülkelerin coğrafi konumlarına ve üzerinde bulundukları coğrafyanın niteliklerine göre farklılıklar gösterecektir. Bu durum, daha çok ülkelerin üzerinde bulundukları coğrafyanın objektif nitelikleri ve bu nitelikler temelinde şekillenen jeopolitik önemleriyle ilgilidir. Ülkelerin üzerinde bulundukları coğrafyanın belli ölçülerde ekonomik yapı, ilişki ve çıkarlarını da etkileyeceğini belirtmek gerekir. Bu etkilemenin, coğrafyanın doğrudan bir güvenlik faktörü olma durumuna dolaylı bir etkide daha bulunacağı da dikkate alınınca coğrafi faktörlerin uluslararası sistemin başat aktörü olma konumunu korumakta olan devletlerin dış politikalarında ne kadar önemli ve çok yönlü etkilerde bulunacağı daha kolay anlaşılacaktır.

Türkiye'nin üzerinde bulunduğu coğrafyanın, bu açıdan bakılınca hayati önemde özellikler taşıdığı, genel kabul gören bir olgudur. Buradan çıkan sonuç, jeopolitik faktörlerin

³² SÖNMEZOĞLU Faruk (Ed.), Uluslararası İlişkiler Sözlüğü, İstanbul 1992, s. 180.

Türk dış politikasındaki etkisinin³³ bir çok aktörle kıyaslanamayacak düzey ve yoğunlukta olduğudur³⁴.

Bu durumu Alman Şarkiyat Enstitüsü müdürü ve Türkiye uzmanı Udo Steinbach, “20. Yüzyılda Türkiye” adlı eserinde bir bölüme başlık olarak, *Coğrafya-Politikanın Kaderi* (Die Geographie-Schicksal der Politik)³⁵ ifadesini kullanarak uygun bir şekilde ifade etmektedir. Gerçekten de Türkiye, Asya, Avrupa, Karadeniz, Akdeniz, Ortadoğu, Balkanlar, Kafkaslar gibi önemli coğrafi eksenlerin tam bir kesişme noktasında yer alan, jeostratejik açıdan önemli bir coğrafi konuma sahiptir. Bu aynı zamanda Doğu-Batı, Kuzey-Güney, hatta Pasifik-Atlantik eksenlerinin kesişme noktası ve Avrasya’nın kalbi denebilecek bir konuma tekabül etmektedir. Bu coğrafyanın aynı zamanda dünya ekonomisi açısından hayati bir girdi konumunda olmayı sürdüren, dünya enerji rezervlerinin bulunduğu Ortadoğu, Hazar ve Orta Asya bölgelerinin de kapısı durumunda olduğu; uluslararası sistemin önemli bir aktörü olan Rusya ve/veya Sovyetler Birliği’nin kadim dış politika hedeflerinin yöneldiği alanda onu güneyden ve Karadeniz’den çevreleyen bir niteliğe sahip olduğu dikkate alınırsa jeopolitik faktörün Türk dış politikası açısından taşıdığı önemin büyüklüğü daha kolay tasavvur edilebilecektir³⁶.

³³ ÜLMAN Haluk, “Türk Dış Politikasına Yön Veren Etkenler (1923-1968) I”, AÜSBF D., c. XXIII, Eylül 1968, sy. 3-4, s. 241 vd.

³⁴ BEHAR Pierre, *Zentraleuropa im Brennpunkt* (Çev. Brigitte und Rudolf Kellermayr), Köln 1994, s. 225.

³⁵ STEINBACH Udo, *Die Türkei im 20. Jahrhundert. Schwieriger Partner Europas*, Bergisch Gladbach 1996, s. 78.

³⁶ Türkiye’nin dış politika stratejisi konusunu işleyen bir çalışmasında Okman, dış politika stratejisinde jeostratejiyi merkezi bir konuma oturtmaktadır. Bkz. OKMAN Cengiz, “Teorik Çerçeve Türkiye’nin Dış Politika Seçenekleri”, Sabahattin Şen (Ed.), *Yeni Dünya Düzeni ve Türkiye*, İstanbul 1992, s. 66.

Büyük ölçüde Türkiye'nin bu coğrafyada bulunuyor olmasının etkisiyle şekillenmiş dış ilişkilerini³⁷ ve bu ilişkiler ağının bir bütün olarak Türk dış politikasındaki yansımalarını daha detaylı analiz etmek gerekirse; şu temel faktörleri dikkate almak gerekecektir:

a. Türkiye'nin Sovyetler Birliği ve/veya Rusya ile Komşuluğu: “Kuzeydeki Komşu Faktörü”

Türk dış politikasında en önemli belirleyici coğrafi faktör Türk-Rus komşuluğu olmuştur tespitini yapmak abartılı olmayacaktır. Bu durum Çarlık Rusyası ve Osmanlı Devletinden günümüze kadar uzanan bir devamlılığa sahiptir ve coğrafyanın dış politikaya etkisiyle ilgili olarak oldukça çarpıcı bir örnek teşkil eder.

O kadar ki, Türk dış politikası terminolojisine bu olgu “Kuzeydeki Komşu Faktörü” kavramı olarak girmiş olup³⁸; Türk dış politikası üzerinde çalışan hemen hemen bütün yazarlarca önemli bir unsur olarak kabul edilerek öncelikli olarak analize dahil edilmiştir. Bu etkinin yönü ve yoğunluk derecesi dönemden döneme değişmekle birlikte her zaman var olagelmıştır. Bu devamlılığın da değişik sebepleri vardır. Bunlardan en önemlisi, Türk ve Rus milletlerinin tarihi süreç içerisinde bu coğrafyada az ya da çok birbirlerine yakın etkinlik ve güçte bölge devletlerine sahip olmalarıdır. Bir diğer sebep iki ülkenin dış politika hedeflerinin³⁹ yoğunlukla çatışır mahiyette ve/veya bir diğerinin aleyhine sonuçlar doğuracak yönelimler içerisinde olmasıdır. Bir başka sebep, iki ülkenin etki alanları ya da etki alanı tasavvurlarının da ekseriyetle birbirleri aleyhine sonuçlar doğuracak mahiyette olmaları ya da

³⁷ STEINBACH, Die Türkei, s. 14.

³⁸ ORAN Baskın, “Türkiye'nin ‘Kuzeydeki Büyük Komşu’ Sorunu Nedir? Türk-Sovyet İlişkileri 1939-1970”, AÜSBFD., c. XXV, 1970, sy. 1, s. 79.

³⁹ Özellikle günümüz Rus dış politikası ve Soğuk Savaş sonrası dönemdeki yeni yönelimlerle ilgili olarak bkz. AKARSLAN Mediha, Değişen Dünya Dengeleri Rusya Federasyonu. Yakın Çevre Politikası ve Türk Cumhuriyetleri, Bursa 1994.

bu alanlarda rekabet içerisinde bulunmalarıdır⁴⁰. Diğer bir önemli sebebin de zaman zaman ortaya çıkan ciddi ideolojik farklılaşmalar olduğunu söylemek mümkündür. Esas itibarıyla bu sebeplerden dolayı Türkler ve Ruslar bu bölgenin iki önemli milleti olarak tarihi süreç içerisinde işbirliği ve uzlaşmadan çok çatışma ve ihtilaf içerisinde olagelmışlerdir.

Osmanlı Devleti ve Çarlık Rusyası döneminde de her iki ülkenin dış politikasının birbirlerinden etkilendiği, aralarındaki ilişkinin niteliğine göre diğer ülkelerle olan ilişkilerini şekillendirdikleri gözlemlenmektedir. Çatışma zamanlarında diğer güçlü ülkelerle ittifaka yönelerek denge arayışına gidildiği, ittifak halinde olmaları durumunda da diğer ülkeleri karşı ittifak oluşturmaya yönelttikleri dikkat çekmektedir.

Bu etki ve etkileşime somut olarak tarihi süreç içerisinde hem Osmanlı-Çarlık Rusyası hem de Cumhuriyet Türkiye'si-Sovyetler Birliği dönemlerinden çarpıcı örnekler vermek mümkündür. Bunun sebebi temel itibarıyla iki ülke politikalarını etkileyen faktörlerdeki sürekliliktir⁴¹. En önemli devamlılık unsurunun da jeopolitik unsur olduğu, diğer bundan bağımsızmış gibi görünen unsurların da özünde bu jeopolitik unsurdan kaynaklanan, onun dolaylı yansımaları durumundaki unsurlar oldukları anlaşılmaktadır.

Güneye doğru yayılma politikası Rusya açısından ülkedeki siyasal rejimden bağımsız olarak devamlılık gösteren ulusal bir dış politika hedefi olmuştur. Türkiye'nin üzerinde bulunduğu coğrafya devamlılık gösteren bu dış politika hedefi karşısında hep bir engel teşkil etmiştir. Türk-Rus ilişkilerinin gelişim ve seyrinin esas olarak bu çerçevede şekillendiğinin

⁴⁰ Soğuk Savaş sonrası dönemde Türk-Rus ilişkileri parametreleri köklü nitelik değişimleri yaşamış olsa da, bunun temelde tarihi Türk-Rus çekişmesini ortadan kaldırmadığı, değişimin sadece rekabet alanları ile tarafların pozisyonlarında yaşandığına dair tespitler için bkz. **KHALILZAD** Zalmay / **LESSER** Ian O./ **LARRABE** F. Stephen, Türk-Batı İlişkilerinin Geleceği: Stratejik Bir Plana Doğru, (Çev. Işık Kuşçu), Ankara 2001, s. 24-33.

⁴¹ Türk dış politikasında Sovyetler Birliği ve/veya Rusya faktörü ve özellikle de bu faktörün günümüz Türk dış politikası için taşıdığı anlamla ilgili olarak bkz. **LESSER / FULLER**, s. 111 vd.

görülmekte oluşu; jeopolitik unsurun Türk-Rus ilişkilerinde ne kadar belirleyici bir rol oynamakta olduğunun en somut bir ifadesi anlamına gelmektedir⁴².

1878 Osmanlı-Rus savaşında Rusların ilerleyerek boğazları ele geçirme ihtimalinin belirmesi, zamanın global güçlerinden olan İngiltere'yi kaygılandırarak harekete geçirmiş, İngiltere'den yardım gören Osmanlı Devleti'nin dış politikasında bunun yansımaları hemen hissedilmeye başlamıştır⁴³.

1917'de Çarlık Rusyasındaki Bolşevik İhtilali ile birlikte Rusya'nın savaştan çekilerek iç işlerine yönelmesi, Osmanlı'ya karşı muhalif cephede savaşmakta olan önemli bir gücün devre dışı kalması anlamına gelmekteydi. Bu gelişme 1921 tarihli bir anlaşma ile kuzeyden gelmesi muhtemel önemli bir baskıyı ortadan kaldırmış; bu da istiklal mücadelesinin seyir ve sonuca ulaştırılmasında belirleyici roller oynamıştır⁴⁴. Daha sonra 1925 yılında Sovyetler Birliği ile imzalanan Türk-Sovyet Saldırmazlık Andlaşması ile 1921 tarihli anlaşma teyit edilmiş ve böylece Sovyetler Birliği ile İkinci Dünya Savaşı'nın sonlarına kadar devam eden bir barış ve iyi ilişkiler dönemini sağlamıştır. Sovyetler Birliği ile ilişkilerin bu şekilde düzenlenebilmiş olması da bütün bu dönem boyunca Türk dış politikasının şekillenişine şüphesiz önemli etkilerde bulunmuştur.

Nitekim 1945 yılında İkinci Dünya Savaşı'nın sona ermesiyle birlikte bu savaşın galipleri arasında bulunan Sovyetler Birliği'nin söz konusu 1925 tarihli anlaşmayı

⁴² GROTHUSEN, s. 90-168; KOCABAŞ Süleyman, Kuzeyden Gelen Tehdit. Tarihte Türk-Rus Mücadelesi, İstanbul 1989, s. 166 vd.; ARMAOĞLU Fahir, 20. Yüzyıl Siyasi Tarihi 1914-1980, Ankara 1983, s.423.

⁴³ AYDIN Turan / BEKAR Olgan, Türkiye'nin Orta ve Uzun Vadeli Çıkarları Açısından Türk-Rus İlişkileri, TESEV Yayını, Tarihsiz, s. 5.

⁴⁴ 1917 Bolşevik İhtilali'nin Milli mücadele ve zamanın Türk dış politikası üzerine etkileri ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. PÖSCHL, s. 35; BİLGE A. Suat, Güç Komşuluk, Ankara 1992, s. 25; AKARSLAN Mediha, Milli Mücadele Dönemi Türk Dış Politikası ve Atatürk, İstanbul 1995, s. 66; GÜRÜN Kamuran, Türk-Sovyet İlişkileri (1920-1953), Ankara 1991, s. 19.

tanımadığını deklare etmiştir. Bu deklarasyonun Türk-Sovyet ilişkilerinde tesis edilmiş olan düzeni sona erdirmesi sonucu Türkiye’de gözlemlenen köklü iç ve dış politika değişiklikleri, Türk dış politikasında Rus-Sovyet ve dolayısıyla da jeostratejik faktörün ne kadar önemli bir rol oynadığının somut bir kanıtı durumundadır. Zira, Stalin Sovyetlerinin söz konusu 1925 tarihli anlaşmayı tanımadığını bildirerek; Türkiye’den 1936 Montreux anlaşması ile belli esaslara bağlanan Boğazların statüsünü yeniden gözden geçirmeyi ve Kars, Ardahan gibi bazı toprakları talep etmesi; Türkiye’yi istiklal mücadelesinden sonra ilk defa bağımsızlık, güvenlik ve toprak bütünlüğü ile ilgili ciddi kaygılara sevk etmiştir. Türkiye söz konusu Sovyet tehdidi karşısında arayışlara girişmiş ve sonunda ancak Batı desteği ile bu tehdidi bertaraf edebileceği değerlendirmesinde bulunmuştur⁴⁵. Böylece, Batı ile bütünleşme hedefinin bir parçası olarak her türlü Batılı örgüt ve oluşuma katılmaya ve Batı ile tam bir bütünleşmeye yönelmiştir. Sovyetler Birliği’nin, saldırgan ve komünist yayılmacılığını esas alan bir dış politikayı, başka ülke ve bölgeleri de içine alacak şekilde genel bir dış politika anlayış olarak benimsemesi, Balkanlar ve Avrupa’yı Sovyet tehdidi altına sokmuş ve böylece uluslararası sistemde Soğuk Savaş adı ile anılan iki kutuplu bir dönem başlamıştır. Türkiye bu yapılanmada Batı Bloğu içerisinde yer almış⁴⁶, uzunca bir süre bütün dış politikasını bu blok disiplini çerçevesinde şekillendirerek, kendi bölgesinde komşularıyla ilgili olarak bile Batı ittifakının öncü ülke ya da ülkeleri doğrultusunda bir politika gütmeye özen göstermiştir.

Türkiye’nin İkinci Dünya Savaşının sona ermesini müteakip ortaya çıkan, bütün bir Soğuk Savaş süresince 1990’larda Sovyetler Birliği’nin dağılmasına kadar temelde tam bir ittifak politikası gütmesi, kendisini Sovyetler Birliği’ne komşu yapan bir coğrafyada

⁴⁵ Sovyetler Birliği faktörünün özellikle Soğuk Savaş döneminde Türk dış politikasına etkileriyle ilgili bkz. SEVER Ayşegül, Soğuk Savaş Kuşatmasında Türkiye, Batı ve Orta Doğu 1945-1958, İstanbul 1997.

⁴⁶ STEINBACH, Die Türkei, s. 223.

bulunuyor oluşu; bu zaman zarfında da Sovyetler Birliği'nin yayılmacı politikasını sürdürmesi ve Türkiye'nin bu yayılma politikasının açık bir hedefi durumunda bulunması ya da en azından Türkiye'nin bu algılamaya sahip oluşu Sovyetler Birliği'nin Türk dış politikasında ne kadar önemli bir belirleyiciliğe sahip olduğunu göstermektedir.

Sovyetler Birliği'nin 1991'in sonlarına doğru dağılarak, bu devletin külleri arasından bir çok yeni devletin doğması da çok yönlü ve karmaşık bir şekilde Türk dış politikasını etkileyen önemli bir faktör olarak, herhalde birinci dereceden coğrafyanın etkisi ile izah edilebilir. şüphesiz aynı coğrafyayı paylaşıyor olmak üzerinde temellenen bu komşuluk ilişkisi ile sanki herhangi bir nedensellik bağı yokmuş gibi görünen iki ölke ilişkilerini etkileyen başkaca faktörler de vardır. Örneğin, Soğuk Savaş sonrası ortaya çıkan Türk Cumhuriyetleri coğrafyasındaki Türk-Rus rekabeti⁴⁷ gibi. Ancak bir bütün olarak bakıldığında son tahlilde burada da aslında büyük ölçüde coğrafı faktörün, bir başka ifade ile aynı coğrafyada bulunuyor olmanın önemli rolü kendini gösterecektir.

Elbette Türk dış politikasında tarih boyunca gözlemlenen ve bu gün de varlığını sürdüren Rus faktörü, sadece bu ölkeye komşu bir coğrafyada bulunuyor olmaktan kaynaklanmamaktadır. Burada Rusya'nın devamlılık arz eden yayılmacı dış politika konsepti, iki milletin de az ya da çok birbirlerine denk güç profiline sahip büyüklükte devletler olmalarındaki devamlılık ve yaklaşık son elli yıl içerisindeki iki kutuplu sistemde Sovyetler Birliği'nin bloklardan birinin lideri konumunda oluşu ve bu yapılanmada ideolojinin temel şekillendirici bir işlevinin bulunması oldukça önemli belirleyicilikleri faktörler olmuştur. Ancak bu şartların aynen varlığı durumunda; şayet Ruslar ile Türkler bu coğrafyada komşu olmamış olsalardı; söz konusu etkinin kesinlikle bu derece olmayacağı da açıktır.

⁴⁷ AYDIN / BEKAR, s. 11 vd.

b. Türk-Yunan Komşuluğu ve Kıbrıs

Türk-Yunan komşuluğu derken, zaten doğrudan bir coğrafya faktörüne işaret edilmiş oluyor. Ancak, Türk dış politikasında önemli derecede etkili olan bu faktörü⁴⁸ salt aynı coğrafyayı paylaşıyor olmak temelinde oluşmuş bir komşuluk durumu ile açıklamak mümkün görünmemektedir. Komşuluk Türk-Yunan ilişkilerinin temel zeminini teşkil etmekle birlikte⁴⁹; bu ilişkinin Türk dış politikasındaki ağırlıklı etkiyi izahta tek başına yeterli olmadığı da ortadadır. Nitekim Türkiye'nin başkaca komşuları da vardır. Eğer tek başına komşu olmak bu yoğunlukta bir etkileşimi doğurmuş olsaydı, o zaman Türkiye'nin diğer bütün komşularının Türk dış politikasında benzer bir etkiye sahip olması beklenirdi. Oysa Rusya/Sovyetler Birliği dışındaki diğer komşu ülkelerin Türk dış politikası üzerinde Yunanistan kadar etkili olmadıkları söylenebilir⁵⁰. O halde coğrafi olarak komşu olmanın dışında, bu özel etki düzeyini izaha elverişli başkaca faktörlerin mevcut olup olmadığını araştırmak gerekmektedir⁵¹.

Bu çerçeveden bakınca, tarihi faktörlerin günümüzde iki ülke ilişkilerini derinden etkileyen önemli bir rol oynadığı görülecektir. Zira özellikle Yunanistan, hem Türkiye'ye karşı tutumunu belirleyen ve ilişkileri zorlaştıran temel hedef, tez ve taleplerine; hem de bunların realize edilmelerine yönelik başvurulmuş strateji ve araçlarına tarih unsurunu ve tarihte yaşananları temel dayanak noktası yapmaktadır⁵².

⁴⁸ McGHEE, s. 271.

⁴⁹ AXT Heinz-Jürgen, Griechenlands Außenpolitik und Europa: Verpaßte Chancen und neue Herausforderungen, Baden-Baden 1992, s. 61 vd.

⁵⁰ Bu konuda krş. PAPANTONIOU Antonios, Griechenland in der EPZ. Die Außenpolitik Griechenlands seit dem Beitritt in die EG unter besonderer Berücksichtigung seiner Teilnahme an der EPZ, Frankfurt am Main 1993, s. 71.

⁵¹ PAPANTONIOU, s. 2.

⁵² AXT, Griechenlands Außenpolitik, s. 70 vd.

Biraz açmak gerekirse, Türk-Yunan ilişkilerindeki ana ihtilaf konuları esas itibarıyla uzun bir süre Yunanistan'ın ulusal hedefi olmuş ve halen geçerli olmadığı hususunda ikna edici göstergeler bulunmayan "Megali İdea"ya (Büyük ülkü) dayanmaktadır⁵³. Bunun esası, Bizans'ı ihya ederek Büyük Yunanistan'ı yeniden inşa etmeyi hedefleyen yayılma politikasından oluşmaktadır ve bugünkü Türkiye'nin büyük bir kısmını da sınırlarına dahil etmeyi öngörür. Bu düşünce tarihi göndermelerde bulunularak temellendirilmeye çalışılır. Yunan kamuoyu günümüzde Türkiye'ye karşı hangi sebeple olursa olsun mobilize edilmeye çalışılırken de tarihi göndermeler yapılıyor olması iki ülke ilişkilerinde tarihin ne kadar büyük önem taşıdığını göstermektedir.

Bunlardan başka her iki ülkenin de diğerine karşı dış politikasını belli ölçülerde etkilemesi muhakkak olan birbirleriyle ilgili mevcut imajların, tarihi süreç içerisinde oluşmuş olmaları ya da bu imajların oluşturulmalarında tarihe göndermeler yapılmakta oluşu yine Türk-Yunan ilişkilerinde tarih faktörünün dış politikaya etkisini ifade etmektedir⁵⁴.

Günümüzde Türk-Yunan ihtilafları bazen iki ülke arasında savaşa sebep olabilecek kadar ileri düzeyde gerginlik boyutlarına ulaşabilmektedir. İki ülkenin uluslararası sistemdeki yer ve bağlantılarının etkisiyle aralarındaki ihtilafların gerilim niteliği kazanmasının uluslararası sistemi etkileyecek potansiyele sahip olmasından dolayı bu krizler dünya barış ve istikrarını tehdit edecek bir sorunlar yumağı olarak belirebilmektedir. İhtilaf konularına kısaca göz atıldığında, bunların tamamının şu ya da bu şekilde tarihi köklerinin olduğu görülecektir.

⁵³ **AXT** Heinz-Jürgen / **KRAMER** Heinz, *Entspannung im Ägäiskonflikt?*, Baden-Baden 1990, s. 11.

⁵⁴ **SCHELLHORN** Kai M., "Wie entstehen außenpolitische Entscheidungen?", Gottfried-Karl Kindermann (Hrsg.), *Grundelemente der Weltpolitik*, (4. Aufl.), München 1991, s. 186; **AXT**, *Griechenlands Außenpolitik*, s. 70.

Örneğin: Ege Denizinde Karasuları, Kıta Sahaneliği, FIR Hattı; bazı adacıkların kime ait oldukları, Lozan ve Paris Anlaşmalarında adaların silahsızlandırılmaları hükmüne rağmen bu adaların silahlandırılmaları; Azınlık Sorunları ve Kıbrıs Sorunudur. Dikkatle analiz edildiğinde bütün bu ihtilaf konularının temelinde ağırlıklı bir şekilde Yunanistan'ın haksız talep ve tutumları yatmaktadır. Yunanistan 1821'de Osmanlı'ya karşı isyan etmesini müteakip bağımsız bir devlet olarak ortaya çıkmıştır. Daha sonra 1831, 1864, 1881, 1913, 1923 ve 1947 tarihlerinde tam altı defa Osmanlı/Türkiye aleyhine sınırlarını genişleterek bugüne gelmiştir⁵⁵. Bu durum bir taraftan Megali İdea hedefi hususunda Yunanistan'ı cesaretlendirici bir faktör olmuş, öbür taraftan da Türkiye'nin güvenlik endişeleri bakımından reel bir tehdit unsuru olarak ortaya çıkmıştır. Bu bağlamda yukarıda işaret edilen coğrafi yakınlık ile bu tarihi arka plan bir araya gelerek⁵⁶ Türk-Yunan ilişkilerine oldukça nazik bir nitelik kazandırmış ve iki ülke karşılıklı olarak birbirini dikkatle izlemek durumunda olmuşlardır. Böyle olunca da Türkiye ve Yunanistan karşılıklı olarak birbirleri için önemli bir dış politika faktörü haline gelmişlerdir.

1930'lu yıllarda Atatürk ve Venizelos'un girişimleri ile ilişkilerde nispi bir iyileşme görülmüş⁵⁷; 1950'lerde İngiltere'nin Kıbrıs'ı terk etmesi gündeme gelince adanın yeni statüsü ile ilgili olarak iki ülke ilişkileri tekrar gerilimli bir döneme girmiştir. Bu dönemde diğer ihtilaf konuları yeniden gündeme gelerek bir sorunlar dizisi şeklinde iki ülke ilişkilerindeki gerginliğe süreklilik kazandırmıştır. Bu dönemi müteakip Türkiye ve Yunanistan'ın her türlü dış politika ilişki ve tutumunda birbirlerine karşı besledikleri güvensizliğin yansımalarını gözlemlemek mümkündür. Bu güvensizliğin özellikle Yunanistan açısından Türkiye'yi dış

⁵⁵ Söz konusu toprak genişlemesiyle ilgili olarak bkz. **AXT / KRAMER**, s. 11-13.

⁵⁶ **MEINARDUS** Ronald, *Die Türkei-Politik Griechenlands: Der Zypern-, Ägäis- und Minderheitenkonflikt aus der Sicht Athens* (1967-1982), Frankfurt am Main 1985, s. 43 vd.

⁵⁷ **BÖLÜKBAŞI** Süha, "Türkiye'nin Yakınındaki Avrupa ile İlişkileri: Türk-Yunan Sorunları", Atilla Eralp (Ed.), *Türkiye ve Avrupa*, Ankara 1997, s. 243.

politikasının birinci derecede öncelikli konusu ve hatta birinci derecede bir tehdit unsuru olarak algılama boyutlarına kadar ulaşarak bütün bir dış politika ve savunma konseptlerinin buna göre şekillendirildiği dikkate alınrsa, iki ülkenin dış ilişkilerindeki ağırlıklı yerleri daha kolay tasavvur edilebilir⁵⁸.

Yunanistan'ın 1959 yılında Avrupa Ekonomik Topluluğu'na üyelik müracaatının hemen arkasından Türkiye de aynı yolu izleyerek müracaatta bulunmuştur. Türkiye'de konunun müzakeresi esnasında, bu müracaatın asıl amacının Yunanistan'a karşı beslenen güvensizlikten dolayı Yunanistan'ı yalnız bırakmama motifinin temel belirleyici bir rol oynadığı çok açık bir şekilde dile getirilmiş olmasından anlaşılmaktadır⁵⁹.

Türkiye'nin, İkinci Dünya Savaşı'nı müteakip, dış politikasını salt Batı ve/veya NATO ittifakı eksenine oturtarak⁶⁰, her türlü dış politika tutumunu bu doğrultuda belirlemesi⁶¹ şüphesiz ulusal çıkarlarını böylece maksimize edebileceği inancına dayanmaktaydı. Bu inanç da Batı ittifakının çıkarları ile kendi ulusal çıkarları arasında her durumda tam bir uyum ve örtüşme olduğu varsayımından kaynaklanmaktaydı.

1963 yılı sonlarına doğru 1959/60 Zürih ve Londra Anlaşmaları doğrultusunda Kıbrıs'ta kurulan anayasal düzenin⁶² Rumlar tarafından ortadan kaldırılmasına yönelik sabotajların Türklere karşı katliama dönüşmesi üzerine, Türkiye'nin söz konusu

⁵⁸ MEINARDUS, s. 3 vd.

⁵⁹ Konuya ilişkin tartışmalar için bkz. ÇALIŞ Şaban H., Türkiye ve AB İlişkileri, Kimlik Arayışı, Politik Aktörler ve Değişim, Ankara 2001, s. 46 vd.

⁶⁰ STEINBACH, Die Türkei, s. 222.

⁶¹ KRAMER Heinz, Die Türkei: Gefährdeter Partner der westlichen Allianz. Ansatzpunkte für Beiträge zur wirtschaftlichen, sozialen und sicherheitspolitischen Stabilisierung, Ebenhausen 1981, s. 8.

⁶² Kıbrıs'ta kurulan bu anayasal düzenin taraflar açısından doğurduğu hukuki sonuçlar ve Türkiye'nin müdahalesine karşı Yunan teziyle ilgili olarak bkz. PAPANTONIOU, s. 49.

anlaşmalardan kaynaklanan garantörlük yetki ve yükümlülüğünü yerine getirmek üzere harekete geçerek müdahale etmek istemesi; başta ABD olmak üzere müttefikler tarafından engellendi. Oysa Türkiye'nin müdahale niyeti, hukuk düzeninin tekrar tesisini hedeflemekteydi. Bu da uluslararası hukuka dayanan bir yetkinin kullanılması, hatta bir yükümlülüğün yerine getirilmesi olduğundan haklı ve meşru bir hedefti. Buna rağmen Türkiye, müttefiklerinden böyle haklı bir girişimde gerekli destek ve anlayışı görmediği gibi; 1964 tarihli Johnson Mektubuna muhatap olmuştu. Zamanın ABD Başkanı, bu mektubu ile, Türkiye'nin Kıbrıs'a müdahalesini engellemeye yönelik müttefiklik ruhu ve diplomatik nezaketle bağdaştırılması mümkün olmayan bir üslupla⁶³, Türkiye'ye NATO ittifakı çerçevesinde verilen silahları böyle bir müdahalede kullanamayacağını hatırlatıyor; bu müdahaleyi müteakip her hangi bir saldırıya maruz kalması durumunda, NATO anlaşmasının 5. maddesi mucibince saldırıya uğrayan müttefikin yardımına koşma yükümlülüğünün yerine getirilmeyeceğini belirtiyordu. Burada kastedilen de Türkiye'nin, muhtemel bir Sovyet saldırısına karşı NATO yükümlülüklerinin gereği yerine getirilmeyerek, savunulmayacağını dile getirilmesinden başka bir şey değildi⁶⁴.

Bu gelişme, İkinci Dünya Savaşını müteakip Sovyet tehdidi karşısında Batı ittifakına dahil olarak dış politikada da Batı ile tam bütünleşme tercihini; Batı ile her durumda ulusal çıkarlarının tam bir örtüşme içerisinde olduğu şeklindeki algılayışı üzerine şok etkisi yaparak; Türk dış politikası aktörlerini Batı ile ilişkilerdeki bu algılayışı sorgulamaya

⁶³ Dönemin ABD Dışişleri Bakan Yardımcısı Goerge Ball bu mektubu sonradan, üslup olarak "hayatımda gördüğüm en kaba diplomatik metin" diye nitelendirmiştir. **SÖNMEZOĞLU** Faruk, ABD'nin Türkiye Politikası (1964-1980), İstanbul 1995, s. 15.

⁶⁴ **ARMAOĞLU** Fahir, Belgelerle Türk-Amerikan Münasebetleri (Açıklamalı), Ankara 1991, s. 267-276; **SARICA** Murat / **TEZİÇ** Erdoğan / **ESKİYURT** Özer, Kıbrıs Sorunu, İstanbul 1975, s. 55-123; **GROTHUSEN**, s. 119.

sürüklemiştir⁶⁵. Bunun sonucunda Türk dış politikasındaki tek yönlü, her durumda Batı ile aynı doğrultuda davranmanın ulusal çıkarları için en uygun olduğuna dair varsayımın gözden geçirilme sürecini başlatmıştır⁶⁶. Bu süreç içerisinde Türk dış politikası Batı ile ilişkilerini sürdürmekle birlikte, bütün dış ilişkilerini sadece bundan ibaret sayan tek yönlü dış politika anlayışını yavaş yavaş terk ederek; dış ilişkilerini zenginleştirmeye yönelik yeni açılımlar gerçekleştirmiştir⁶⁷. Bu açılımlar gittikçe gelişerek 1970’li yıllarda kendisinden “Çok Yönlü Dış Politika” anlayışı şeklinde bahsettirecek bir boyuta ulaşmıştır⁶⁸.

Burada önemli olan, bu değişimin temel sürükleyici dinamiğinin Türk-Yunan ilişkilerindeki önemli ihtilaf konularından birini oluşturan Kıbrıs sorunu ve bu sorun etrafındaki gelişmeler olmasıdır. Daha önce de ifade edildiği gibi Kıbrıs sorunu ile birlikte Türkiye ve Yunanistan arasındaki diğer sorun alanları da tekrar gündeme gelerek, iki ülke arasında ciddi bunalım ve gerginliklerin devamlılık kazanmaları sonucunu doğurmuştur. Sorunlar ve gergin ilişkiler bir bütün olarak 1955’lerden itibaren günümüze kadar devam etmiş ve bu zaman zarfında Yunanistan’da çok daha baskın olmakla birlikte iki ülke dış politikalarını ve hatta belli ölçülerde iç politikalarını da her dönem ileri düzeyde şekillendirici roller oynamıştır. Bunun etkisini iki ülkenin dış politika ve savunma politikaları ile her türlü dış ilişkilerinde kolaylıkla görmek mümkündür⁶⁹.

Görülüyor ki, iki millet arasındaki ilişkilerin tarihi, (bu tarihi süreç içerisindeki gelişmelerin etkisiyle tarafların kimliklerini büyük ölçüde bir diğerine karşı inşa etmiş

⁶⁵ Johnson Mektubu’nun Türkiye-ABD ilişkileri ve bu mektubun Türkiye tarafından algılanışının genel olarak Türk dış politikası üzerindeki etkileri ile ilgili bkz. USLU Nasuh, Türk-Amerikan İlişkilerinde Kıbrıs, Ankara 2000, s. 97-114.

⁶⁶ STEINBACH , Die Türkei , s. 243.

⁶⁷ KRAMER, Die Türkei, s. 50 vd.

⁶⁸ STEINBACH , Die Türkei, s. 244 vd.

⁶⁹ USLU, s. 351 vd.

olmaları; birbirleri hakkında gelişen ve/veya geliştirilen imajlar ve yine bu temelde tarafların karşılıklı taleplerini gerekçelendiriyor olmaları; Türkiye'nin Yunanistan ile olan komşuluk ilişkisi ve Kıbrıs sorunu) Türk dış politikasının oluşumunda doğrudan ve dolaylı olarak oldukça önemli belirleyici roller oynayan jeopolitik bir faktör olarak ortaya çıkmaktadır. Bu belirleyicilik doğrudan birbirlerine yönelik olarak geliştirilen politikaların dış politikalarının bütünü içerisinde ağırlıklı yer işgal etmesi şeklinde ortaya çıkabileceği gibi; diğer ülke ve organizasyonlar durumundaki üçüncü aktörlerle ilişkilerini belirlemede de her zaman birinci ve tek olmasa da önemli öncelikte şekillendirici merkezi bir rol oynaması şeklinde kendini gösterebilmektedir. Bu durum özellikle Yunanistan açısından çoğu kere ülkenin bütün dış politikasını belirleyecek boyutlarda merkezi bir belirleyicilik niteliğine bürünebilmektedir⁷⁰. Bir defa, Yunanistan uluslararası camiada üçüncü ülke ve aktörlerle ilişkilerinde hep Türkiye perspektifli politikalar geliştirmiş; sahip olduğu dış politika araçlarını bu önceliğe göre seferber etmiştir⁷¹. Yunanistan'ın bu politikaları da bazen doğrudan, bazen de dolaylı olarak Türk dış politikasına önemli girdiler sağlayarak ileri düzeyde etkileyici roller oynamış ve Türkiye AB ilişkilerinde olduğu gibi oynamayı da sürdürmektedir.

c. Türkiye ve Orta Doğu

Aslında Orta Doğu kavramı bir parça tartışmalı bir kavram olmakla birlikte,⁷² terminolojik bir tartışma açmak bu çalışmanın amaçları arasında olmadığından; bu çalışmada Orta Doğu kavramı genel kabul edilen çerçevede kullanılacaktır. Türkiye'nin topraklarının büyükçe bir kısmı coğrafi olarak Orta Doğu denilen bölgede yer almaktadır. Türkiye'nin belli bir bölgede yer alıyor olması, salt coğrafi bir faktör olarak Türk dış politikası analizlerinde o

⁷⁰ MEINARDUS, s. 580-582.

⁷¹ PAPANTONIOU, s. 71 vd.; AXT, Griechenlands Außenpolitik, s. 62 vd.

⁷² KÜRKÇÜOĞLU Ömer, Türkiye'nin Arap Orta Doğu'suna Karşı Politikası (1945-1970), Ankara 1972, s. 1-2.

bölgeyi ve bölgenin temel dinamiklerini dikkate almayı gerektirecek bir faktördür. Söz konusu bölgenin Orta Doğu olması, iki açıdan konuyu sıradan bir bölge ve bu bölgede yer almakta olan bir ülkenin dış politikasında bu bölgede yer alıyor olmaktan kaynaklanan muhtemel etkileşim parametrelerinin oldukça dışına taşımaktadır.

Her şeyden önce Orta Doğu, kadim zamanlardan beri coğrafyası, iklimi ve doğal zenginlikleri ve bunlara bağlı olarak bir çok medeniyete beşiklik yapma durumunda oluşu itibarıyla tarih boyunca siyasal, ekonomik, kültürel ve güvenlik açılarından hep önemli olagelmıştır. Bu önemlilik bölgede ve/veya bölge uğruna rekabet ve çatışmaların mütemadiyen sürüp gitmeleri şeklinde de kendini ifade edegelmıştır. Tarih boyunca süreklilik arz eden bu durum yirminci yüzyılda daha da yoğunluk kazanarak devam etmiştir. Bölgeyi analiz konusu açısından sıra dışı yaparak olağanüstü önemli kılan ikinci bir unsur da, yine yirminci yüzyılda dünya ekonomileri açısından hayati ehemmiyetteki temel bir girdi haline gelen petrol kaynakları bakımından bölgenin hemen hemen monopol konumunda bulunması olmuştur. Orta Doğu bölgesini Türk dış politikası açısından daha da etkili kılan veya Türkiye'ye Orta Doğuda merkezi bir yer kazandıran öznel sebepler de vardır.

Türkiye Osmanlı varisi bir devlet olarak bölge ile oldukça derin tarihi ve kültürel bağlara sahiptir. Türkler yüzyıllar boyunca bölgeyi hakimiyetleri altında bulundurmuşlardır. Ancak bu hakimiyet kesinlikle bir emperyalist yayılma anlamında olmayıp, Araplar tarafından temelleri atılan; Acemler tarafından da geliştirilerek daha ileriye taşınan İslam kültür ve medeniyetinin, bilim, sanat, hukuk ve idare gibi bütün alanlarda şahlanışını gerçekleştiren bir rolün yeni sahibi olarak bölgeyi idare etmek şeklinde tezahür etmiştir⁷³. Bölge ile bu denli derin ve nitelikli bağlara sahip olmak, şüphesiz hem bölgeyi o ülke açısından, hem de o ülkeyi bölge açısından özel önemli hale getirecektir.

Türkiye'yi Orta Doğu bölgesi açısından önemli kılan bir diğer özel faktör de, ikinci Dünya Savaşını müteakip oluşan uluslararası rejimle yakından ilgilidir. Savaş sonrası, uluslararası sistemde hakim olan Soğuk Savaşın iki kutuplu yapısı içerisinde blok lideri konumundaki ABD ve Sovyetler Birliği Orta Doğu bölgesinde tam bir nüfuz mücadelesine girişmiştir⁷⁴.

Türkiye, sadece Soğuk Savaş döneminde değil, Cumhuriyet döneminde de ikili ilişkilerin yanı sıra; Sadabat (1937) ve Bağdat (1955) Paktları, İslam Konferansı Teşkilatı gibi oluşumlarla da kurumsal olarak Orta Doğu bölgesine değişik yoğunluklarda olmakla birlikte devamlı ilgi göstermiştir. Bu ilgi, dönem dönem kendi dış politika konseptinin bir parçası olarak ortaya çıkarken, zaman zaman da küresel aktörlerin bölgeye yönelik hesaplarının bir yansıması şeklinde, mesela Bağdat Paktı gibi belli yönlendirmelerin etkisiyle olmuştur.

Kıbrıs sorunu ile ilgili olarak Türkiye, ulusal çıkarlarının Batı ile tam bir örtüşme içerisinde olmadığı değerlendirmesinden hareketle dış politikasında çok yönlülüğe yönelerek Batıdan bağımsız otonom alanlar oluşturmaya karar verince; uzunca bir zaman Batı penceresinden bakarak sırt çevirdiği Orta Doğu, diğer başkaca faktörlerin de etkisiyle Türk dış politikasının önemli bir köşe taşı durumuna gelmiştir⁷⁵.

⁷³ Alman Hamburg Şarkiyet Enstitüsü Müdürü ve Orta Doğu uzmanı Prof. Udo Steinbach'ın konuyla ilgili benzer değerlendirmeleri için bkz. **STEINBACH** Udo, Grundlagen und Ansätze einer Neuorientierung der türkischen Außenpolitik, Ebenhausen 1973, s. 73.

⁷⁴ Sovyetler Birliği'nin Soğuk Savaş döneminde de bölgeye yoğun ilgisini şekillendiren çıkar algılamaları ve bölge üzerindeki çekişmeler ilgili olarak bkz. **HUBEL** Helmut / **KUPPER** Siegfried, Sowjetunion und Dritte Welt, Politische Beziehungen und Interessen, Arbeitspapiere zur Internationalen Politik 14, Bonn 1981, s. 77 vd.

⁷⁵ Bu konunun bir süreç olarak ayrıntılı bir analizi için bkz. **STEINBACH**, Grundlagen und Ansätze, s.73..

d. Türkiye ve Balkanlar

Balkanlar, son derece karmaşık ve iç içe geçmiş olan etnik, kültürel ve dini yapısı ve bu yapıdan kaynaklanan çözümü zor ihtilaf ve sorunlarından dolayı uluslararası politika terminolojisine “Balkanlaşma” kavramını hediye etmiş bir bölgedir⁷⁶. Sadece bu durum bile Balkanların uluslararası politika bakımından kendine özgü yapısıyla ilgili bir hususiyetin varlığını ifade etmektedir.

Avrupa’nın güney doğusunda bir yandan karadan Asya kıtasına geçişte bir köprü konumunda bulunması; öbür yandan da Adriyatik ve Ege denizleri üzerinden Akdeniz’e açılmayı mümkün kılıyor oluşu ve Karadeniz bağlantısı ile Avrupa’nın güvenlik ve ekonomik ihtiyaçları açısından Balkanlar oldukça önemli bir konuma sahiptir. Bu boyuta iç yapısındaki kendine özgü nitelik ve bu niteliğin yansımaları da eklenirse Balkanların uluslararası sistemdeki yeri ve önemi daha da belirgin bir hal alır.

Ancak Türk dış politikası açısından Balkanların önemi sadece bu faktörlerden kaynaklanmamaktadır⁷⁷. Balkanları Türk dış politikasında önemli kılan birden çok öznel ve nesnel faktörün varlığı söz konusudur. Her şeyden önce tarihi faktör ve bu faktörün çok yönlü etkileri ile karşılaşılır. Bölgede dört yüz yıl hüküm sürmüş bir devletin varisi konumundaki Türkiye, Balkanlar’da bu verasetin olumlu ve olumsuz etkileri ile karşı karşıyadır⁷⁸. Bugün Balkan ülkelerinin Türkiye’ye karşı politikalarının az çok bu tarihi boyutun etkisi altında şekillendiği objektif olarak gözlemlenen bir olgudur. Zira ülkelerin dış politikalarının belirlenmesinde, gerek karar verici ya da vericilerin kişisel kimlik ve

⁷⁶ Konuya ilişkin ayrıntılı bilgi ve tartışmalar için bkz. **ÇALIŞ** Şaban H., Hayaletbilimi ve Hayali Kimlikler. Neo-Osmanlılık, Özal ve Balkanlar, Konya 2001, s. 122-252; **CASTELLAN** Georges, Balkanların Tarihi, (Çev. Ayşegül Yaraman-Başbuğu), İstanbul 1995, s. 15.

⁷⁷ **BAĞCI** Hüseyin, Güvenlik Politikaları ve Risk Analizi Çerçevesinde Balkanlar (1991-1993), Ankara 1994, s. 129 vd.

⁷⁸ **BROWN** J. F., “Türkiye: Balkanlar’a Dönüş mü?”, Türkiye Günlüğü, 1995, sy. 36, s. 49 vd.

algılamalarının⁷⁹; gerekse bunların dış politika oluşturma sürecinde belli ölçülerde dikkate almak durumunda oldukları kamuoyu eğilimlerinin önemli roller oynadıkları genel kabul gören bir gerçektir⁸⁰. Bu açıdan söz konusu tarihi sürecin hem bizzat karar verici aktörlerin, hem de onların dikkate almak durumunda oldukları kamuoyunun tutum ve algılamalarında halen önemli etkilere sahip olduğunu düşünmek mümkündür.

Türklerin yüzyıllarca bölgeyi idareleri altında tutması, bu zaman zarfında oralara yerleşerek kalan belli bir Türk nüfusun mevcudiyeti sonucunu doğurmuştur. Bugün Bosna, Sancak, Kosova, Makedonya, Yunanistan, Bulgaristan ve Romanya'daki Türk azınlık söz konusu tarihi sürecin bir ürünüdür⁸¹. Bu toplulukların her zaman Türkiye'ye özel bir ilgi duydukları, bir sorunla karşılaşmaları durumunda ilk planda Türkiye'den yardım beklentisi içerisine girdikleri bir gerçektir. Ciddi kriz anlarında hayatları ile ilgili endişeye düştükleri zaman da ilk fırsatta Türkiye'ye göç etme eğiliminde oldukları farklı zamanlarda yaşanan örneklerle açıkça ortaya çıkmış bulunmaktadır. Bu durum istese de istemese de Türkiye'yi sözkonusu topluluklarla ilgilenmeye mecbur etmektedir. 1980'li yıllarda Bulgaristan'daki Türk azınlığın yaşadığı sorun, bu sorununun iki ülke arasında sebep olduğu kriz ve bunun da Türk dış ve hatta iç politikasında sebep olduğu gelişmeler söylenmek istenenleri somut olarak gösteren örneklerden sadece birisidir.

⁷⁹ Krş. **MÜLLER** Harald / **RISSE-KAPPEN** Thomas, "Internationale Umwelt, gesellschaftliches Umfeld und außenpolitischer Prozeß in liberaldemokratischen Industrienationen", in: Volker Rittberger (Hrsg.), Theorien der Internationalen Beziehungen, PVS 21/1990, Opladen 1990, s. 380-383; **SARIBAY** Ali Yaşar, "Dış Politika Kararlarının Belirlenmesinde Psikolojik Etkenler ve Türkiye", Faruk Sönmezoglu (Ed.), Türk Dış Politikasının Analizi, İstanbul, 1998, s. 235 vd.

⁸⁰ Kamuoyu ve dış politika oluşumuna etkileri ile ilgili olarak bkz. **DOBLER** Wolfgang, Außenpolitik und öffentliche Meinung: Determinanten und politische Wirkungen außenpolitischer Einstellungen in den USA und der Bundesrepublik, Frankfurt am Main 1989; **SEZER** Duygu, Kamu Oyu ve Dış Politika, Ankara 1972.

⁸¹ **İSEN** Mustafa, "Balkanlarda Değişen Sınırlar", Türkiye Günlüğü, 1992, sy. 19, s. 90-92.

Türk dış politikasında Balkanlar faktörünü önemli kılan tarihi süreç elbette sadece orada Osmanlı idaresi döneminden kalma bir Türk nüfusun mevcudiyetinden ibaret değildir. Yüzyıllarca devam eden Osmanlı idaresi, bölge halklarının en azından bir kısmı ile çok yönlü kültürel etkileşim içerisine girmesi ve bu etkileşimin doğurduğu benzeşmeler de önemli bir faktördür⁸². Bunun belki en çarpıcı yansıması bu dönemde İslam'ı benimsemiş olan Balkan halklarından olan Boşnaklar, Arnavutlar ve Pomaklar da görülebilir. Bu halklar Müslüman olduktan sonra Türklerle ortak inancı paylaşıyor olmanın yanında, bundan daha da kapsayıcı bir ortak kültürü benimseyerek benzerliklerini herhangi bir inanç birliğinden çok daha ileri boyutlara taşımışlardır. Bu da Türkleri kendilerine yaklaştıran ve günümüzde bile birbirlerine karşı tutum ve davranışlarını olumlu yönde etkileyen önemli bir başka boyut olarak karşımıza çıkmaktadır⁸³. Ortak tarih ve bu zeminde şekillenen kültürel benzeşmeler Balkan halklarının Türkiye'ye karşı tutumlarını ve Türklerin de bu halklara karşı sempati, yakınlık ve dayanışma duygularının gelişmesini ne kadar etkiliyorsa⁸⁴, aynı tarihi süreç bu gün aynı ortak özellikleri paylaşmayan halkların olumsuz tutum ve algılayışlarını da etkilemektedir⁸⁵. İkinciler için Sırp ve Yunanlılar örnek gösterilebilirler.

Bu tarihi sürecin günümüzdeki ilişkileri etkileyici bir başka boyutu da, Osmanlı Balkanlardan çekilirken ve daha sonraki dönemlerde hatırı sayılır miktarda Balkan kökenli

⁸² İSEN, s. 51.

⁸³ STEINBACH, Die Türkei, s. 301 vd.

⁸⁴ KRAMER Heinz, Sicherheitspolitische Perspektiven der Türkei nach dem Ende des Ost-West-Konflikts und europäische Sicherheitspolitik, SWP, Ebenhausen 1992, s. 21-22.

⁸⁵ Tarihi süreçlerin şekillendirdiği olumsuz algılamaya bir örnek olarak, Türkiye'nin Balkan politikasını ele almak üzere kaleme alındığı belirtilen bir makalede hemen her sorunla ilgili Türkiye'nin bütün yaklaşımlarının ne kadar şüphe ile karşılandığını gösteren bir örnek olması açısından bkz. MANOUSAKIS Gregor M., "Türkische Außenpolitik auf dem Balkan", in: Europäische Sicherheit, 1993, sy. 9, s. 443-445.

insanın Türkiye'ye yerleşmiş olmasıdır⁸⁶. Bu insanlar her ne kadar Türk toplumu ile kaynaşarak kendilerini bu ülkenin vatandaşı ve Türk milletinin bir parçası olarak görmekteyseler de, bir alt kimlik olarak geldikleri bölgenin insanları ve onların sorunlarına karşı daha ileri bir duyarlılık içerisinde olmuşlardır. Bu unsuru da az çok Türkiye'nin bölgeye karşı olan dış politika tutumunu etkileyen faktörler arasında saymak gerekir.

Özetle belirtmek gerekirse, Balkanlar Türk dış politikasının şekillenmesinde hem taşıdığı objektif jeopolitik değer ve önemlilik, hem de Türkiye'nin yine bu coğrafi yakınlık temelinde bölgeyle olan özel tarihi ve kültürel bağları itibarıyla önemli etkilere sahip bir determinant olarak karşımıza çıkar. Bütün bu boyutlar Türk tarihinin akışı içerisinde geçmişte ve günümüzde zaten somut dış politika uygulamaları şeklinde kendisini gösterir. Osmanlı'nın Balkanların fethine verdiği önem ve Balkanları ele geçirdikten sonra, kendisi için meydan okuyucu bir tehdit konumundaki Avrupa güçlerine yönelmesi; Balkanlar üzerindeki denetimi zayıflayınca da genel gücünü hızla kaybetmeye başlaması; Cumhuriyet döneminde önce Balkan Antantı⁸⁷, sonra da Balkan Paktı gibi örgütlerde sergilediği dış politika aktiviteleri; günümüzde de bölge sorunlarına gösterdiği aktif ilgi⁸⁸ Türk dış politikasının şekillenmesinde Balkanların önemliliğinin fiili dış politika çıktılarında ifadesini bulmasından başka bir şey değildir.

⁸⁶ KUT Şule, "Yugoslavya Bunalımı ve Türkiye'nin Bosna-Hersek ve Makedonya Politikası: 1990-1993", Faruk Sönmezoğlu (Ed.), Türk Dış Politikasının Analizi, İstanbul, 1998, s. 341.

⁸⁷ Balkan Antantı ve ortaya çıkışıyla ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. T.C. DIŞİŞLERİ BAKANLIĞI, Cumhuriyetin İlk On Yılı ve Balkan Paktı (1923-1934), Ankara 1974.

⁸⁸ UZGEL İlhan, "Doksanlarda Bir İşbirliği ve Rekabet Alanı Olarak Balkanlar", Gencer Özcan / Şule Kut (Eds.), En Uzun Onyıl, İstanbul 1998, s. 405 vd.

e. Türkiye ve Kafkaslar

Jeopolitik bir faktör olarak Kafkasların Türk dış politikasına etkisi farklı görüntü, biçim ve yoğunluklarda da olsa tarih boyunca hep mevcut olmuştur. Kafkaslar, Türkiye'nin Karadeniz'den başlayarak Gürcistan, Çeçenistan, Dağıstan, Ermenistan ve Azerbaycan gibi ülkelerin yer aldığı; Türkiye'yi kuzeydoğudan çevreleyerek sınır oluşturan; Türkiye'nin Orta Asya'ya açılan önemli bir kapısı konumundadır⁸⁹.

Tarihi süreç içerisinde bölgenin önemli ülkesi ve Türklerin güçlü bir rakip ve bazen de hasmı olan Rusya ve/veya Sovyetler Birliği ile Türkiye arasında bir tampon bölge olarak Türkiye'nin güvenliği açısından oldukça büyük önem arz etmiştir. Kafkaslar zaman zaman Rus hakimiyeti altına girmek suretiyle Türklerle Rusları sınırdaş yapmak; zaman zaman da iki rakip ülke arasında bir tampon oluşturmak suretiyle önemini sürdürmüştür⁹⁰. Bu jeostratejik husus bölgenin coğrafi konum ve niteliklerinden kaynaklanan bir faktördür. Bunun dışında bölgede bağımsız devletlerin ortaya çıktığı dönemlerde, sözkonusu jeostratejik faktörün önemini daha da yoğunlaştıran özgün faktörler devreye girebilmektedir. Bu da Kafkaslarda yer alan ülke ve halkların Türkiye ile olan bağ ve ilişkileriyle yakından ilgili bir husustur⁹¹.

Çeçenistan, Dağıstan ve Azerbaycan gibi bir kısmı tarihi, kültürel ve etnik bakımdan Türkiye ile ileri derecede yakınlıklara sahipken, bazıları da, Ermenistan gibi tarihten kaynaklanan olumsuz algılamalar içerisinde⁹². Türkiye açısından Kafkaslardaki belli

⁸⁹ **İBRAHİMLİ** Haledin, Değişen Avrasya'da Kafkasya, Ankara 2001, s. X-XI.

⁹⁰ **STEINBACH**, Die Türkei, s. 285-290.

⁹¹ **BERGEDORFER GESPRÄCHSKREIS**, Im Kreuzungspunkt der Kräfte- Die Türkei in einer veränderten politischen Umwelt, Protokoll Nr. 109/1997, Hamburg 1997, s. 11.

⁹² **BLANK** Stephen, "Kafkasya Güvenliğinde Yeni Eğilimler", Avrasya Etütleri, İlkbahar 1998, sy. 13, s. 6; **İBRAHİMLİ**, s. 40-42.

başlı ihtilaflarından olan Karabağ⁹³ ve Çeçenistan sorunu gibi bölgedeki çatışma ve ihtilafların dışında kalmak, değişik faktörlerin etkisiyle oldukça zorlaşabilmektedir.

Günümüzde, bir taraftan bölge ülkelerinin bir kısmının bağımsızlıklarını kazanmaları, bir kısmının da bağımsızlıklarını kazanma mücadelesine girişmeleri ve bütün bunlara ilave olarak da Hazar havzasındaki enerji kaynaklarının pazara ulaştırılmasında Kafkasların doğal bir koridor konumunu kazanmasıyla⁹⁴ Soğuk Savaş sonrası dönemde bölge çok daha önemli hale gelmiştir⁹⁵. Özellikle bu yeni boyut Kafkasları bir yandan önemli bölgesel aktörlerden Türkiye, Rusya Federasyonu ve İran arasında çetin bir nüfuz mücadelesi alanı haline getirmiştir⁹⁶. Öbür yandan da Avrasya stratejileri bakımından ABD gibi global aktörler ve AB gibi global aktör adayları tarafından da dikkatlerin yoğunlaştırılarak önemle üzerinde durulan bir bölge haline gelmesini sağlamıştır⁹⁷. Günümüzde Kafkasların hem kendi içindeki krize açık yapısından kaynaklanan bölge içi çatışma ve çatışma potansiyelleri⁹⁸ ve hem de bu krizli yapıya doğrudan taraf olmayan aktörlerin tutumları açısından Kafkaslar daha ciddi bir güvenlik faktörü olarak da ortaya çıkmaktadır⁹⁹.

⁹³ Karabağ sorunu ile ilgili geniş bilgi için bkz. **GÖTZ** Roland / **HALBACH** Uwe, Politische Lexikon GUS, München 1992, s. 53 vd.

⁹⁴ **İBRAHİMLİ**, s. 27-28.

⁹⁵ Petrol boru hatları güzergahı ve bu çerçevedeki tartışmalarla ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. **GÜL** Atakan / **GÜL** Ayfer, Avrasya Boru Hatları ve Türkiye, İstanbul 1995.

⁹⁶ **ÖZCAN** Gencer, "Doksanlı Yıllarda Türkiye'nin Değişen Güvenlik Ortamı", Gencer Özcan / Şule Kut (Eds.), En Uzun Onyıl, İstanbul 1998, s. 19-22.

⁹⁷ **BLANK**, s. 8.

⁹⁸ Kafkaslarda bölge içi ihtilaflar ve kriz potansiyelleri ile ilgili olarak bkz. **FULLER** Elizabeth, "Konflikte im Transkaukasus: Wer könnte vermitteln?", Europa-Archiv, Folge 7/1993, s. 193-201.

⁹⁹ Orta Asya ve Kafkasların uluslararası politika açısından öneminin belirgin bir şekilde arttığına dair bkz. **HALBACH** Uwe, "Weltpolitik und Eigenentwicklung in Zentralasien", in: AUSSENPOLITIK IV/1992, s. 381-383.

Netice itibarıyla Kafkaslar, hem bölge ülkelerinin (büyük bir kısmının Türkiye’den çok yönlü siyasal, ekonomik, kültürel ve güvenlikle ilgili beklenti ve taleplerini içeren) kendi çıkarları açısından¹⁰⁰ Türkiye’yi ciddi bir şekilde ilgilendirmekte; hem de Türkiye’nin bizzat kendi çok yönlü ulusal çıkarları açısından kendi dış politikasında ihmali mümkün olmayan önemli bir bölge konumuna sahip bulunmaktadır¹⁰¹.

2. Güvenlik Faktörü

Burada Türk dış politikasının oluşumunda dar anlamda güvenlik faktörlerinin etkileri üzerinde durulacaktır. Bu çerçevede, oldukça kapsamlı olan genel anlamda güvenlik kavramı ve bu kavramın kapsamına girebilecek doğrudan ve dolaylı bütün unsurlar değil, sadece Türkiye’nin güvenlik saikiyle dahil olduğu NATO ve Avrupa Birliği’ne tam üye olabilmek açısından katkıda bulunacağı düşüncesinden hareketle katılmak yönünde istekliliğini ortaya koymuş bulunduğu AB’nin güvenlik örgütü Batı Avrupa Birliği (BAB) ile ilişkileri ve bu ilişkilerin Türk dış politikasının oluşumu üzerindeki etkileri kısaca irdelenmeye çalışılacaktır.

a. Türkiye’nin NATO Üyeliği

Türkiye’nin 1945’den itibaren dış politikasına istikamet veren ana unsur, Türk-Rus münasebetlerinin seyridir. [...] 1950’lerden itibaren buna Kıbrıs anlaşmazlığı ve dolayısıyla Türk-Yunan ilişkileri de eklenmiştir. [...] Türkiye’nin bugün karşılaştığı bütün politik sorunların cümlesi de doğrudan doğruya veya dolaylı şekilde bunlardan biriyle veya her ikisiyle ilişkilidir.¹⁰²

Dışişleri Bakanlığında Genel Sekreterlik görevi ile en üst düzeye kadar yükselebilmiş emekli Büyükelçi Kamuran Gürün’ün kitabının giriş bölümünden yapılan bu alıntı Türk dış

¹⁰⁰ **KARAOSMANOĞLU** Ali L., “Die neue regionale Rolle der Türkei”, in: Europa-Archiv, Folge 15/1993, s. 428.

¹⁰¹ **KRAMER**, Sicherheitspolitische, s. 20.

¹⁰² **GÜRÜN** Kamuran, Dış İlişkiler ve Türk Politikası (1939 dan günümüze kadar), Ankara 1983, s. 3.

politikasının analizinde bir çok açıdan oldukça ışık tutucudur. Her şeyden önce, Türk dış politikasının uygulayıcı bir teknisyeni olarak yıllarca çeşitli görevler ifa etmiş ve bakanlıkta en üst düzeye kadar yükselmiş birisinin yapmış olduğu tanımlamanın objektif olarak isabetli olup olmadığı tartışmasından tamamen bağımsız olarak, böyle bir kişinin bu şekilde bir algılamaya sahip oluşu bile, çalışma açısından başlı başına değerli analiz araçları sunmaktadır. Kaldı ki, İkinci Dünya Savaşını müteakip dönemdeki Türk dış politikası gözlemlendiğinde yapılan bu tanımlamanın isabetsizliğini öne sürmek de mümkün görünmemektedir. Bu alıntıda Türk dış politikasını şekillendirdiği öne sürülen her iki unsur da, birincisi çok daha doğrudan ve baskın olmak üzere Türkiye'nin güvenlik ihtiyaç ve algılamaları ile yakından ilgilidir. Bunlar Türkiye'nin Batı ile ilişkilerini ve böylece dış politikasını şekillendirerek bütün bir Soğuk Savaş dönemi boyunca Türk dış politikasına yön veren temel belirleyici faktörler olarak karşımıza çıkmaktadırlar.

Türkiye, İkinci Dünya Savaşının sona ermesiyle birlikte Sovyetlerden gelen bağımsızlığına ve toprak bütünlüğüne yönelik tehdidi, ancak o günlerde gittikçe barizleşmeye başlayan iki bloklu yapının etkisiyle, benzer kaygıları paylaşmakta olan Batının desteğini almak suretiyle savuşturabileceğini düşünmüş ve bu doğrultuda bir dizi politikalar geliştirmiştir¹⁰³. Bu politikalar, esas itibariyle, Batının tam desteğini sağlamanın yolunun, zaten çok önceleri başlatılmış ve İstiklal Mücadelesi'nin psikolojik etkileri ile neredeyse istisna tutulan tek alan durumundaki dış politikada da her türlü işbirliğini geliştirerek, Batı ile tam bütünleşmekten geçtiği düşüncesinden yola çıkmaktaydı.

Böylece, zaten cumhuriyetin ilanını müteakip bir çağdaşlaşma projesi olarak algılanan ve sosyal ve kültürel hayatın tamamını içine alan top yekun batılılaşma hareketi ile bir çok alanda hayata geçirilen Batı ile bütünleşme, söz konusu gelişmelerle birlikte dış politika alanında da uygulamaya konulmuş oldu. Bütün Batılı oluşumlarda yer almak şeklinde

¹⁰³ SCHLEGEL, s. 286; STEINBACH, Kranker Wächter, s. 33-34; GROTHUSEN, s. 108 vd.

yansımalarla beliren bu dış politika tercihi, en somut ve etkili örneğini, uzunca müzakere ve tartışmalardan sonra Şubat 1952 tarihinde Türkiye'nin NATO'ya kabul edilmesi ile yaşamıştır.

Zira NATO, gerek amaçları, yapısı ve işleyiş tarzı, gerekse üyeleri arasındaki dayanışma ve ortaklık algılayışları bakımından, o zamanın uluslararası sitemine hakim olan iki kutuplu yapıda eksenlerden biri konumundaki Batı ittifakının oldukça etkin ve işlevsel savunma örgütü durumundaydı. Ayrıca, yine önemli askeri ve siyasi etkilere sahip bir savunma örgütü olduğu da anlaşılmaktadır. O dönem Türk siyasetinde karar alıcı aktörler de benzer algılayış içerisinde olduklarından Türkiye'yi NATO'ya üye yapmak hususunu öncelikli bir dış politika hedefi olarak görmüşler ve bu hedefi hayata geçirmek için ileri derecede gayret sarf etmişlerdir. İlginçtir ki 1950'li yıllarda muhalefetteki CHP'nin hemen hemen diğer bütün konularda taban tabana zıt görüşleri savunması sonucu sert bir iktidar-muhalefet ilişkisi gözlemlenirken, Türkiye'nin NATO'ya üyeliği iktidar ve muhalefetin hemfikir olduğu ender konulardan birisi olmuştur¹⁰⁴. Bunu, konunun mecliste müzakere edilişi ve oylanması sırasında sergilenen tutumlarından da kolayca anlamak mümkündür¹⁰⁵.

Bu şartlar altında gerçekleşen bir NATO üyeliğini zamanın iktidarı, hükümetin ve Türkiye'nin bir zaferi olarak sunmuş, bir anlamda muhalefet de bunu kabul ederek böylesine önemli milli çıkarların söz konusu olduğu durumlarda birlikte hareket etmek adına bu sunumu onaylamıştır.

¹⁰⁴ GÖNLÜBOL, Türk Dış Politikası, s. 228.

¹⁰⁵ Türkiye'nin NATO'ya girişi, bu çerçevede sergilediği tutum, bu tutumdaki değişimler ve bunda belirleyici olan faktörlere dair ayrıntılı değerlendirmelerle ilgili olarak bkz. BAĞCI Hüseyin, Die türkische Außenpolitik während der Regierungszeit Menderes von 1950 bis 1960 (Diss), Bonn 1988, s. 20 vd.; CALİS Saban H., "Turkey in the International System of Western States", Pakistan Horizon, Vol. 50, No 1, 1997, s. 57-100.

Bütün bunlardan, 1952 yılında gerçekleşen NATO üyeliğinin, Türkiye'deki iktidar ve muhalefete mensup siyasal aktörlerin tamamınca önemli bir güvenlik ihtiyacına cevap teşkil ettiği şeklinde yaygın bir algılayışa yol açtığı anlaşılmaktadır¹⁰⁶.

Yukarıda anlatılanlar ışığında, Türkiye'nin NATO'ya üyeliğinde Sovyet tehdidini karşılamak amacıyla güvenlik saikinin temel belirleyici faktör olduğu anlaşıyor. Ancak güvenlik faktörünün yanında, Türkiye'nin NATO'ya katılmasını, Atatürk'ün başlattığı batılılaşma hareketi çerçevesinde batının bir parçası olma doğrultusunda daha ileri bir aşama olarak kabul etme şeklindeki sosyo-psikolojik eğilim ve yine NATO üyeliği ile birlikte Türkiye'nin o zamanlar acil ihtiyaç duyduğu ekonomik yardımların elde edilmesine yönelik beklentilerin de etkili olduklarını belirtmek gerekir¹⁰⁷.

Türkiye'nin NATO'ya girmesinde Türkiye açısından etkili olan iç faktörler esas itibarıyla bunlardan ibarettir. NATO veya Türkiye'nin NATO'ya girmesine taraf olan aktörlerin beklentileri şeklindeki dış faktör ise, bloklaşma politikasının bir sonucu olarak Sovyetler Birliği'nin yayılmacı tutumu yüzünden Türkiye'nin batı savunması açısından öneminin giderek artmış olmasıdır¹⁰⁸.

Bütün bunların belirlenmeye çalışılıyor oluşu, Türkiye'nin NATO'ya üye olmasının Türk dış politikası açısından taşıdığı önemi, daha sürecin başlangıcında tarafların bu birliktelikten potansiyel beklentilerinin ne kadar yüksek ve önemli olduğunun vurgulanmasına yöneliktir. Böylelikle de Türkiye'nin NATO'ya girmesi ile birlikte ileriye dönük nasıl yoğun

¹⁰⁶ Türkiye'nin NATO'ya katılmasının özellikle güvenlik ihtiyaçları açısından zamanın siyasal aktörlerince oldukça yaygın olarak paylaşılan bir dış politika hedefi olarak değerlendirildiğine dair bkz. **ÇELİK** Edip, 100 Soruda Türkiye'nin Dış Politika Tarihi, İstanbul 1969, s. 157-158.

¹⁰⁷ Türkiye'nin NATO üyeliğinde bu boyutla ilgili olarak bkz. **SÖNMEZOĞLU**, Uluslararası Politika, s. 209-211.

¹⁰⁸ **SÖNMEZOĞLU**, Uluslararası Politika, s. 206.207.

bir etkileşim ağı oluşturduğu; bu çok yönlü etkileşim ağının da Türkiye'nin dış politika çıktılarını ne ölçüde şekillendirici roller oynadığı daha kolay anlaşılabilecektir.

Gerçekten de, özellikle Türkiye NATO'ya üye olduktan sonra, dış politikasını tamamen ittifak eksenine oturtarak; dış politika çıkarlarının Batının dış politika çıkarları ile tam bir örtüşme içerisinde bulunduğu şeklinde bir anlayışı benimsediği bütün dış politika tutumlarında rahatlıkla gözlemlenebilir¹⁰⁹. Özellikle 1960'lı yıllara kadar katkısız olarak sürdürülen bu Batı ile her şartta çıkarlarını bir gören dış politika anlayışı çerçevesinde İttifak lideri durumundaki ABD ile ilişkilerde o kadar ileri gidilmiştir ki, bu durum bazı yazarların Türkiye'nin Atatürk'ün dış politikasını tersine çevirdiği¹¹⁰; ulusal bağımsızlığını tamamen kaybettiği¹¹¹; hatta kapitülasyonların geri geldiği¹¹² yorumlarına sebep olmuştur. Bazı yazarlar ise Türk dış politikasının NATO üyeliği ile birlikte tamamen Batıya bağımlı hale geldiğini tespit etmekle birlikte, bunun doğru bir politika ve normal bir gereklilik olduğunu savunmuşlardır¹¹³. Bu dış politika tutumunun olumlu ya da olumsuz olduğu şeklindeki normatif değerlendirmeler bir tarafa bırakılırsa, bütün bu tartışmalardan her halükarda çıkarılması gereken sonuç, Türkiye'nin NATO üyeliğinin Türk dış politikasının belirlenmesinde belirleyici bir rol oynadığıdır.

NATO üyeliğinin Türk dış politikasındaki belirleyici etkisi, 1960'lardan sonra bir parça değişmiş olmakla birlikte¹¹⁴, bunun ilişkilerde köklü bir nitelik değişimi olmayıp, daha

¹⁰⁹ FIRAT M. Melek, 1969-71 Arası Türk Dış Politikası ve Kıbrıs Sorunu, Ankara 1997, s. 2.

¹¹⁰ Bu tür değerlendirme ve yorumlar için bkz. PÖSCHL, s. 145.

¹¹¹ FIRAT, s. 2-4.

¹¹² ÇELİK, s. 162.

¹¹³ SANDER Oral, "Türk Dış Politikasında Sürekliliğin Nedenleri", AÜSBFD., c. XXXVII, 1982, sy. 3-4, s. 121.

¹¹⁴ Söz konusu değişim ve bu değişimi belirleyen dinamiklerle ilgili olarak bkz. FIRAT, s. 4-12.

çok ilişkilerin yoğunluk derecesiyle ilgili bir değişim olduğunu da belirtmek gerekir. Zira, bütün sübjektif faktörler bir tarafa bırakılsa bile, iki kutuplu uluslararası sistemin hakim olduğu bir dönemde, kutuplardan birisi ile bir ittifak ilişkisi içerisinde bulunuyor olmak dahi ilgili aktör açısından belli ölçülerde dış politika çıktılarının niteliğini etkileyici roller oynayacağını hesaba katmak gerekir. Kaldı ki, Türkiye'nin NATO üyeliğinin Türk dış politikasını etkileme yoğunluğu açısından yukarıda da kısmen işaret edildiği gibi daha çok öznel nitelikli ekonomik, siyasi ve psikolojik faktörlerin mevcut olduğu görülmektedir.

Netice olarak, Türkiye'nin NATO üyeliğinin, sağlamış olduğu veya sağladığına inanılan güvenlik garantisi ya da riskleri; bir askeri ittifaka mensup olmanın asgari objektif yükümlülüklerini yerine getirme sorumluluğu; aynı ittifaka mensup ya da hasım ittifak üyesi olmaktan kaynaklanan dolaylı siyasal, ekonomik, sosyal ve psikolojik etki ve yansımalar; ve nihayet bütün bunların karşılıklı etkileşimlerinin harmanlanması ile oluşan kompleks iç içeliklerin Türk dış politikasında önemli bir girdi sağlayan faktör olduğunu ortaya koyuyor.

b. Türkiye'nin BAB Gözlemci Üyeliği

Günümüzde, AB'nin bir savunma örgütü olarak giderek önem kazanmaya başlayan ve çok fazla tanınmayan BAB'ın ortaya çıkışı ve gelişiminden kısaca bahsetmek faydalı olacaktır.

Siyasal ve askeri amaçlı bölgesel bir örgüt olan Batı Avrupa Birliği (BAB), daha NATO kurulmazdan evvel 1948 tarihlerine kadar uzanan bir geçmişe sahiptir. 1947'lerde hissedilmeye başlayan Soğuk Savaş iklimi içerisinde 17 Mart 1948'de, daha çok muhtemel bir Rus ya da Alman saldırısına karşı Avrupa'da bir savunma örgütü kurulması konusunda anlaşmaya varan Belçika, Lüksemburg, Fransa, Hollanda ve İngiltere, Brüksel Anlaşmasını

imzalamışlardır¹¹⁵. Batı Birliği, Batı Avrupa Savunma Birliği, Brüksel Anlaşması gibi değişik isimlerle anılmaya başlanan oluşum, kurucu anlaşmanın giriş kısmında, Avrupa'da demokrasi, ferdi ve siyasal özgürlükleri, Anayasa ve Kanun hakimiyeti şeklindeki ortak miras değerlerini güçlendirmek; Avrupa'yı ekonomik, kültürel ve sosyal olarak yeniden inşa etmek; Birleşmiş Milletler Antlaşması ile uyum içerisinde uluslararası barış ve güvenliğin korunması ve Alman Saldırganlık politikasının yenilenmesine karşı topluca ve kararlı bir şekilde karşı koymayı temel hedefleri olarak belirlemiştir¹¹⁶. Ama bu oluşumun esas amacının bir taraftan Almanya'nın silahlanmasını engellemek; diğer taraftan da Sovyet tehdidine karşı Avrupa'nın savunulması sürecine ABD'yi dahil etmek olduğunu söylemek mümkündür. Bu açıdan NATO'nun kuruluşuna öncülük ettiği de söylenebilir¹¹⁷. 1949'da NATO kurulduktan sonra, Çekoslovakya olaylarında da görüldüğü gibi Avrupa'ya yönelik tehditler sürmüş ve Doğu-Batı arasındaki gerginlik daha da artarak Batı Avrupa'nın savunması daha bir önem kazanmıştır. Bu çerçevede Avrupa'nın savunması ile ilgili olarak Alman katkısı da gündeme gelerek; özellikle ABD, NATO'nun Batı Avrupa kanadının güçlendirilmesine önem vermiş ve Almanya'nın da Batı Avrupa'nın savunulmasına dahil edilmesi üzerinde durmuştur. Almanya'nın tekrar asker bulundurması anlamına gelen bu gelişme karşısında, Almanya'nın silahlanması ve askeri kontrolüne önem veren Fransa, Almanya'nın denetimini sağlamaya yönelik bir plan ortaya atmıştır¹¹⁸. 1950'de Avrupa bütünleşmesinin bir parçası olarak ortaya atılan Fransız planına göre, başında bir Avrupa savunma bakanının bulunacağı bir Avrupa ordusu önerilmektedir. Milli ordulara sahip üye ülke askerlerinden bir kısmı yeni kurulacak

¹¹⁵ BAB'ın ortaya çıkışıyla ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. **WOYKE** Wichard, Europäische Organisationen: Eine Einführung, Oldenburg 1995, s. 241-256.

¹¹⁶ **WOYKE**, Europäische Organisationen, s. 243.

¹¹⁷ **SÖNMEZOĞLU**, Uluslararası İlişkiler, s. 137.

¹¹⁸ Fransa'nın, Almanya'dan duyduğu kaygılar ve bu kaygıları bertaraf etmeye yönelik girişimlerinin BAB'ın ortaya çıkış sürecine etkileriyle ilgili bkz. **GASTEYGER** Curt, Europa zwischen Spaltung und Einigung 1945-1993, Bonn 1994.

ordu –Alman Ordusu– ile birlikte Avrupa Ordusunu oluşturacaktır¹¹⁹. Buna göre Fransız planının aslında yeniden silahlanacak olan Almanya'yı kontrol etmeyi amaçladığı ortadadır.

Bu plan, Avrupa bütünleşmesinin bir unsuru olan Avrupa Savunma Topluluğu (AST) anlaşmasının müzakerelerine bir zemin oluşturmuş ve 1951-52 yılında Avrupa Kömür ve Çelik Topluluğu gibi diğer bütünleşme amaçlı anlaşmalarla birlikte AST anlaşması da imzalanmıştır. Ne var ki, anlaşmanın onayı 1954 tarihinde Fransız parlamentosu tarafından reddedilmek suretiyle, AST girişimi akamete uğramıştır. Bunun üzerine İngiltere, NATO'nun kurulması ile birlikte bir parça gerilere itilmiş bulunan Brüksel Anlaşmasını tekrar canlandırarak Almanya ve İtalya'yı da içine alacak şekilde Batı Avrupa Birliği (BAB) olarak genişletmeyi ve yeni görevlerle donatmayı teklif etmiştir. İngiltere'nin teklifi Almanya'nın NATO'ya katılımı da kararlaştırılan ve Fransa ile Almanya arasındaki diğer sorunların da çözüme bağlandığı Paris Anlaşmaları çerçevesinde hayata geçirilerek BAB kurulmuştur¹²⁰.

AST projesinin akamete uğramasından dolayı, NATO savunmasına Alman katkısını sağlamanın bir aracı olarak ortaya çıkan BAB, 1955 yılında Almanya'nın NATO'ya dahil edilmesi ile birlikte, 1984 yılına kadar uzunca bir zaman NATO'nun gölgesinde etkisiz ve sönük bir örgüt olarak unutulmaya terk edilmiştir¹²¹.

¹¹⁹ **WOYKE**, Europäische Organisationen, s. 244.

¹²⁰ Aslında burada daha çok Almanya sorununun düzenlendiği dikkati çekiyor, konu ile ilgili bkz. **GASTEYGER**, s. 144 vd.

¹²¹ BAB'ın 1984'den itibaren yeniden canlandırılmasıyla ilgili bkz. **REMMERT** Michael, Westeuropäische Zusammenarbeit in der Sicherheits- und Verteidigungspolitik, Baden-Baden 1994, s. 40 vd.

Almanya'daki "Ostpolitik"¹²² (Doğu Politikası)'ın de etkisiyle gittikçe belirmeye başlayan pasifist-tarafsızlık eğilimleri karşısında Fransa, Almanya'nın denetimden çıkabileceği kaygısına kapılmıştır. Fransa, özellikle bu eğilimin Almanya'nın NATO bağlantılarını gevşetici boyutlara ulaşabileceğinden ve böylece Almanya'nın denetimsiz bir boşluğa kayabileceğinden çekinmekteydi¹²³. Almanya karşısında hep şüpheli davranan ve Almanya ile ilgili belirsizliklere tahammülü zor olan Fransa, Almanya'daki bu belirsizlik eğilimini ortadan kaldırmaya yönelik mekanizmalar oluşturma arayışı içerisinde, 1984 yılında BAB'ı canlandırarak, BAB içerisinde Almanya'daki gelişmelerin kaygı verici yönlere kaymaması konseptini geliştirmiştir. Almanya, Fransa tarafından BAB'ın canlandırılması projesine, kendisini kontrol altında tutmak amacıyla oluşturulmuş bu yapı içerisindeki eşitsizlikçi ve sınırlamalar getiren düzenlemelerin ortadan kaldırılarak İkinci Dünya Savaşı'nın sonucu olarak bağımsızlığı ile ilgili tehditlerden kurtulmasına yarayabileceği beklentisi içerisinde olumlu bakmıştır¹²⁴. Böylece AB'nin iki önemli ülkesi arasında BAB'ın yeniden canlandırılması konusunda farklı çıkarlar ortak bir noktada buluşturularak anlaşma sağlanmış oldu. Bu mutabakatın sonucu olarak, 26-27 Aralık 1984 tarihinde BAB üyesi ülkelerin savunma ve dışişleri bakanlarının olağanüstü bir oturumunda konu ele alınmış ve Roma Deklarasyonu ile karara dönüştürülmüştür¹²⁵. Bu deklarasyon ile Avrupa'nın savunma ve güvenlik sorunlarına yeni bir çerçeve getirilerek hükümetler arası bir danışma sistemi

¹²² "Ostpolitik", 1969 yılında Sosyal Demokrat Partili Willy Brandt'ın iktidara gelmesiyle birlikte, Federal Almanya'nın savaş sonrası dönemde iki ayrı Alman devletinin varlığına karşı çıkarak Doğu Almanya'yı tanımama politikasından vazgeçerek, uygulamaya koyduğu Demokratik Alman Cumhuriyeti ve diğer Varşova Paktı üyesi Doğu Avrupa ülkeleri ile ilişkileri normalleştirme politikasıdır. "Ostpolitik" ile ilgili ayrıntılı bilgi ve değerlendirmeler için bkz. **HAFTENDORN** Helga / **WILKER** Lothar / **WÖRMANN** Claudia, Die Außenpolitik der Bundesrepublik Deutschland, Berlin 1982, s. 283.

¹²³ **REMMERT**, s. 40.

¹²⁴ **REMMERT**, s. 44.

¹²⁵ **SÖNMEZOĞLU**, Uluslararası İlişkiler, s. 137.

oluşturulmuştur. Barış ve güvenliğin pekiştirilmesi; Avrupa'nın birlik ve bütünleşmesinin desteklenmesi, üye ülkeler ve diğer Avrupalı örgütler arasında işbirliğinin geliştirilmesi BAB'ın hedefleri olarak ilan edilmiştir¹²⁶. Bu çerçevede BAB Konseyi, üye ülkelerin savunma sorunları; silahlanmanın kontrolü ve silahsızlanma; Doğu-Batı ilişkilerinin gelişiminin Avrupa'nın güvenliğine etkileri¹²⁷; NATO ittifakının güçlendirilmesine katkılar; silahlanma alanındaki işbirliği ve dünyanın başka bölgelerindeki krizlerin Avrupa'ya etkileri hususlarıyla etkin olarak ilgilenme ve bu konularda danışmalarda bulunma kararı almıştır¹²⁸.

Bu kararlarla ortaya çıkan BAB'a canlılık kazandırma çalışmaları devam etmiş ve 1987 yılında 'Lahey Platformu'nda, Avrupa Güvenlik Politikası Kimliğinin geliştirilmesinin zorunluluğu; BAB'ın canlandırılması çalışmalarına yoğunluk kazandırılması; Avrupa bütünleşme sürecine ivme kazandırılması ve NATO'nun Avrupa ayağının güçlendirilmesi ortaya atılmıştır¹²⁹.

BAB ile ilgili bu kararları, 1986'da imzalanarak 1987'de yürürlüğe giren ve Avrupa bütünleşmesinde önemli bir aşamayı ifade eden Avrupa Tek Senedi ışığında değerlendirmek gerekir. Avrupa iç pazarını oluşturmayı amaçlayarak, bütünleşme doğrultusunda önemli hedef ve düzenlemeler getiren bu belgeden sonra Avrupa Ekonomik Topluluğu (AET), fiilen daha ileri bir bütünleşme düzeyini ifade eden Avrupa Topluluğu (AT) olarak anılmaya başlamıştır. Bu tanımlamanın savunma ve güvenlikle ilgili yansımalarının da olması zaten

¹²⁶ BAB'ın yeniden canlandırılmasına dair Roma Deklarasyonundaki düzenlemelerle ilgili bkz. **WOYKE**, Europäische Organisationen, s. 251.

¹²⁷ İki kutuplu yapının sona ermesinin, AB-ABD, AB-NATO ilişkileri ve bir bütün olarak da Avrupa güvenliğine etkileriyle ilgili bkz. **DONFRIED** Karen E. "Auf dem Weg einem neuen Gleichgewicht. Die Vereinigten Staaten, die NATO und die europäischen Sicherheit", Matthias Dembinski / Peter Rudolf / Jürgen Wilzewski (Hrsg.), Amerikanische Weltpolitik nach dem Ost-West-Konflikt, Baden-Baden 1994, s. 137-169.

¹²⁸ **WOYKE**, Europäische Organisationen, s. 251.

¹²⁹ **WOYKE**, Europäische Organisationen, s. 252.

kaçınılmazdır. Nitekim, 1970'lerde oluşturulmaya başlanan Avrupa Siyasal İşbirliğine, yeni ve genişletilmiş anlamlar yüklenilmiştir. Avrupa Tek Senedi'nin 39. Maddesinde, Avrupa Siyasal İşbirliği bağlamında "güvenlik politikasının siyasal ve ekonomik boyutlarına dair tarafların tutumlarının daha sıkı bir şekilde koordine edilmesinin gerekliliği" ifadesi yer almaktadır¹³⁰. Bu ve diğer bütün vurgulama ve düzenlemeler AT bütünleşmesinin savunma ve güvenlik politikalarını da kapsayacak şekilde geliştirilmesine dair kararlılığa işaret etmektedir. Böylece çok yönlü AT bütünleşmesine daha bir yoğunluk kazandırılmış ve bunun sonucunda uluslararası yapının da elverişli bir ortam sunuyor olmasından faydalanılarak; Avrupa bütünleşmesinde önemli bir dönemeç sayılması gereken 1992 Maastrich Birlik Anlaşmasına gelinmiştir.

Maastricht Anlaşması ile birlikte, AT'ın Avrupa Birliği'ne (AB) dönüştürüldüğü ve bunun için de bütünleşmeyi nitelik ve nicelik olarak daha derinleştirici yeni radikal kararlar alındığı gözlemlenir. Bu kararlarda, AB'nin güvenliğini ilgilendiren ve ileriye dönük ortak savunma politikasının tespitine dair her alanda ortaklık ve işbirliğini kapsayacak şekilde Avrupa Siyasal İşbirliği, yeni bir yaklaşımla "Ortak Dış Politika ve Güvenlik Politikası"na dönüştürülmüştür¹³¹. Ortak Dış Politika ve Güvenlik Politikasına, savunma da içinde olmak üzere Avrupa'nın güvenliğiyle ilgili bütün konular dahil edilmiştir. BAB, Avrupa bütünleşmesinde önemli işlevlere sahip, Ortak Dış Politika ve Güvenlik Politikasının gerçekleştirilmesiyle görevli AB'nin askeri ayağını oluşturacak bir organı haline getirilmiştir¹³². Bu tarihten sonra BAB'ın Avrupa bütünleşmesinin savunma ve güvenlik

¹³⁰ AB'nin güvenlik politikasıyla ilgili algılama ve söylemleri ve bunun gelişimi ile ilgili bkz. **MOR** Hasan, "AB'nin Güvenlik Politikasında Sorunlar mı var?", Yeni Yüzyıl, 16 Temmuz 1995.

¹³¹ **MOR**, AB.

¹³² Maastricht Anlaşması ile birlikte Avrupa'da güvenlik politikaları ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. **ÇAYHAN** Esra / **GÜNEY ATEŞOĞLU** Nurşin, Avrupa'da Yeni Güvenlik Arayışları NATO-AB-TÜRKİYE, İstanbul 1996, s. 105.

boyutu ile ilgili oldukça etkin hale geldiği gözlemlenir¹³³. BAB'ın bu şekilde AB'nin savunma ve askeri eksenine haline getirilmek suretiyle AB'nin bir organına dönüştürülmesi, AB-NATO ilişkilerini de tartışmaya açmıştır¹³⁴. Temel tartışma konusu, BAB'ın son tahlilde işlevlerinin neler olacağı; BAB'a yüklenilen bu yeni misyon ile NATO ittifakının Avrupa'nın savunulmasına dair misyonunun nasıl bağdaştırılıp ayrıştırılacağı noktasındadır. Bir başka ifade ile, eğer BAB, AB'nin bütün güvenlik ve savunma ihtiyacını karşılayacak askeri organı ise, o zaman bu, NATO'nun Avrupa'dan atılması anlamına gelmeyecek midir? Bu tartışmanın ortaya çıkardığı boyutlar, bir taraftan AB bütünleşmesinin sınırları ile ilgili AB içi; diğer taraftan da NATO-AB ilişkilerinin şekillenmesi ile ilgili bir NATO-AB, daha doğrusu AB-ABD arasında alttan alta bir tartışma ve hatta çekişmeyi beraberinde getirmiştir¹³⁵.

BAB'ın üyelik yapısı da bir parça karmaşıklık içermektedir. Üyeler, Tam Üyeler, Ortak Üyeler ve Gözlemci Üyeler diye üç kategoriye ayrılmıştır. Ortak üyeler, Avrupa Birliği ile ortaklık anlaşması ilişkisi içerisinde olan ülkelerdir ve Türkiye bu çerçevede bir Ortak Üye statüsündedir¹³⁶.

Özellikle 1999 AB Helsinki zirvesinde Avrupa Güvenlik ve Savunma Kimliği (AGSK) projesinin ortaya atılması ve BAB çerçevesinde altmış bin kişilik bir AB Acil Müdahale Gücü şeklindeki Avrupa Ordusunun kurulması kararının alınması, sorunu daha da karmaşık hale getirmiş ve AB içinde ve dışında tartışmaların yoğunluk kazanmasına sebep olmuştur. Her ne kadar AGSK AB'nin çok yönlü güvenlik politikasını kapsasa da, bunun sadece NATO'nun Avrupa ayağının güçlendirilmesine katkıda bulunmaktan başka bir anlam

¹³³ ÇAYHAN / GÜNEY ATEŞOĞLU, s. 44.

¹³⁴ Avrupa'nın güvenliği sorunu ve bunun NATO ile ilişkileriyle nasıl entegre edilebileceğine dair ortaya çıkan kaygı ve tartışmalara örnek olarak bkz. RÜHL, Lothar, "Kollektive Sicherheit und Allianzen", Karl Kaiser / Hans-Peter Schwarz (Hrsg.), Die neuen Weltpolitik, Bonn 1995, s. 426-435.

¹³⁵ RÜHL, s. 112.

¹³⁶ WOYKE, Europäische Organisationen, s. 255.

taşımadığının altını çizmeye özen gösterse de; bu ABD'nin ciddi kaygı ve uyarılarını dile getirmesine mani olmaya yetmemiştir. AB içerisinde, zaman AGSK'nın AB'nin NATO'dan bağımsız; AB savunma ve güvenlik ihtiyaçlarını karşılayan bir işlev görmesi söylemi benimsense de, İngiltere ve İtalya AGSK'nın NATO'nun Avrupa savunmasına katkıda bulunucu bir işlevle sınırlı kalması vurgusunu yapmışlardır. Bu bağlamda, yukarıda belirtilen Acil Müdahale Gücü şeklindeki Avrupa Ordusunun, kriz alanlarına barışı sağlayıcı ve koruyucu müdahalelerinde NATO'nun altyapısını kullanması tartışması da gündeme gelmiştir¹³⁷.

Tam bu noktada BAB-Türkiye ilişkileri önem kazanmaktadır. Türkiye, AB'ye üye olmadığından BAB'da ortak üye statüsündedir. BAB'ın herhangi bir durum karşısında harekete geçebilmesi için, AB Bakanlar Konseyi'nin emir vermesi gerekecektir ve bu da nihai karar merci olarak AB üyesi ülkeleri yetkili hale getirmektedir. Bu durumda ortak üye statüsünde bulunan ülkeler BAB'ın karar alma mekanizmasına katılamayacaklardır. Böylece Türkiye BAB'ın AGSK ile ilgili kararlarına etkin olarak katılamamakta ve bu kararların oluşum sürecinin dışında kalmaktadır¹³⁸. Türkiye buna hep itiraz ederek BAB'a tam üye olma yönündeki ısrarlı talebini devamlı olarak vurgulamıştır.

2000 Yılında BAB'ın ortadan kaldırılmak suretiyle, yerine yeniden yapılandırılarak AB'nin tam bir güvenlik örgütü niteliğine büründürülen AGSK'nın geçmesi; Türkiye açısından durumu daha da sorunlu hale getirmiştir. Zira, böylece Türkiye'nin BAB'daki ortak üyelik statüsü de ortadan kalkmış bulunmaktadır. Türkiye bu gelişmeye de tepki göstermiş ve NATO zirvesinde, AGSK çerçevesinde oluşturulan AB Acil Müdahale Gücünün NATO'nun altyapısından faydalanmasına dair oylamada karşı oy kullanmış; NATO

¹³⁷ ERTAN Fikret, "Avrupa Gücü ne durumda?", Zaman 10 Nisan 2001.

¹³⁸ ÇAYHAN / GÜNEY ATEŞOĞLU, s. 116.

içerisinde bu kararı veto ederek, konuyu AB ile ilişkilerinin ayrılmaz bir parçası haline getirmiştir¹³⁹.

Esasında Türkiye, BAB'a üyeliğe hiçbir zaman başlı başına bir dış politika hedefi olarak bakmamış, bu konuya hep taktik bir perspektiften yaklaşmıştır. Türkiye'nin BAB'a ilgi duymasının iki temel sebebi olduğu söylenebilir. İlk olarak, BAB ile ilişkilerinin AB'ye tam üyelik hedefini kolaylaştırıcı etkide bulunacağını düşünmüş ve bu yaklaşım içerisinde davranmıştır. En azından BAB üyeliğinin, Türkiye'yi AB'ye daha da yaklaştıracak ve bunun da tam üyeliği kolaylaştırıcı bir etkide bulunacağını hesaplamıştır. Türkiye'nin BAB ile ilişkilerine önem vererek; BAB'a üye olmak istemesinde ikinci önemli sebep, Yunanistan faktörüdür. AB üyesi sıfatıyla, BAB'ın ve AGSK'nın içerisinde yer alan Yunanistan'ın bu yapıları etkilemek veya kullanmak suretiyle Türkiye'yi zora sokucu durumlarla karşı karşıya bırakmasından çekinmektedir¹⁴⁰. Türkiye'nin yukarıda işaret edilen vetosu, NATO ile AGSK ilişkilerini bloke edici bir etkiye sahip olduğundan, AB ve ABD tarafından farklı eleştirilere maruz kalmıştır. Böylece şu anda AGSK ile NATO arasındaki ilişki Türkiye'nin vetosu yüzünden belirsizliğe bürünerek askıda kalmıştır. Türkiye'nin bu tutumunun sebebini anlatırken, baş vurduğu argümanlardan yukarıda BAB ile ilişkilerinde temel hedefleri olarak belirtilen unsurları zımnen dile getirdiğini görmek mümkündür¹⁴¹.

Netice itibarıyla, Türkiye'nin BAB Gözlemci Üyeliğinin, özel bir dış çevre ortamı girdisi sağladığını söylemek mümkündür. Ancak bu etki, daha çok Türkiye'nin BAB ile ilişkileri AB ile ilişkilerinin bir parçası olarak görmesinden kaynaklanmaktadır. Türkiye'nin BAB ve daha sonra da AGSK'ya ilgisinde güvenlik ihtiyaçlarından kaynaklanan bağımsız bir

¹³⁹ Türkiye'nin bu tutumunun bir değerlendirmesiyle ilgili bkz. ÜNAL Hasan, "AGSP/AGSK tartışmaları", Zaman 5 Nisan 2001.

¹⁴⁰ ERTAN, Zaman 10 Nisan 2001; SÖNMEZOĞLU, Uluslararası İlişkiler, s. 139-140.

¹⁴¹ Bu tezi destekler nitelikte bir yorum için bkz. ÜNAL, Zaman 5 Nisan 2001.

dış politika hedefi değil; bunları AB'ye tam üyelik gibi öncelikli bir dış politika hedefine ulaşmakta bir araç olarak değerlendirmesi rol oynamaktadır. Böylelikle bu etkiyi ikincil ve sınırlı hale getirdiğini saptamak mümkündür.

3. Ekonomik ve Siyasi Faktörler

Burada incelenen ekonomik ve siyasal faktörlerin mutlak ekonomik ve siyasal faktörler¹⁴² olmayıp, Türkiye'nin dışarı ile oluşturduğu ilişkiler ağı çerçevesinde dış çevre ortamının sağladığı dış politika girdileri olduklarını açıklıkla belirtmek gerekir. Bu boyutu vurguladıktan sonra, hangi faktörlerin bu başlık altında sıralanmaları gerektiği tartışmalı olmakla birlikte, burada ağırlık noktaları dikkate alınmak suretiyle bir tasnife gidildiğini ve baskın karakterleri itibariyle diğer tasnif başlıkları altına nispeten daha az girebileceklerin bu başlık altında incelenmesi yolunun seçildiği de ifade edilmelidir.

Kısaca mutlak geçirgensiz sınırlardan çok, nispi karakteristikleri dikkate alınarak analizi kolaylaştırıcı ve bilinçli bir basitleştirmeye, Türk dış politikasının belirlenmesinde etkili olabilecekleri düşünülen ekonomik ve siyasal eksenli karşılıklı etkileşim temelindeki dış ilişkiler ağı belirlenmiştir. Bu faktörler de, Türkiye'nin AB üyeliği; Türk-Amerikan ilişkileri; İslam Konferansı Teşkilatı (OIC) üyeliği; Ekonomik İşbirliği Teşkilatı (ECO) üyeliği ve nihayet Karadeniz Ekonomik İşbirliği Bölgesi (KEİB) faktörü olarak bir ayrıma tabii tutulmuştur. Görüleceği gibi bu oluşumlar ve Türkiye'nin bunlarla ilişkileri esas itibariyle ekonomik ve siyasal nitelikli ilişkiler olarak tanımlanabilirler.

Burada, yukarıda belirtilen faktörlerin, derin ve çok yönlü bir analizinden çok, bu ilişkiler ağının Türkiye'nin dış politika çıktılarını ne ölçüde etkiledikleri, etkilemenin bağımlı ve bağımsız değişkenlerinin neler oldukları ortaya konulmaya çalışılacaktır. Bununla, Türk

¹⁴² Bu bağlamda mutlak ekonomik faktörlerden kastedilen, bir ülkenin dış politikasının oluşmasındaki doğrudan ekonomik amaçlar, ya da ekonomik amaçlara yönelik tutumlardır.

dış politikasının belirlenmesinde bütün diğer karmaşık belirleyici faktörler¹⁴³ arasındaki ağırlıklarını anlamaya yönelik bir veri zemini oluşturmaya katkıda bulunmak istenmektedir.

a. Türkiye'nin AB Üyeliği Sorunu

Türkiye'nin Avrupa ile ve hatta daha geniş bir tanımlama ile ifade etmek gerekirse, Batı ile oldukça eskilere dayanan ilişkilerinin bir parçası olan Avrupa Birliği'ne (AB) tam üyelik problemi oldukça karmaşık ve sorunlu bir konu olarak karşımıza çıkar. AB konusu, çalışmanın sistematigi içerisinde, araştırmanın diğer bölümleriyle bağlantıları nispetinde analize dahil edilecektir. Burada bu çok yönlü ve oldukça karmaşık konunun ayrıntılı bir analizine girilmeyecektir. Bunun yerine spesifik olarak Türk dış politikasının şekillenmesinde sağladığı dış girdiler çerçevesinde AB'ye üyelik meselesi ele alınmaya çalışılacaktır.

Türkiye'nin AB ile ilişkileri, 31 Temmuz 1959'da o zamanki adı ile Avrupa Ekonomik Topluluğu'na (AET) ortaklık başvurusu ile başlamıştır. Elbette o zamanlarda AET'nin bu günkü AB boyutlarında bir bütünleşme düzeyine ulaşacağı ne AET'yi oluşturan ülkeler ne de Türkiye tarafından öngörülebilmekteydi¹⁴⁴. Ancak o dönem itibariyle Türkiye'yi AET'ye ortaklık başvurusunda bulunmaya sürükleyen belli bazı faktörleri de tespit etmek gerekirse, bunlar arasında öncelikle Yunanistan faktörü dikkati çeker. Türkiye-Yunanistan ilişkileri o tarihlerde ortaya çıkan Kıbrıs sorunu yüzünden tekrar gergin bir şekle bürünmüştür. Yunanistan daha önce AET'ye ortaklık başvurusunda bulununca, Türkiye Yunanistan'ı yalnız bırakmama kaygısına kapılacaktır¹⁴⁵. Bu kaygının Türkiye'nin AET'ye

¹⁴³ Dış politika oluşum sürecine etkide bulunan faktörlerin karmaşıklığı ile ilgili olarak ayrıntılı bir analiz için bkz. **CAP**, s.29.

¹⁴⁴ **GÜRÜN** Kamuran, Akıntıya Kürek. Bir Büyükelçinin Anıları, İstanbul 1994, s. 126.

¹⁴⁵ **VARDAR** Deniz, "Türkiye'nin Avrupa Topluluğu / Avrupa Birliği İlişkileri", Faruk Sönmezoğlu (Ed.), Türk Dış Politikasının Analizi, İstanbul 1998, s. 216.

başvurusunda önemli belirleyici bir rol oynadığını zamanlamanın yanında; konunun Türkiye’de müzakere ve tartışılmasında da açıkça dile getirilişinden anlamak mümkündür¹⁴⁶.

Türkiye’nin AET’ye müracaatında, İkinci Dünya Savaşını müteakip Sovyet tehdidi karşısında Batıya yönelerek; Batı ile bütünleşmek suretiyle bu tehdidi bertaraf etmek; bunun için de her türlü Batılı oluşuma katılmak şeklindeki genel dış politika anlayışının da etkili olduğunu görmek mümkündür¹⁴⁷. Türkiye AET’ye müracaat etmekle bu dış politika çizgisinde pekiştirici bir adım daha atmış olmaktaydı. Bir başka ifadeyle, AET’ye müracaat etmek, o dönemde Türkiye’yi Batı ile bütünleştirme doğrultusunda kat ettiği yolda ilave bir adım atılması anlamına gelmekteydi¹⁴⁸.

Son olarak AET’ye müracaatı etkileyen tali etkinlikte bir de ekonomik faktörden bahsetmek gerekir. Türkiye 1958’de ekonomik zorluklarla karşılaşmış ve önemli bir devalüasyon yaşamıştır. Bundan dolayı Türkiye, o tarihlerde ekonomik yardım ve dövize daha fazla ihtiyaç duymaktaydı. Böylelikle öncelikle ekonomik amaçlar güden bu örgüte dahil olma kararını, buradan umduğu ekonomik beklentilerin de tali bir faktör olarak etkilediğini söylemek mümkündür¹⁴⁹.

Yukarıda belirtilen siyasi ve ekonomik faktörlerin etkisiyle Türkiye 31 Temmuz 1959’da AET’ye ortaklık başvurusunda bulunmuş; 1960 askeri darbesiyle müzakereler

¹⁴⁶ GÜRÜN, Akıntıya Kürek, s. 130 vd.

¹⁴⁷ AET ile Ortaklık Anlaşması müzakerelerinin hemen hemen tamamına katılarak önemli ölçüde bu müzakereleri şekillendiren büyükelçi, hem hükümet görüşü ve hem de genel bir yaklaşım olarak bu doğrultudaki algılayışı açık olarak dile getirir; bkz. GÜRÜN, Akıntıya Kürek, s. 130.

¹⁴⁸ Türkiye’nin AET’ye ortaklık başvurusunda tarafların siyasi beklentileriyle ilgili olarak bkz. KRAMER Heinz, Die Europäische Gemeinschaft und die Türkei. Entwicklung, Probleme und Perspektiven einer schwierigen Partnerschaft, Baden-Baden 1988, s. 29 vd.

¹⁴⁹ Genel olarak Türk dış politikasında ekonomik faktörlerin ve dar anlamda da ekonomik yardım beklentilerinin etkileriyle ilgili olarak bkz. ÜLMAN, s. 242; ÜLMAN A. Haluk / SANDER Oral, “Türk Dış Politikasına Yön Veren Etkenler (1923-1968) II”, AÜSFFD., c. XXVII, 1972, sy. 1, s. 2 vd.

sekteye uğramış; 1963 yılının sonlarına doğru, AET ile bir ortaklık ilişkisi doğuran Ankara Anlaşması imzalanarak 1964'de yürürlüğe girmiştir. Bu anlaşma, 5 yıllık bir hazırlık dönemi, 12 yıllık bir geçiş dönemi ve bir son dönemi öngörür. Bu dönemler gerekirse karşılıklı mutabakat çerçevesinde uzatılabilecektir¹⁵⁰. Bu dönemler Türkiye'nin AET ile bütünleşmesi nihai hedefine yönelik olarak taraflara karşılıklı yükümlülükler getirmektedir. Yükümlülükler yerine getirilerek, Türkiye'nin AET ile bütünleşmeye hazırlanması düşünülmüştür. Ortaklık Anlaşması özü itibarıyla Türkiye'yi AET üyeliğine taşıyacak olan bir gümrük birliği kurmayı amaçlamaktadır¹⁵¹.

Bu zeminde Aralık 1964'te Ortaklık Anlaşması'nın yürürlüğe girmesiyle, hazırlık dönemi de başlatılmıştır¹⁵². Aslında ilişkiler tam olarak anlaşmada belirlendiği şekilde yürütülememiş olmasına rağmen, Türk ekonomisindeki olumlu gelişmeler ve yüksek büyüme oranları 1967 yılında Türk hükümetine geçiş dönemi müzakerelerini başlatma cesaretini vermiştir¹⁵³. Türkiye'nin söz konusu geçiş dönemini başlatmayı müzakere etme talebini, Yunanistan'daki cunta idaresinden dolayı AET ile ilişkilerin dondurulmasından faydalanarak AET ile ilişkilerinde Yunanistan'dan daha avantajlı bir konuma geçme; Türkiye'nin AET'ye ana ihraç kalemleri olan tarım ürünlerindeki kolaylıkları genişletme, AET'ye işgücü ihracında avantajlar elde etme ve AET mali yardımlarından daha geniş ve etkin faydalanma amaçlarının belirlediğini görmek mümkündür¹⁵⁴. 9 Aralık 1968'de Ortaklık Konseyi geçiş dönemi çalışmalarını başlatma kararı almıştır. Bunu müteakip zorlu müzakerelerden sonra 1970 yılında Brüksel'de geçiş döneminin ayrıntılarını düzenleyerek Türkiye ile AET arasında bir

¹⁵⁰ VARDAR, s. 217-218.

¹⁵¹ KRAMER, Die Europäische Gemeinschaft, s. 36.

¹⁵² Ayrıntılar için bkz. BİRAND Mehmet Ali, Türkiye'nin Gümrük Birliği Macerası (1959-1995), İstanbul 1996, s. 149 vd.

¹⁵³ KRAMER, Die Europäische Gemeinschaft, s. 47.

¹⁵⁴ KRAMER, Die Europäische Gemeinschaft, s. 44.

gümrük birliği tesis etmeye yönelik Katma Protokol imzalanmıştır. Bu protokole göre AET, protokolün yürürlüğe girmesiyle birlikte Türkiye'nin sanayi ürünlerine karşı uyguladığı gümrük ve diğer vergileri kaldırmayı; buna karşılık Türkiye de AET'nin sanayi ürünlerine karşı uyguladığı gümrükleri 12 yıl ve bazı mallar için ise 22 yıllık bir zaman zarfında tedricen ortadan kaldırmayı taahhüt etmiştir. Tarım ürünlerinde ise AET'ye Türk tarım ürünleri ihracı belli zaman ve miktar sınırlamaları gibi düzenlemelere tabi tutulmaktadır. Netice olarak Katma Protokole göre ilk 12 yıllık sürenin bitimi olan 1986 yılında esas itibarıyla Türkiye ile AET arasındaki ticarete bir çok mallar için gümrükler kalkacak ve istisnai mallar için öngörülen 22 yıllık sürenin sona ermesi olan 1995 yılında bütün gümrükler sıfırlanmak suretiyle bir gümrük birliği tesis edilebilecektir¹⁵⁵.

Bir bütün olarak Türkiye'nin ihracat bileşimi açısından bakıldığında Katma Protokol ile birlikte AET'nin gümrük indirimlerine dair yükümlülüklerinin Türkiye'nin AET'ye ihracatını arttırıcı bir etkisinin olacağını söyleyebilmek zorlaşmaktaydı¹⁵⁶. Bu şartlarda imzalanarak 1973 yılında yürürlüğe girmesi kararlaştırılan Katma Protokol ile birlikte Türkiye-AET ortaklık ilişkilerinde geçiş döneminin başlatılması karara bağlanmış oldu.

12 Mart muhtırasıyla sivil hükümetin istifa ettirilerek demokrasinin askıya alınması üzerine Katma Protokol çerçevesinde ilerlemekte olan Türkiye-AET ilişkileri soğumaya başladı. 1973'lerde yeniden demokrasiye geçilmesine rağmen, Türkiye istikrarsız ve çalkantılı bir döneme girdi. 1974 Kıbrıs müdahalesi AET ile ilişkilere daha da olumsuz etkilerde bulundu. Dünya petrol krizi gibi global konjonktürel şartların da olumsuz etkisiyle Katma Protokol ile başlatılan geçiş dönemi bir türlü planlandığı gibi yürütülemedi¹⁵⁷. Bir taraftan AET Akdeniz'e kıyısı olan ülkelerle yaptığı anlaşmalarla, Türkiye'nin AET'ye sattığı

¹⁵⁵ KARLUK Rıdvan, Avrupa Birliği ve Türkiye, İstanbul 1996, s. 409.

¹⁵⁶ KRAMER, Die Europäische Gemeinschaft, s. 49.

¹⁵⁷ VARDAR, s. 219.

temel ihraç ürünleri alanında o ülkeleri daha avantajlı hale getirmiş ve aynı zamanda EFTA ile yaptığı anlaşma ile Katma Protokolde Türkiye'ye karşı tanınan avantajları ortadan kaldırmıştır¹⁵⁸ Diğer taraftan, Türkiye Katma Protokolde üslendiği yükümlülüklerle ilgili revizyon talep etmeye başlamıştır. 1978 yılında Ecevit hükümeti Katma Protokolde belirlenen hususları yeniden gözden geçirme ve Türkiye lehine düzeltmeler yaparak, karşılıklı olarak beş yıllık bir süre için yükümlülükleri dondurma talebinde bulundu¹⁵⁹. Türkiye'nin lehine değişiklikler yapma talebi reddedilirken, yükümlülükleri dondurma talebi 1979 yılında kabul edildi¹⁶⁰.

Böylece 1979'da Yunanistan ile AET arasında üyelik müzakereleri başladığı bir sırada Türkiye çok ciddi ekonomik ve siyasal sorunlar içerisinde krizli bir dönemden geçmekteydi ve AET ile ilişkiler de dondurulmuş durumdaydı. Bu şartlarda AET'nin Yunanistan ve Türkiye ile ilişkileri paralel götürme yaklaşımının da zemini ortadan kalmış oldu. 1980'deki darbeyle birlikte AET ile ilişkiler daha da soğuyarak askıya alındı. 1983'te demokrasiye tekrar geçilerek Özal'ın iktidara gelişi ve ekonomiyi dışa açma doğrultusundaki radikal kararları Türk ekonomisinde olumlu sonuçlar doğurarak AET ile ekonomik bütünleşme doğrultusunda nispeten daha elverişli bir yapısal ortam oluşturdu¹⁶¹. Uluslararası sistemdeki değişim eğiliminin de etkisiyle Özal hükümeti Nisan 1987'de tam üyelik müracaatını gerçekleştirdi. Bu müracaat 1986 yılında imzalanarak 1987 yılında yürürlüğe giren Avrupa Tek Senedi anlaşması ile AET'nin bütünleşme doğrultusunda oldukça köklü adımlar attığı ve yeni niteliksel boyutlar kazanmaya başladığı bir döneme tekabül etmekteydi. Bu yeni dönemde Avrupa Topluluğu (AT) diye anılmaya başlanan Avrupa bütünleşmesinin,

¹⁵⁸ KARLUK, s. 395.

¹⁵⁹ BİRAND, s. 326 vd.

¹⁶⁰ KARLUK, s. 396.

¹⁶¹ KRAMER, Die Europäische Gemeinschaft, s. 121-122.

daha ileri bir bütünleşme ve bu doğrultuda etkin bir global güç olma hedef ve iradesi de ortaya konulmuş olmaktadır.

Soğuk Savaş sonrası döneme dair uluslararası sistemde, AT'ın siyasal alanlarda da etkili bir örgüt olmayı amaçladığını ortaya koyan radikal bütünleşme projesi, AT'ı daha da önemli hale getirmekteydi. Türkiye'nin 1987 tarihli tam üyelik müracaatında bu boyutun da etkili olduğunu düşünmek mümkündür. Özellikle müracaattan sonra AT, Türk kamuoyunun gündemine daha önce hiç olmadığı yoğunlukta girmiş ve önemli tartışmalara konu olmuştur. Siyasal partiler ve akademik çevrelerde de AT ve Türkiye'nin tam üyeliği konusu önemli bir ilgi kaynağı haline gelmiştir. AT çevrelerinde de benzer bir ilgi gözlemlenmiştir.

AT Komisyonu Türkiye'nin üyeliği konusunu incelemeye almış ve konuyla ilgili raporunu hazırlamaya başlamıştır. 1989 Yılında raporunu açıklayan Komisyon “Şimdilik değil” anlamına gelebilecek bir sonuca ulaşmış ve Komisyonun bu doğrultudaki görüşü AT Konseyi tarafından da benimsenmek suretiyle karara dönüşmüştür. Müteakip dönemde, Türkiye'nin AT'a tam üyeliğe verdiği önem yoğunlaşarak devam etmiştir. Bunun da belli başlı iki sebebinin olduğunu düşünmek mümkündür. Bunlardan ilki, AT'ın cevabının kategorik bir “ret” olmaması; ikinci ise, o tarihten itibaren AT'ın bir çok yönüyle Türkiye açısından gittikçe daha da çekici hale gelmesidir. Uluslararası sistemde Soğuk Savaşın sona ermesiyle birlikte oldukça yeni bir ilişkiler modelinin ortaya çıkmış ve burada AT'ın önemli potansiyele sahip bir aktör olarak belirmeye başlaması mühim bir etken olarak dikkate alınmıştır. Bunun da etkisiyle AT'a tam üyelik, Türk toplumsal, ekonomik ve siyasal kesimlerince oldukça yaygın destek bulur hale gelmiştir¹⁶². Böylece Türkiye'nin AT'a tam üyeliği, Türk siyasal hayatının ve daha spesifik olarak da Türk dış politikasının öncelikli öneme sahip bir hedefine dönüşmüştür.

AT'ın 1989 tarihli olumsuz cevabına rağmen konu hep gündemde kalmış, Türkiye'nin dış ilişkilerinde devamlı gözettiği ve her platformda destek aradığı bir dış politika konusu haline gelmiştir. Türkiye 1995 yılında, Avrupa Birliği ile gümrük birliğini gerçekleştirmiş ve bunu devamlı olarak tam üyelik öncesi bir ön aşama olarak deklare etmiştir¹⁶³.

1997 Lüksemburg zirvesinde AB, genişleme hedefi doğrultusunda 11 üye adayını zikrederken, bunların arasına Türkiye'yi dahil etmemesi büyük bir tepki ile karşılanarak, Türk hükümetinin AB ile her türlü siyasal ilişkilerini dondurduğunu ilan etmesi, Türkiye'nin yukarıda işaret edilen AB'ye tam üyeliğe verdiği önemi ifade eden bir kanıt olsa gerekir.

Aralık 1999 Helsinki zirvesinde AB'nin Türkiye'nin üye adaylığının altını çizerek yeniden kapıları aralamasının oluşturduğu olumlu tepki ve bunu müteakip gösterdiği dinamik çabalar ve en nihayet Katılım Ortaklığı Belgesine (KOB) karşılık uzun çalışmalar neticesi hazırlayarak sunduğu Ulusal Program (UP) da yine işaret edilen öncelikli önemi kanıtlar nitelikteki somut yansımalarıdır. Bütün bu süreçlerdeki yoğun ve yaygın tartışma ve değerlendirmeler ve yukarıda işaret edilen KOB ve UP'nin Türk ekonomi, siyaset ve hukuk alanlarında oldukça köklü değişimleri içeriyor oluşu yine AB üyeliği sorununun Türkiye'nin en öncelikli bir dış politika hedefi haline geldiğinin açık göstergeleri olarak anlaşılmalıdır¹⁶⁴.

Sonuç olarak kısaca belirtmek gerekirse, Türkiye'nin başlangıçta AET, sonra AT ve sonra da AB ile ilişkileri Türk dış politikasını artan yoğunlukta etkilemiştir. Bu etki

¹⁶² Yapılan kamuoyu araştırmaları Türk halkının % 88 gibi ağırlıklı bir çoğunluğunun Türkiye'nin AB'ye tam üyeliğinden yana olduğunu ortaya koymaktadır. Bkz. **KOHEN** Sami, "Yol gösterici AB anketi", *Milliyet* 7 Haziran 2000.

¹⁶³ Gümrük Birliği ve Türkiye'ye etkileriyle ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. **KARLUK**, s. 530.

¹⁶⁴ **MOR** Hasan, "AB'nin Aralık 1999 Helsinki Zirvesi Kararları ve Kıbrıs Sorunu", *SÜHFD.*, c. 7, 1999, sy. 1-2, s. 304.

1989'daki tam üyelik müracaatı ile çok daha hissedilir olmuştur. Bunu müteakip etkinin, boyut ve yoğunluğu gittikçe genişleyerek, günümüz Türk dış politikasında, artık bir etkiden çok ulusal bir dış politika hedefi niteliğine bürünerek, Türk dış politikası için birinci önceliğe sahip belirleyici bir dış çevre faktörü haline gelmiştir.

b. Türk Amerikan İlişkileri

Türklerin, tarihte bir bütün olarak Batı ile ilişkileri içerisinde Amerika Birleşik Devletleri (ABD) ile olan ilişkileri en yeni olanıdır. Avrupa ile ilişkilerin bin yıla yakın bir tarihe sahip olduğu göz önüne alınırsa¹⁶⁵, 18. yüzyılın sonlarında ortaya çıkan bir devlet ile ilişkilerin Batının Avrupa kanadı ile kıyaslandığı zaman, zaten yakın bir geçmişe sahip olması kaçınılmazdır¹⁶⁶. Kaldı ki, bu genç devlet ortaya çıktıktan sonra bile uzunca bir dönem Milli Mücadele ve Lozan'a kadar ilişkiler çok sınırlı kalmıştır. 1919-1920'deki Paris Barış Konferansı esnasında ABD başkanı Wilson'un Yunan ve Ermeni yanlısı ve Türk karşıtı görüşleri savunması ile Türk-Amerikan ilişkileri olumsuz bir başlangıç yapmıştır¹⁶⁷. Milli Mücadele sırasında Atatürk Avrupa'ya karşı bir denge unsuru olarak ABD ile ilişkileri geliştirmeye önem veriyse de¹⁶⁸, Wilson'un Türk karşıtı denebilecek tutumu ve Monro doktrini¹⁶⁹ sebebiyle Türk-Amerikan ilişkilerinde kayda değer bir ilerleme sağlanamamıştır.

¹⁶⁵ Türkiye'nin genel olarak Batı ile siyasal ilişkileriyle ilgili bir değerlendirme için bkz. **ARMAOĞLU** Fahir, "Türkiye ve Batı Dünyasına Bir Bakış (Dün-Bugün-Yarın)", Tarihi Gelişmeler İçinde Türkiye'nin Sorunları Sempozyumu (Ankara, 8-9 Mart 1990), Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara 1995, s. 215-227.

¹⁶⁶ **STEINBACH**, Grundlagen und Ansätze, s. 40.

¹⁶⁷ **ARMAOĞLU** Fahir, "Yarım Yüzyılın Türk-Amerikan İlişkileri, 1947-1997 ", İsmail Soysal (Ed.), Çağdaş Türk Diplomasisi: 200 Yıllık Süreç, Ankara 1999, s. 422.

¹⁶⁸ **GİRGİN** Kemal, Osmanlı ve Cumhuriyet Dönemleri Diplomasi Tarihimiz, Ankara 1992, s. 116-117.

¹⁶⁹ Amerika Birleşik Devletleri başkanı James Monroe'nin 1823 yılında, ABD'nin Avrupa ülkeleri arasında cereyan eden çatışma ve çekişmelerden uzak durarak, kıta dışı olaylara müdahil olmama şeklindeki yanlızcılığı öngören dış politika stratejisi şeklinde özetlenebilecek olan Monroe Doktrini ile ilgili geniş bilgi için bkz. **NAGLER** Jörg, "Territoriale Expansion, Sklavenfrage, Sezessionskrieg,

Lozan Konferansında Türkiye yine bir denge arayışı sonucu Amerika ile yakın ilişki kurma arayışı içerisine girmesine rağmen, Amerikan heyetinin kapitülasyonları savunur bir tutum izlemesi beklenen yakınlaşmayı engellemiştir. Lozan'da Genel Antlaşma adlı bir Antlaşma imzalanarak Türkiye ile ABD arasında 1917'de kesilen diplomatik ilişkiler yeniden kurulmaya çalışıldıysa da, Amerikan Senatosu onaylamaktan imtina ettiği için antlaşma yürürlüğe girememiştir. Bundan dolayı ancak 1927 yılında Türk-Amerikan diplomatik ilişkileri kurulabilmiştir¹⁷⁰. Bu tarihten sonra da, bir taraftan ABD'nin Monroe Doktrinine tekrar dönerek kıta dışı ilişkilere önem atfetmemesi, öbür taraftan dünya ekonomik bunalımının ABD'de ortaya çıkardığı ağır sorunlarla uğraşmaktan ABD yönetiminin iç kapanmasının etkisiyle İkinci Dünya Savaşına kadar Türk-Amerikan ilişkilerinde kayda değer bir gelişmeye rastlanılmamıştır.

İkinci Dünya Savaşı esnasında bazı temaslardan bahsetmek mümkünse de, Türk-Amerikan ilişkilerinin miladı şüphesiz İkinci Dünya Savaşı sonrasına tekabül eder. Daha savaşın yeni sona erdiği 1945 yılının Mart'ında Sovyetler Birliği, Türkiye ile yapmış olduğu 1925 tarihli Tarafsızlık ve Saldırmazlık Antlaşmasının sona erdiğini bildirmiştir. Haziran ayında da Montreux antlaşması ile tespit edilen boğazların statüsünü gözden geçirmeyi bir nota ile Türkiye'ye bildirmiştir. 1946 yılında da 1921 tarihli antlaşmada tespit edilen Türk-Sovyet sınırlarının tadil edilerek Kars ve Ardahan'ın kendisine verilmesini talep etmiştir¹⁷¹. Türkiye'nin toprak bütünlüğü ve bağımsızlığına yönelen Sovyetler Birliği'nin talepleri Ankara'yı ciddi bir güvenlik endişesi ile karşı karşıya bırakmış ve bu tehdidi bertaraf etme arayışına itmiştir. Aynı dönemde Sovyetler Birliği'nin Avrupa ve diğer alanlara yönelik

Rekonstruktion, 1815-1877", Will Paul Adams/ Ernst-Otto Czempiel / Berndt Ostendorf / Kurt L. Shell / P. Bernd Spain / Michael Zöller(Hrsg.), Länderbericht USA. Band I. Geographie Geschichtes Politische Kultur Politische System Wirtschaft, Bonn 1992, s. 87-88.

¹⁷⁰ ARMAOĞLU , Türk-Amerikan İlişkileri, s. 423.

¹⁷¹ GROTHUSEN, s. 108 vd.

yayılmacı ve saldırgan bir politika izlemeye yönelmesiyle, ABD ile Sovyetler Birliği arasında İkinci Dünya Savaşı esnasında gözlemlenen yakınlaşma yerini gerginliğe terk etmiştir. ABD söz konusu Sovyet yayılmacılığı karşısında global çıkarlarının ve hatta bizzat kendi güvenliğinin de Sovyetler tarafından tehdit edilmekte olduğu değerlendirmesinde bulunarak, Monroe Doktrininden vazgeçmiş ya da en azından bu doktrini yeniden yorumlamaya yönelmiştir. Böylelikle, güvenliği ve global çıkarlarının korunması açısından Sovyet yayılmacılığının engellenmesinin gerekli olduğu değerlendirmesinde bulunarak harekete geçmiştir.

İşte tam bu noktada Türkiye'nin Sovyet tehdidini bertaraf etmek arayışı ile ABD'nin kıta dışı ile ilgilenerek Sovyet yayılmacılığını sınırlama şeklindeki dış politika dönüşümü kesişmiş ve bir çıkar ortaklığı ortaya çıkmıştır¹⁷². Savaş sonrası ortaya çıkan bu tablo Türk-Amerikan ilişkilerinin bir miladı olmuştur. Türkiye Sovyet tehdidini bertaraf etmenin Batı ile bütünleşerek onun desteğini sağlamakla mümkün olabileceği değerlendirmesinde bulunmuş, Batı da ABD liderliğinde ortak girişimlerle Sovyet yayılmacılığının önüne geçilebileceğini düşünmüştür. Böylece savaş sonrası dönemde uluslararası sistem de şekillenmeye başlamış ve ABD'yi de içine alan tek bir "Batı" bloğu ortaya çıkmıştır¹⁷³. Türkiye de yukarıda da belirtildiği gibi Sovyet tehdidi karşısında içerisine düştüğü güvenlik krizini Batı bloğu ile bütünleşerek aşmayı kararlaştırmıştır. Bu karar şüphesiz Batının çıkarları ile Türkiye'nin çıkarlarının tam bir örtüşme içerisinde olduğu temel varsayımına dayanmaktadır¹⁷⁴. Savaş

¹⁷² ARMAOĞLU, Türk-Amerikan İlişkileri , s. 424.

¹⁷³ Batı kavramı ve bu kavramın içerik dönüşümü ile ilgili benzer bir değerlendirme için bkz. DEDEOĞLU Beril, "Değişen Uluslararası Sistemde Türkiye-ABD İlişkilerinin Türkiye-Avrupa Birliği İlişkilerine Etkileri", Faruk Sönmezoğlu(Ed.), Türk Dış Politikasının Analizi, İstanbul, 1998, s. 226-251.

¹⁷⁴ Dışişleri bakanı Fuat Köprülü, 1951 yılında TBMM'de Türkiye'nin NATO'ya katılmasının müzakere edildiği bir oturumda bu kabulü çok açık olarak savunmuştur. Bkz. GROTHUSEN, s. 111.

sonrası Türk dış politikası, özellikle 1964 yılına kadar tamamen bu kabule dayanan temel tercih ekseninde şekillenmiştir¹⁷⁵.

1947 Tarihli Marshall Planı'na dahil olmak, 1949 tarihli OEEC'ye üyelik, 1949 tarihinde Avrupa Konseyi'ne katılmak ve nihayet 1952 tarihinde NATO'ya girmek her türlü Batılı oluşuma katılarak Batı ile tam bütünleşmek şeklindeki temel dış politika tercihinin hayata geçirilmesini yansıtan somut dış politika gelişmeleridir.

Özellikle Türkiye NATO'ya girdikten sonra, Marshall Planı çerçevesinde 1947 yılında başlayan teknik, ekonomik ve askeri yardımlar daha da artarak kurumsal bir nitelik kazanmıştır. ABD patronajındaki bu savunma ittifakı içerisinde bir güney kanat ülkesi durumundaki Türkiye, Batı savunma ve güvenliği için önemli bir köşe taşı haline gelmiştir. Bu önemlilik bir taraftan Türkiye'nin NATO ittifakı çerçevesinde ilişkilerini yoğunlaştırırken, öbür taraftan da iki kutuplu uluslararası yapının Batı kutbunun lideri olarak global hedef ve çıkarlara sahip olan ABD ile ikili ilişkilerinde bir patlamaya sahne olmuştur. Bu ilişkilerin özünü ABD açısından, Türkiye'de çok sayıda askeri üs ve tesis açmak ve Türkiye'nin içerisinde bulunduğu bölgesel alt sistemde kendi dış politikasının amaçları doğrultusunda Türkiye'yi seferber etmek oluşturmıştır.

Sovyetler Birliği'nin Balkanlardaki nüfuzunu sınırlamaya yönelik, Yugoslavya'yı Balkan Paktı'na çekerek Sovyetlerden uzaklaştırma politikası doğrultusunda Balkan Paktını (1954)¹⁷⁶; Suriye ve Mısır üzerinden Orta Doğu'da yayılma istidadı gösteren Sovyet nüfuzuna karşı Bağdat Paktını kurmak için Türkiye'yi seferber etmek (1955)¹⁷⁷; ABD'nin

¹⁷⁵ ÜLMAN, s. 260 vd.

¹⁷⁶ Balkan Paktı, bu paktın kuruluş amacı ve Türkiye'nin rolü ile ilgili ayrıntılı bir analiz için bkz. BAĞCI, türkische Außenpolitik, s. 84 vd.

¹⁷⁷ Bu dönemde Türkiye'nin Orta Doğu politikası ile ilgili da geniş bilgi ve analizler için bkz. GÖNLÜBOL, Türk Dış Politikası, s. 251 vd.; BAĞCI, türkische Außenpolitik, s. 70 vd.

global hedef ve çıkarları doğrultusunda Türkiye'yi kullanma politikasına verilebilecek belli başlı somut örneklerdendir. 1955 Yılındaki Bandung Konferansı'nda Türkiye Batının bir temsilcisi gibi davranarak, Batı bloğuna katılmayı ya da bu bloğun yanında yer almayı savunmuş, bu tutum da Bağlantısızlarca tepki ile karşılanarak Türkiye'nin bu ülkelerle ilişkilerinin soğumasına sebep olmuştur.

Kısaca belirtmek gerekirse, İkinci Dünya Savaşı sonunda Sovyet tehdidini karşılamaya yönelik Batı ile bütünleşme şeklindeki dış politika tercihi, Türkiye-ABD ilişkilerini başlatmış ve bu ilişkiler gittikçe yoğunlaşarak, NATO'ya girmesini müteakip Türkiye'yi Batının, daha açık bir ifadeyle ABD'nin global politikalarının bir parçası haline getirecek düzeye çıkmıştır. Özellikle sayıları yüze yaklaşan anlaşmalarla kurulan ABD üs ve tesisleri; bu üs ve tesisler üzerinde Türkiye'nin hiçbir denetime sahip olmaması; üs personelinin yargı ve gümrük muafiyetlikleri¹⁷⁸ ve Türkiye'nin bütün dış politikasını ABD eksenine oturtmuş olmasının sonuç ve yansımaları ciddi kaygı ve eleştirileri de beraberinde getirmiştir¹⁷⁹. Bu eleştiriler, Atatürk'ün temelini attığı dış politikanın ana ilkelerinden sayılan tam bağımsızlık ve egemenliği ortadan kaldıracak boyutlara kadar vardırılmıştır¹⁸⁰. Türkiye'nin ABD ile oluşturduğu ve dış politikasında manevra imkanını tamamen daralttığı anlaşılan bu tartışmalı ilişkiler, 1962 füze krizi ile bir sarsıntı geçirmiş olmakla birlikte¹⁸¹ esas itibarıyla hızından hiçbir ivme kaybetmeksizin 1964 yılında Kıbrıs Krizi yüzünden ABD başkanı Johnson'un gönderdiği ve Türk-Amerikan ilişkileri ve hatta Türk dış politikası literatürüne "Johnson Mektubu" olarak geçen bunalıma kadar devam etmiştir.

¹⁷⁸ ABD üslerindeki personele tanınan yargı muafiyetlerini Türk Devletler Hukuku profesörü Edip Çelik bir kapitülasyon olarak değerlendirmiştir; bkz. **ÇELİK**, s. 162.

¹⁷⁹ **ARMAOĞLU**, Türk-Amerikan İlişkileri, s. 425.

¹⁸⁰ Türkiye'nin Batı ittifakı ve dar anlamda da ABD ile geliştirdiği ilişkiler ve bunun yansımalarının ülkenin egemenliğini ortadan kaldıracı boyutlara ulaşarak Atatürkçü dış politikadan bir sapma teşkil ettiğine dair görüşlere bir örnek olarak bkz. **PÖSCHL**, s. 375 vd.

Bu mektubun içeriği ve özellikle de üslubu Türkiye'ye ciddi bir şok yaşatarak; Kıbrıs Sorunu gibi Türkiye'nin hayati önem atfettiği bir konuda, ABD ile böyle yoğun ilişkilere zemin oluşturan Batı ile dış politika çıkarlarının her durumda örtüşme içerisinde olduğu varsayımına karşı beslediği inancı temelden sarsıcı bir rol oynamıştır. Bu tarihten itibaren Türkiye, Batı ile tam ittifak şeklindeki tek eksenli dış politikasını sorgulamaya başlamıştır. Bu sorgulama hiçbir zaman Türkiye'nin Batıdan kopması anlamına gelmemiş; ancak, sadece Batıyı esas alan tek boyutlu dış politika konseptini gözden geçirerek, çok yönlü dış politika arayışlarına yöneltici bir etkiye bulunmuştur¹⁸². Türkiye, tehdidi karşısında Batıya sığındığı Sovyetler Birliği ile ilişkilerini geliştirme yoluna gitmiş; daha önce tamamen sırt çevirdiği Orta Doğu ülkeleriyle de olumlu ilişkiler kurma yollarını aramaya başlamıştır¹⁸³.

Türkiye'de, ABD ile ilişkilere yapılan eleştirilerin gittikçe dozajının artması ve Amerikan aleyhtarlığının yükselmeye başlamasının etkileriyle, 1969 tarihinde Türkiye ile ABD arasında daha önce yapılmış olan antlaşmaların yerine geçen Türk-Amerikan Savunma İşbirliği Anlaşmasının imzalanmasıyla Amerikan üs ve tesisleri disiplin altına alınarak ilişkiler yeni bir yola konulmuştur¹⁸⁴.

1970'li yılların başlarında Türkiye'deki afyon ekimi Türk-Amerikan ilişkilerinde yeni bir sorun olarak etkili olmaya başlamış, hükümetin ekim yasağını kaldırması ile yaşanmaya başlanan rahatsızlıklar¹⁸⁵, 1974 yılında Türkiye'nin Kıbrıs'a müdahalesini müteakip gerginliğe

¹⁸¹ GROTHUSEN, s. 119-120.

¹⁸² Türk dış politikasında gözlemlenen bu yeni eğilim ve bu eğilime dair değerlendirmelerle ilgili olarak bkz. SÖNMEZOĞLU, ABD, s. 16-17; STEINBACH, Grundlagen und Ansätze, s. 42 vd.; GROTHUSEN, s. 143-144; GÖNLÜBOL, Türk Dış Politikası, s. 493 vd.

¹⁸³ Benzer görüşler için bkz. STEINBACH, Kranker Wächter, s. 80.

¹⁸⁴ ARMAOĞLU, Türk-Amerikan İlişkileri, s. 427.

¹⁸⁵ SÖNMEZOĞLU, ABD, s. 63 vd.

dönüşmüştür¹⁸⁶. 1975 tarihli Amerikan silah ambargosu ve buna tepki olarak da Türkiye'nin Amerikan üslerini kapatması gerginliği kriz boyutlarına taşımıştır. Bu tarihten itibaren Amerika'daki Rum ve Ermeni lobileri de Türk-Amerikan ilişkilerini olumsuz anlamda etkileyen faktörler olarak etkinlik kazanmaya başlamışlardır¹⁸⁷. 1978 yılında yönetimin Kongredeki girişimleri sonucu silah ambargosunun kaldırılmasını müteakip, Sovyetlerin Afganistan'ı işgali; İran'da Batı yanlısı rejimin yıkılması gibi olaylar sebebiyle bölgesel alt sistemin ABD açısından nitelik değiştirmeye başladığı bir sırada 1980'de Savunma ve Ekonomik İşbirliği Anlaşması imzalanmıştır¹⁸⁸.

Buraya kadar anlatılanlardan, 1947'lerde başlayan Türk-Amerikan ilişkilerinin özellikle 1964 yılına kadar Türk dış politikasını etkilemek bir yana, tamamen şekillendirdiğini anlamak kolaylıkla mümkün görünmektedir. 1964 yılından sonra ise ABD ile ilişkilerin Türk dış politikasını önemli ölçüde şekillendirmeye devam ettiğini görmek mümkün olmakla beraber; ABD ve Batı bağlantısının Türk dış politikasının tek şekillendiricisi olmaktan çıktığı öne sürülebilir. Burada hemen bu şekillendirişin herhangi iki ülke arasındaki ikili ilişkilerde ülkelerden birinin baskın hale gelmesinden kaynaklanan bir şekillendiriş olmadığını altını özellikle çizmek gerekir. Zira söz konusu dönemde global uluslararası sistemde disiplinli iki kutuplu bir yapının geçerli olduğu uluslararası sistem faktörünü; ABD'nin de bu iki kutuplu sistem içerisinde kutuplardan birisinin lideri konumundaki bir süper güç olduğunu; buna karşılık Türkiye'nin de karşıt kutbun lideri süper güç ile komşuluk ilişkisi içerisinde ve fakat muhalif kutba mensup ve kutuplar arası ilişkilerde kritik bir coğrafyada bulunduğunu asla unutmamak gerekiyor.

¹⁸⁶ 1974 Kıbrıs müdahalesinin Türkiye-ABD ilişkilerine etkileri ile ilgili ayrıntılı bilgi ve değerlendirmeler için bkz. **USLU**, s. 75; **McGHEE**, s. 269-272; **SÖNMEZOĞLU**, ABD, s. 71 vd.

¹⁸⁷ Genel olarak lobilerin ABD dış politikasına etkileri ve özel olarak da Rum ve Ermeni lobilerinin Türk-Amerikan ilişkilerine etkileriyle ilgili ayrıntılı bir çalışma olarak bkz. **ARI** Tayyar, Amerika'da Siyasal Yapı, Lobiler ve Dış Politika, İstanbul 1997.

Ancak bütün bunlara rağmen, Türk-Amerikan ilişkilerinin en azından 1964'e kadar olan dönemde, Türk dış politikasını bu derecede etkilemesinin, yukarıda sıralanan çok özel şartlarla bile izahı kolay değildir¹⁸⁹. Elbette burada yapılmak istenen normatif değerlendirmelerden çok, varolan durumun bir veri olarak alınıp tasvir edilmesi olduğundan; her halükarda Türk dış politikasında, Türkiye'nin ABD ile ilişkilerinin önemli temel belirleyici bir dış çevre ortamı faktörü olduğunu mutlak olarak tespit ve ifade etmek gerekmektedir.

c. Türkiye'nin İslam Konferansı Teşkilatı (İKT) Üyeliği

İslam Konferansı Teşkilatı (İKT), Kudüs'teki kutsal Mescidi Aksa'nın 1969 yılında kundaklanmasının ardından Fas'ın Rabat kentinde toplanan İslam Ülkeleri Zirve Toplantısında kurulmasına karar verilen bu karar doğrultusunda 1971 kurulan ve 1972 yılında Zirve Konferansında imzalanan bir 'Şart' ile faaliyete geçen; dini, siyasal ve ekonomik amaçlı global bir uluslararası örgüttür. Şartın üçüncü maddesine göre, örgüt Devlet veya Hükümet Başkanları Zirve Konferansı, Dışişleri Bakanları Konferansı, Genel Sekreterlik ve İslam Adalet Divanı olmak üzere dört ana organdan oluşmaktadır¹⁹⁰. Örgütün Ekonomik, Mali, Teknik, Ticari, Bilimsel, Sosyal, Kültürel, Teknik İşbirliği Komiteleri mevcuttur. İslam Dayanışma Fonu, Kudüs Fonu, İslam Kalkınma Bankası örgütün mali kurumlarıdır. Ayrıca, üye ülkeler aralarında ekonomik ve ticari ilişkileri yürüten, İslam Konferansı Teşkilatı Ekonomik ve Ticari İşbirliği Daimi Komitesi (İSEDAK) örgüte bağlı

¹⁸⁸ GROTHUSEN, s. 143-144.

¹⁸⁹ Türk-Amerikan ilişkilerinin salt objektif ihtiyaçların şekillendirmesi ile izah edilemeyeceğini öne süren bir görüş için bkz. **BOSTANOĞLU** Burcu, "Uluslararası Politikada Kuramın Gerekliliği: Türk-Amerikan İlişkilerine Eleştirel Bir Bakış", İhsan D. Dağı (Ed.), Türk Dış Politikasında Gelenek ve Değişim, Ankara 1998, s. 75-77.

¹⁹⁰ **REISSNER** Johannes, "Internationale islamische Organisationen", Werner Ende/Udo Steinbach, Der Islam in der Gegenwart, Freiburg 1989, s. 544.

önemli bir organdır. Bunların yanında İKT, İslam Kültür, Sanat ve Tarih Araştırmaları Merkezi; İslam İstatik, Ekonomik ve Sosyal Eğitim Merkezi, Uluslararası İslam Mesleki ve Teknik Eğitim Merkezi; Uluslararası İslam Akademik ve Hukuk Komisyonu; Uluslararası İslam Sivil Havacılık Derneği gibi bir çok spesifik kuruluşları da oluşturmuştur¹⁹¹.

İKT Şartına göre örgütün amaçları: Üye ülkeler arasında işbirliği ve dayanışmayı desteklemek; her türlü sömürgecilik ve ırk ayrımı ile mücadele etmek; Uluslararası adaletli ve devamlı barış ve istikrarı gerçekleştirmek; Mukaddes Şehirlerin korunması ve Filistin halkının ülkesini ve milli hakların elde etme konusundaki gayretlerin koordine edilmesi; bütün Müslümanların insan haysiyetleri, ulusal bağımsızlık ve haklarıyla ilgili mücadelelerini güçlendirmek; Müslüman ve Müslüman olmayan partner ülkeler arasında daha iyi bir anlayışı sağlamak olarak belirtilmiştir.

İKT'nin bu kadar çok yönlü organ ve işlevlere sahip olduğundan hareketle, kendisini İslam ülkelerinin bir dünya teşkilatı olarak algıladığını düşünmek mümkündür. Ancak, örgütü oluşturan ülkeler arasındaki, derin coğrafi, ekonomik, siyasi, sosyal ve kültürel farklılıklar; uyuşturulması zor hedef ve çıkar farklılaşmaları, değişik dış ilişki ve bağlantılar ve daha bir çok sebepten dolayı örgütün uluslararası politikada sınırlı bir etkinlik ve ağırlığa sahip olduğunu söylemek mümkündür¹⁹².

Türkiye'nin, Kıbrıs'a müdahale etmek istemesi nedeniyle 1964 yılında ABD başkanı Johnson'un mektubuna muhatap olması ile birlikte tek yönlü Batı eksenli dış politikasını sorgulamaya başladığı daha önce vurgulanmıştı. Bu bağlamda Türkiye haklı gördüğü ve

¹⁹¹ **STEINBACH** Udo / **HOFMEIER** Rolf / **SCHÖNBORN** Mathias (Hrsg.), Politisches Lexikon Nahost Nordafrika, München 1994, s. 357-358.

¹⁹² **STEINBACH** / **HOFMEIER** / **SCHÖNBORN**, s. 358; İslam ülkeleri arasında ekonomik işbirliğinin imkan ve sorunlarıyla ilgili biraz eski ama ayrıntılı bilgi için bkz. **KUREYŞİ** Abdurrahman, İslam Ülkeleri Arasında Ekonomik ve Sosyal İşbirliği, İstanbul 1983.

ulusal çıkarları açısından önem verdiği bir konuda Batı ittifakı ve ABD'den gördüğü anlayışsızlık karşısında derin bir hayal kırıklığı yaşamıştır. 18 Aralık 1965'de Kıbrıs ile ilgili Birleşmiş Milletler'deki oylamada, Türkiye'nin sıkı Batı bloğu politikasına tepki olarak içlerinde Arap ülkelerinin de bulunduğu Bağlantısızlar grubu Türkiye aleyhine oy kullanmış; Batılı ülkeler ve Doğu bloğu ülkeleri çekimser kalmışlar ve sadece altı ülke Türkiye lehine oy vermiştir¹⁹³. Böylece Türkiye kendisini oldukça haklı gördüğü bir konuda, bütün dış politika çıkarlarının uyum içerisinde olduğu değerlendirmesiyle içerisinde yer alarak dış politikasını oturttuğu Batı ittifakı tarafından yalnız bırakıldığını ve tek eksenli blok politikasının ulusal çıkarları ile her zaman bağdaşmayabileceğini bir kez daha derinden hissetti. Üstelik İkinci Dünya Savaşından beri benimsediği tek eksenli Batı ittifakı politikasına bir tepki olarak bölge ülkeleri aleyhte davranmışlar¹⁹⁴; Doğu bloğu da Türkiye'ye destek vermemiştir. Sonuç, Türkiye açısından tam bir uluslararası tecritten başka bir şey değildir¹⁹⁵. Ulusal çıkarlarını gerçekleştirme açısından tek yönlü ittifak politikasının elverişli olmadığı gibi, tam tersine uluslararası tecridine de sebep olduğu anlaşılmıştır¹⁹⁶. Türkiye bu tecridi aşmak için, o zamana kadar yürüttüğü dış politikasını gözden geçirerek, tek yönlülükten kurtarma arayışlarına yönelmiştir¹⁹⁷.

Aynı dönemlerde daha önce kamuoyunun ilgi alanı dışında kalan dış politika konusu, kamuoyunca tartışılarak eleştirilere konu olmaya başlamıştır. Özellikle aşırı sol ve muhafazakar-islami kesimler farklı ideolojik perspektiflerden de olsa Türkiye'nin tek yönlü sıkı ittifak politikasını yukarıdaki tecride de dayanmak suretiyle yoğun eleştiri

¹⁹³ STEINBACH, Die Türkei, s. 235.

¹⁹⁴ KÜRKÇÜOĞLU, s. 9.

¹⁹⁵ GROTHUSEN, s. 128.

¹⁹⁶ STEINBACH, Die Türkei, s. 235.

¹⁹⁷ TÜRK-ARAP İLİŞKİLERİ, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1976, s. 141.

bombardımanına tutmuşlardır¹⁹⁸. Bu dönemde Türkiye Batının pazar ve dış yardım ihtiyaçlarını yeterli düzeyde karşılayamadığını düşünmekte ve ekonomik olarak da ilişkilerini çeşitlendirmek gerektiğine inanmaktadır¹⁹⁹.

Türkiye bu şartlar altında, Batı ile ittifak bağlarını koparmaksızın dış politikasını çeşitlendirerek çok yönlü bir eksene oturtmaya başlamıştır. Bir taraftan bloklar arası kısmi yumuşamanın da etkisiyle başta Sovyetler Birliği olmak üzere Doğu Bloğu ülkeleri ile ilişkiler kurmaya çalışırken; öbür taraftan da Orta Doğu ülkeleri ile ilişkilerini canlandırmaya yönelmiştir²⁰⁰. Bu politikaların kısa sürede Türk dış politikasına somut etki ve yansımaları olmuştur. 1967 Arap-İsrail savaşı sonrası Türkiye, kuvvet yolu ile toprak kazanılmayacağını öne sürerek; İsrail'in işgal ettiği Arap topraklarından derhal çekilmesini istemiştir²⁰¹. Birleşmiş Milletlerdeki oylamalarda da, ABD ve Batının tersine Arap tezini benimseyerek İsrail aleyhine oy kullanmıştır²⁰². Türkiye'nin bu tür yeni yaklaşımları Arap ülkeleri ile siyasi ve ekonomik ilişkilerde gittikçe artan bir yakınlaşma eğiliminin gözlemlenmesine sebep olmuştur.

1973 Arap-İsrail savaşını müteakip Arapların petrolü bir silah olarak kullanmaları üzerine petrol fiyatları beş kat artarak dünya petrol şoku yaşanmış ve Arap ülkelerinin petrolden elde ettikleri gelirler birden kat kat artmıştır. Buna karşılık Türkiye yükselen petrol ithalatı giderlerinin de etkisiyle ciddi bir ekonomik krize girmiş ve şiddetle dövize ihtiyaç duymuştur.

¹⁹⁸ **STEINBACH**, Die Türkei , s. 236.

¹⁹⁹ **HUBEL** Helmut, Türkei und Mittelost-Krisen, Bonn 1984, s. 42.

²⁰⁰ **KRAMER**, Die Türkei, s. 52 vd.

²⁰¹ **HUBEL**, s. 14.

²⁰² **TÜRK-ARAP İLİŞKİLERİ**, s. 143.

1974 yazında, Kıbrıs'ta bir darbe yapılarak adanın Yunanistan'a bağlandığının deklare edilmesi üzerine Kıbrıs bunalımı patlak vermiş ve Türkiye adaya müdahale etmiştir. Bu müdahale karşısında Türkiye Batılı müttefiklerinin tepkisine muhatap olmuştur. Avrupa ile ilişkiler soğuklaşmış, ABD de Türkiye'ye karşı silah ambargosu kararı almıştır. Böylece Türkiye Batı tarafından bu defa daha da dışlanılarak yalnızlığa itilmiştir²⁰³.

1970'li yılların ortalarına gelindiğinde Türkiye ekonomik olarak derin bir kriz yaşarken, dış politika bakımından da müttefiklerinin dışlamalarından kaynaklanan bir yalnızlık içerisindeydi. Türkiye içinde bulunduğu ekonomik ve siyasal krizden çıkış yolu olarak Arap Orta Doğusuna daha da yakınlaşma çabasına girmiştir. Bu yakınlaşma ile siyasal olarak Kıbrıs konusunda destek elde ederek dış politikadaki yalnızlığını aşmayı hedeflemektedir²⁰⁴. Ekonomik olarak da, yüksek petrol gelirlerine sahip ülkelerde ihracat malları için bir pazar bulma, uygun fiyatlardan petrol alımı, fazla işgücü için bir istihdam alanı ve petrol gelirleri ile oluşan Arap sermayesinden pay almak gibi birkaç amacı birden gerçekleştirmeyi beklemektedir²⁰⁵. Koalisyonu oluşturan partilerden olan MSP de ideolojik gerekçelerle zaten İslam ülkeleri ile ilişkileri geliştirme konusunda ısrarlıdır²⁰⁶.

İşte bütün bu faktörlerin etkisiyle Türkiye Orta Doğu ile yakınlaşmayı dış politikasının öncelikli bir alanı haline getirmiştir. Dış politika tercihini ikili ilişkiler düzeyinde ortaya koyarken, kurumsal ilişkiler düzeyinde de gerçekleştirme çabasına girmiştir. Bu çaba içerisinde, ilk zamanlar laik bir ülke olduğu gerekçesiyle mesafeli davrandığı İKT'ye 1973

²⁰³ GROTHUSEN, s. 145.

²⁰⁴ GÖNLÜBOL, Türk Dış Politikası, s. 595-596.

²⁰⁵ Türkiye'nin 1970'li yıllarda Orta Doğu'ya yöneliminde rol oynayan belirleyici faktörlerle ilgili olarak bkz. STEINBACH, Nahen und Mittleren Ostens, s. 589-598.

²⁰⁶ GÖNLÜBOL, Türk Dış Politikası, s. 588.

yılından itibaren bu rezervi bir tarafa bırakarak ilgi duymaya başlamış ve 1976 yılında da fiilen İKT'nın bir üyesi haline gelmiştir²⁰⁷.

Bu tarihten itibaren Türkiye, İKT'yi yukarıda belirtilen hedeflere ulaşmakta kurumsal bir platform olarak değerlendirmiş²⁰⁸ ve faaliyetlerine katılarak örgütün aktif bir üyesi haline gelmiştir. Genel olarak İKT'nin belirtilen sebeplerden dolayı pek fazla etkili bir örgüt olamayışı dikkate alınır, bu örgüte üye olmanın Türk dış politikası açısından birinci derecede etkileyici bir faktör rolü oynadığı söylenemez. Ancak dönemden döneme veya konudan konuya, Türkiye'nin, İKT'nin ve genel uluslararası sistemin tek tek ya da hep birlikte tabi olduğu konjonktüre göre bu durum değişebilmektedir²⁰⁹. Ama her halükarda Türkiye'nin İKT üyeliğini, İslam ülkeleri ile ilişkilerinde kurumsal bir platform niteliği sağladığı için çok yönlü dış politika konseptini hayata geçirme bağlamında bir araç olarak gördüğünü anlamak mümkündür²¹⁰. Bu çerçevede İKT üyeliğinin, belli ölçülerde Türk dış politikası çıktılarına etkide bulunan ve/veya girdiler sağlayan bir dış çevre faktörü olduğunu kabul etmek gerekir.

d. Türkiye'nin Ekonomik İşbirliği Teşkilatı (ECO) Üyeliği

ECO, kökü 1955 tarihli Bağdat Paketi'ne kadar uzanan ekonomik ve kısmen de siyasal amaçlı bölgesel bir örgüttür. ECO'nun gelişim çizgisine kısaca bakmak, bu örgütle ilgili bir perspektif oluşturabilme açısından faydalı olacaktır.

²⁰⁷ **SOYSAL** İsmail, "Türk-Arap İlişkileri (1918-1997)", İsmail Soysal (Ed.), Çağdaş Türk Diplomasisi: 200 Yıllık Süreç, Ankara 1999, s.520.

²⁰⁸ **HUBEL**, s. 15-17.

²⁰⁹ **STEINBACH**, Die Türkei, s. 246.

²¹⁰ Mesela: Türkiye'nin diğer başkaca sebeplerin yanında Balkanlara yönelik dış politikasında önem atfettiği Bosna-Hersek'in bağımsızlığı bağlamında Sırp saldırılarını durdurmak için Özal'ın İKT'yi

1955 yılında Truman Doktrini²¹¹ doğrultusunda Sovyetler Birliği'nin Orta Doğu'ya yayılmasını önlemeye yönelik olarak Türkiye, Irak, İran, Pakistan ve İngiltere arasında ABD'nin teşvikiyle Bağdat Paktı kurulmuştur²¹². 1958 yılında Irak'daki darbeye, yönetim değişikliğini müteakip Irak'ın 1959 yılında Pakt'tan ayrılması ile birlikte, örgüt Merkezi Antlaşma Örgütü (CENTO) adını alarak savunma ve güvenlik konularında işbirliğini amaçlayan bir bölgesel örgüt olarak varlığını sürdürmüştür. 1964 Yılında, CENTO üyelerinden Türkiye, İran ve Pakistan bölgesel işbirliği imkanlarını geliştirmeye yönelik olarak aralarında bir antlaşma imzalamak suretiyle Kalkınma İçin Bölgesel İşbirliği (RCD) örgütünü kurmuşlardır²¹³. Öncelikli olarak bölgesel ekonomik işbirliğini amaçlayan örgüt, 1977 yılında imzaladığı İzmir Antlaşması ile amaçlarını daha açık ve somut olarak formüle etmiştir²¹⁴. Bu amaçlar: ticaret anlaşmaları ve diğer tedbirlerle bölge içi ticareti arttırmak; hava, kara, deniz ve demir yolları gibi ulaşım altyapısını geliştirerek ticareti teşvik etmek; vize ve sair bürokratik engelleri kaldırarak kişilerin serbest dolaşımını sağlamak; bölgede ortak kimliği pekiştirmeye yönelik kültürel işbirliğini kuvvetlendirmek şeklinde formüle edilmişlerdir. Bu sıralanan amaçlardan da anlaşılabilir olduğu gibi, herhangi bir siyasal amaç

toplayarak bir karar çıkartma yönündeki çabaları bu konuda bir örnek teşkil etmektedir. **AKYOL** Mehmet, Beni Çok Ararsınız!, Ankara 1999, s. 201-205.

²¹¹ İkinci Dünya Savaşını müteakip Batı Avrupa'da Sovyet etki ve yayılmacılığını engellemeye yönelik ABD Başkanı Harry S. Truman'ın ortaya attığı politik stratejiler bütünü olarak tanımlanabilecek olan Truman Doktrini ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. **GÖNLÜBOL**, Türk Dış Politikası, s. 211-222; **DEMBINSKI / RUDOLF / WILZEWSKI**, s.244 vd.

²¹² Orta Doğu'da Sovyet nüfuzunu engellemeye yönelik ABD teşviki ile Türkiye, İngiltere, İran, Irak ve Pakistan arasında 1955 yılında kurulmuş olan Bağdat Paktı ve Türkiye'nin rolü ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. **BAĞCI**, türkische Außenpolitik, s. 102-130.

²¹³ **GROTHUSEN**, s. 130.

²¹⁴ **WALTMANN** Frank, Formen der regionalen Zusammenarbeit am Schwarzen Meer und Zentralasien vor dem Hintergrund europäischer Integrationserfahrungen. Geostrategische Implikationen für die Außenpolitik der Türkei (Diss.), Freiburg 1995, s. 63-64.

güdülmemekte; onun yerine üye ülkeler arasında ekonomik işbirliği ve hatta bölgesel bütünleşmeyi öngören somut ekonomik amaçlara yer verilmektedir²¹⁵.

Yukarıda belirtilen amaçları gerçekleştirmeye yönelik olarak kurumsal yapı ve bu yapının işleyişi ile ilgili düzenlemeler de getirildiği görülmektedir. Bu yapı ve nitelikleriyle doğrudan ECO' ya öncülük ettiği açıkça anlaşılan, RCD'nin ekonomik bütünleşme amacına hizmet etmek üzere ciddi olarak 1977 yılında elverişli hale getirilmesi anlamlı ve dikkat çekicidir. Bu oluşuma Türkiye'nin öncülük etmesi de dikkate alınınca, söz konusu 1977 tarihinin tam da Türk dış politikasındaki yeni arayışlar döneminin şiddetle kendisini hissettirdiği bir zamana tekabül ettiği görülecektir. Zira daha önce de ifade edildiği gibi Türkiye, 1974 yılındaki Kıbrıs müdahalesi ile birlikte Batı dünyasından dışlanmış; 1975 yılındaki ABD ambargosu bu durumu daha da pekiştirmiş ve böylece en çok ihtiyacı olan bir dönemde kendisini dış politikada tam bir yalnızlık içerisinde bulmuştur. 1973 yılında zirveye çıkan petrol krizinin olumsuzluklarını oldukça şiddetli bir şekilde hissetmeye başlamıştır. Bu şartlar altında Türkiye'nin RCD gibi bölgesel bir bütünleşme projesine öncülük etmesi çok daha kolay anlaşılacaktır²¹⁶. Bu şekilde oluşturulmuş olan RCD yapısı içerisinde belli olumlu gelişmeler sağlanmış olmakla birlikte, 1979 yılında örgütün önemli ülkesi İran'da yaşanan devrim ve rejim değişikliğinin sebep olduğu siyasal belirsizlik ve çalkantılar ile birlikte RCD'nin işlev ve faaliyetleri akamete uğrayarak kopukluklar yaşanmıştır. 1982 Yılında da örgüt faaliyetlerinin süresiz askıya alınmasıyla RCD fiilen dağılmıştır²¹⁷.

1985 yılına gelindiğinde İran'da yeni rejimin istikrara kavuştuğunun anlaşılması ve diğer global ve bölgesel faktörlerin de etkisiyle RCD ülkelerinin yeni bir isim altında örgütü canlandırarak bölgesel işbirliği faaliyetlerini kurumsal düzeyde artırma eğilimi belirmiştir.

²¹⁵ WALTMANN, s. 64.

²¹⁶ GROTHUSEN, s. 153.

²¹⁷ WALTMANN, s. 68.

Böylece Türkiye, İran ve Pakistan arasında kökleri 1955 Bağdat Paktına kadar uzanan bölgesel işbirliği arayışları oldukça farklı bir formatta da olsa 1985 yılında Economic Cooperation Organization (ECO) adı ile yeniden ortaya çıkmıştır.

1982'de ölüme terk edilen RCD'nin²¹⁸ tekrar canlandırılmak suretiyle onun bir devamı olarak 1985 yılında ECO'nun (Ekonomik İşbirliği Teşkilatı) ortaya çıkmasında, bir taraftan önemli bir bölge ülkesi konumundaki İran'da yeni rejimin oturarak nispeten istikrar kazanması bir bölgesel alt sistem faktörü olarak etkili olurken, öbür taraftan da aynı dönemde genel uluslararası sistemde gözlemlenen AT, NAFTA ve ASEAN gibi ekonomik amaçlı bölgesel odaklaşma eğilimlerinin de etkili olduğunu ileri sürmek mümkündür²¹⁹.

ECO'nun, zamanın ihtiyaçlarından kaynaklanan küçük rötuşlar bir tarafa bırakılırsa, gerek üyeleri gerek örgüt yapısı ve gerekse amaçları itibariyle RCD'nin tam bir devamı olduğu anlaşılmaktadır²²⁰. RCD açısından önemli bir belge olan İzmir Andlaşması hükümlerinin ECO'da hemen hemen aynen benimsendiği görülecektir. Aynı durumu ECO'nun organizasyon ve işleyiş şeklinde de görmek mümkündür.

Bu şekilde ortaya çıkmış olan ECO, 1990'lı yıllara kadar sınırlı etkinlikler göstererek mevcudiyetini sürdürmüştür. Sovyetler Birliği'nin dağılması²²¹ ve ECO'nun jeostratejik alanında yeni bağımsız ülkelerin ortaya çıkması örgüte çok yönlü etkilerde bulunmuştur. İlk olarak, bölgede önemli bir faktör konumundaki güçlü bir aktörün (SSCB) ortadan kalkmasıyla, aynı coğrafyada bölgesel bir örgüt konumundaki ECO için bir açılım imkanı

²¹⁸ **KRAMER**, Die Türkei, s. 57.

²¹⁹ **WALTMANN**, s. 69.

²²⁰ **WALTMANN**, s. 72-73.

²²¹ Günümüzde Sovyetler Birliği sonrası bölgede ortaya çıkan yeni güç boşluğu ve bu boşluğu doldurmaya yönelik mücadelelerle ilgili ayrıntılı analizler için bkz. **ÖĞÜTÇÜ** Mehmet, Yükselen Asya, Ankara 1998, s. 240-319.

doğmuştur. Bu etkinlik kazandırıcı gelişme, global iki kutuplu yapının sona ermesi ile birlikte bölgesel alt sistemlerin kazandığı önem de göz önünde bulundurulursa daha da değer kazanacaktır²²². Özellikle Sovyetler Birliği'nden ayrılan Orta Asya ülkelerinin kültürel ve coğrafi olarak bu örgüte üye olabilme durumları ECO için daha büyük bir işbirliği ve güç potansiyelini ifade etmiştir. Nitekim 28 Kasım 1992'de İslamabat Bakanlar Konferansı'nda örgüte Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Tacikistan, Türkmenistan, Özbekistan ve Afganistan'dan oluşan yedi yeni üyenin katılımının gerçekleşmesi ile birlikte, ECO gerek jeopolitik ve gerekse ekonomik potansiyelleri itibarıyla Avrasya dengelerini temelden etkileyebilecek bir görünüme kavuşmuştur²²³. Sovyetler Birliği sonrası, bölgedeki yapı ve dengelerin ortadan kalkmış olmasından kaynaklanan belirsizlik bir taraftan geniş fırsat ve imkan potansiyelleri sunarken; öbür taraftan da belli risk ve çatışma potansiyellerini de beraberinde getirmiştir. Hem global sistem hem de bölgesel alt sistem düzeylerinde bu yeni dönemin bütün olumlu ve olumsuzluklarına birinci derecede açık bir örgüt durumundaki ECO, adeta işaret edilen etkileşim ilişkisini birlikte yaşamış görünmektedir. Başlangıçta birden yedi yeni üyenin katılımı ile oldukça geniş bir coğrafyaya yayılarak, bunun sağlaması mukadder ekonomik ve siyasal etkinlik potansiyelini elde etmiş ve Avrasya dengelerinde önemli bir oyuncu olarak belirme eğilimi ortaya çıkmıştır²²⁴. Ancak yine aynı dönemde yapısal-işlevsel düzeyde söz konusu potansiyelleri realize etmeyi mümkün kılacak donanımı bir türlü gerçekleştirememiştir. Bölgedeki belirsizlik ve yeniden yapılanma ve hatta güç boşluğu ECO'nun kurucu üyeleri ve lokomotif konumundaki ülkeler arasında bazı ihtilaf, çekişme ve gerginlikleri de beraberinde getirmiştir. Bu durum, geniş ekonomik ve siyasal potansiyellere sahip örgütün işlevlerinin sınırlı kalması sonucunu doğurmuştur. Bu

²²² LESSER / FULLER, s. 86 ve 226.

²²³ Benzer değerlendirmeler için bkz. DAVUTOĞLU Ahmet, Stratejik Derinlik. Türkiye'nin Uluslararası Konumu, İstanbul 2001, s. 268.

²²⁴ TUNÇER İdil, "Rusya Federasyonu'nun Yeni Güvenlik Doktrini: 'Yakın Çevre' ve Türkiye", Gencer Özcan / Şule Kut (Ed.), En Uzun Onyı, İstanbul 1998, s. 463-464.

bağlamda, Orta Asya ve Kafkaslarda Sovyetler Birliği sonrası ortaya çıkan boşluğu doldurarak etkinlik kurma doğrultusundaki İran-Türkiye rekabeti karşılaşılan somut bir örnektir²²⁵. İran'ın bütün İslami söylemine rağmen Azeri-Ermeni ihtilafında Ermenistan'dan yana tavır alması ve Rusya'ya da yakın bir tutum benimsemesi bir parça kendi iç etnik kompozisyonundan kaynaklanıyor olsa da, esas sebebin Türkiye'nin bölgede etkinlik kurmasına karşı bir manevra olduğu anlaşılmaktadır²²⁶. Bunun yanında bölge dışı küresel aktörlerin de dolaylı olarak ECO çerçevesinde derinlikli ve verimli bir işbirliği zemininin oluşturulamamasında etkili bir faktör olduğu görülmektedir²²⁷. ABD ve İran arasında yaşanan gerginlik ve İran'ın bu gerginlikten kaynaklanan kaygılarını giderici yönde açılımlar geliştirme yönelişleri; Türkiye ABD ilişkilerindeki yoğunluğun İran tarafından şüphe ile karşılanmasının İran-Türkiye ilişkilerine ve dolayısıyla da ECO çerçevesindeki kurumsal ilişkilere etkileri global aktörlerin bölgesel işbirliğine yansıyan dolaylı etkilerine verilebilecek somut örneklerdendir²²⁸.

ECO'nun ifade edilen ekonomik ve siyasal potansiyelleri yeterli düzeyde kullanılarak verimli bir bölgesel işbirliğinin tesis edilemeyişinin sebeplerinden birisi şu şekilde belirtilebilir: Herşeyden önce, başta İran ve Türkiye olmak üzere üye ülkelerin ECO'yu, bölgede münferit güç, imkan ve potansiyelleri birleştirerek tamamlayıcı ve böylelikle de son tahlilde örgütü oluşturan bütün ülkelerin tek tek ulusal çıkarlarını maksimize etmeye yarayan elverişli bütünleşme zemininden ziyade her ülkenin başkaca alanlardaki dış politika çıkarlarının realize

²²⁵ WALTSMANN, s. 69.

²²⁶ Kafkaslar ve Orta Asya'da Türkiye, İran ve Rusya Federasyonu arasında yaşanan etkinlik kurma mücadelesi ile ilgili ayrıntılı analizler için bkz. ZBIGNIEW Brzezinski, Büyük Santraç Tahtası. Amerika'nın Önceliği ve Bunun Jeostratejik Gerekleri (Çev. Ertuğrul Dikbaş / Ergun Kocabıyık), İstanbul 1998, s. 81.

²²⁷ ÇETİNSAYA Gökhan, "Türkiye-İran İlişkileri", İsmail Soysal (Ed.), Çağdaş Türk Diplomasisi: 200 Yıllık Süreç, Ankara 1999, s. 513.

²²⁸ DAVUTOĞLU, s. 271.

edilişinde konjonktürel olarak başvurulabilecek bir araç olarak algılamaları önemli bir frenleyici faktör olarak ortaya çıkmıştır. Bu yaygın algılayışı, üye ülkelerin başkaca bütünleşme hedeflerine yönelerek, oralarda nitelikli ilişkiler geliştirme yönündeki hamlelerinden anlamak mümkündür.

Bütün bu belirtilenler ışığında, ECO ve Türkiye'nin bu örgüte üyeliği Türk dış politikası açısından önemli potansiyellere sahip olmakla birlikte, izah edilen sebeplerden dolayı bugün bu potansiyellerin yeterli ölçüde hayata geçirilemediği ve bundan dolayı da Türk dış politikasının oluşumunda önemli belirleyici bir faktör olduğunu öne sürmek oldukça zor görünmektedir. Onun yerine, konjonktüre göre zaman zaman başkaca dış politika hedefleri için başvuru, bu hedeflerde konumunu güçlendireceğinden hareketle araçsallaştırılan bir rol oynadığını söylemek daha doğru olacaktır.

e. Karadeniz Ekonomik İşbirliği Bölgesi (KEİB) Projesi

Karadeniz Ekonomik İşbirliği Bölgesi (KEİB) projesi, Sovyetler Birliği'nin dağılması ile birlikte, iki kutuplu yapının sona erdiği bir dönemde Karadeniz havzasında işbirliğini geliştirmeye yönelik bölgesel nitelikli ekonomik bir örgüt olarak ortaya çıkmıştır. Proje ilk defa, diplomat Şükrü Elekdağ tarafında düşünce planında ortaya atılmış ve zamanın cumhurbaşkanı Turgut Özal tarafından da hayata geçirilmiştir²²⁹.

KEİB'in amacı, üye ülkelerin coğrafi yakınlıklarından hareketle alınan tedbirlerle fiziki ve teknik engeller ortadan kaldırılmak suretiyle üye ülkelerin ekonomik olarak bir birlerini tamamlar niteliğinden faydalanarak, ticari, ekonomik, teknolojik, bilimsel ve çevre ile ilgili Karadeniz havzasında barış ve işbirliğini tesis ederek, bölge halkının refah ve güvenliğini artırmaktır.

²²⁹ ELEKDAĞ, Şükrü, "Karadeniz Ekonomik İşbirliği", Sabahattin Şen (Ed.), Yeni Dünya Düzeni ve Türkiye, İstanbul 1992, s. 204 vd.

Türkiye açısından, KEİB bir bütün olarak ele alındığında, başlı başına bir bölgesel bütünleşme örgütünden ziyade, AB'yi tamamlayıcı bir ekonomik alan oluşturma projesi olarak algılandığı anlaşılmaktadır²³⁰. Bu durumu, hem hayata geçirici bir aktör olarak Türkiye tarafından defalarca vurgulanışından; hem Türkiye'nin aynı dönemde paralel olarak AB üyeliği için gösterdiği yoğun çabalardan ve hem de KEİB Andlaşmasının 7. Maddesindeki AB ile ilgili açık vurgulamadan anlamak mümkündür²³¹.

Bu proje, cumhuriyetin kuruluşundan sonra Türkiye'nin bazı bölgesel örgütler oluşturmaya öncülük etmesi bir tarafa bırakılırsa, son elli yılda Türkiye'nin kendi inisiyatifi ile hayata geçirdiği tek özgün girişim olması ile de dikkati çekmektedir. En azından son elli yıllık Türk dış politikası tarihinde, Soğuk Savaş sonrası uluslararası sistemin yeniden yapılanmaya yüz tuttuğu bir sırada Türkiye'nin genel dış politika strateji çerçevesinde Karadeniz havzasına yönelik bir konsept olarak üretildiği intibamı veren bir girişim olarak görülmektedir. Temel hareket noktasını, Özal'ın karşılıklı ekonomik bağımlılıklar yaratmak suretiyle siyasal sorunları yumuşatarak barış ve istikrarı tesis etmek görüşünün oluşturduğu anlaşılmaktadır. Nitekim bu görüşün, çalışmanın ilerleyen bölümlerinde Özal tarafından değişik zamanlarda, muhtelif konular için de devamlı olarak dile getirilen bir yaklaşım olduğu ortaya konulacaktır.

KEİB başlangıçta büyük bir ilgi ve itibar görerek, hızla kurumsal yapısını oluşturmuş ve fakat 1990'lı yılların ilk yarısından itibaren bir gevşeme ve durgunluk dönemine girmiştir. Günümüzde de bu durgunluğun devam ettiği görülmektedir. Bu durgunluğun temel nedeni, üye ülkelerin örgüte anlık ihtiyaçlarını gidermekte bir araç olarak bakmaları ve dahil olmayı arzu ederek merkeze koydukları başkaca bütünleşme örgütleri ile KEİB arasında tamamlayıcı

²³⁰ WALTMANN, s. 76.

²³¹ DAVUTOĞLU, s. 276; yine bu durumun tespiti ve detaylı bir değerlendirmesi için bkz. ŞEN Faruk, Schwarzmeer-Wirtschaftskooperationsregion als eine mögliche Ergänzung für die Europäische Gemeinschaft?, Zentrum für Türkeistudien. Aktuell Nr. 6, Essen 1992.

bir korelasyonu kurup, diğer oluşumlar ile ilişkilerde verimli, anlamlı ve somut bir konuma oturtmada sergiledikleri yetersizliklerdir²³². Türkiye gibi kurucu bir ülke ile Rusya gibi sürükleyici potansiyele sahip iki önemli KEİB üyesi ülkenin işbirliğinin somut sonuçlar doğurucu ortak verimlilik alanları oluşturma konusunda değişik sebep ve saiklerle inisiyatif kullanamamalarını da yine bir başka etkinlik kaybettirici faktör olarak değerlendirmek mümkündür²³³. Bunun yanında farklı siyasal ve ekonomik yapılara sahip ülkelerin bütünleşmede zorluklar ortaya çıkarması; yine örgütün hızla daha geniş bir alana doğru genişlemesi ve bu durumun da entegrasyonu geliştirmede önem taşıyan bütünlük arz eden bir bölge niteliğini zayıflatması; karşılıklı menfaatleri artırıcı ve somut sonuçlar doğurucu gerçekçi hedeflerden daha ziyade zorluklarla dolu iddialı projelerle ortaya çıkmış olması gibi hususları da başarısızlıkta rol oynayan belli başlı faktörler olarak belirtmek gerekir²³⁴.

Bu veriler ışığında değerlendirildiğinde KEİB, ortaya çıkışı ve bunda Türkiye'nin lokomotif rolü oynaması itibarıyla Türk dış politikası analizi açısından ilginç ve açıklayıcı ipuçları sunması bakımından önemlidir. Bu örgütün ortaya çıkmasında Özal'ın oynadığın rol;

²³² NUREŞ Nurver, "Karadeniz Ekonomik İşbirliği: Sorunlar ve Fırsatlar", İsmail Soysal (Ed.), Çağdaş Türk Diplomasisi: 200 Yıllık Süreç, Ankara 1999, s. 589.

²³³ KEİB'in hedeflenen başarıları elde etmekteki sorunlar ve bunların sebepleriyle ilgili benzer değerlendirmeler için bkz. DAVUTOĞLU, s. 277-280.

²³⁴ Bu konuda daha detaylı değerlendirmeler için bkz. WALTMANN, s. 243-247.

KEİB'ten beklentileri ve Özal'ın dış politika konsepti çerçevesinde işgal ettiği sistematik bütünsellikteki anlamı oldukça önemli analitik malzemeler sunuyor olsa gerektir. Bu boyutun ilerleyen bölümlerde irdelenecek hususlar olduğuna işaretle, KEİB üyeliğinin günümüz Türk dış politikasında özel bir belirleyici dış faktör olarak tali bir belirleyicilik rolüne sahip olduğunu tespit etmek mümkündür.

İKİNCİ BÖLÜM

TÜRK DIŞ POLİTİKASINDA İÇ BELİRLEYİCİ FAKTÖRLER: İÇ ÇEVRE ORTAMI

Dış politikanın, en genel anlamda dış ve iç olmak üzere iki çevresinin olduğu, bu çevrelerden kaynaklanan girdilerin sistem içerisinde değerlendirmeye tabii tutularak çıktılara dönüştürüldüğü genel olarak kabul edilir²³⁵. Bu kabulde analize elverişli bir basitleştirmeye gidildiğine şüphe yoktur. İç çevre ortamında, esas olarak karar alıcılar ve karar alma sürecine dahil olan bütün iç aktörlerin, algılama, anlama ve anlamlandırmayla tutumlarını belirleyen tarih, kültür, ideoloji, inanç gibi maddi olmayan faktörlerle, ekonomi, teknoloji, coğrafya, iklim, nüfus gibi maddi faktörler olarak ele alınacaklardır.

Türk dış politikasının iç belirleyici faktörleri (iç ortam) başlığı altında ikinci olarak da, Türkiye’de iç siyasal sistem ele alınarak, yürürlükteki anayasa ve mevzuata göre dış politika yapım sürecinde görevli ve yetkili organların belirlenmesini sağlamaya yönelik kurumsal bir analiz yapılacaktır.

A. TARİHİ VE KÜLTÜREL FAKTÖRLER

Tarihi ve kültürel faktörlerin dış politika ve dolayısıyla da Türk dış politikasını iki şekilde etkileyebileceğini düşünmek mümkündür. Bunlardan ilki, dış politika ile önemli bir etkileşim ilişkisine sahip ulusal güç profili açısından. Tarih ve kültürün diğer faktörlerle

²³⁵ Dış politika analiz modelleri ile ilgili ayrıntılı bilgiler için bkz. **CAP**, s. 29; **KINDERMANN** Godtfried-Karl (Hrsg.), *Grundelemente der Weltpolitik* (4. Aufl.), München 1991; **HAFTENDORN** Helga, “Zur Theorie Aussenpolitischer Entscheidungsprozesse”, in: *Theorien der Internationalen Beziehungen*, PVS 21/1990, s. 406-407; **KEGLEY** Charles W. / **WITTKOPF** Eugene R., *American Foreign Policy. Pattern and Process*, New York, 1996; **SÖNMEZOĞLU**, *Uluslararası Politika*, s. 385-535; **GÖNLÜBOL** Mehmet, *Dış Politika İç Etkiler Açısından Bir Dış Politika İncelemesi*, Ankara 1969.

birlikte ulusal gücü etkileyen belirleyici faktörler olduklarını kabul edersek, tarihi ve kültürel faktörlerin Türkiye'nin ulusal güç profilini etkileme işlevine sahip olduklarını öne sürmek mümkün olacaktır²³⁶. Bu faktörlerin Türkiye'nin ulusal gücünü etkileme yoğunluk ve yönünün de Türk dış politikasını etkilemesi kaçınılmaz olacaktır. Eğer tarih ve kültür diğer etkileyici faktörler ile birlikte Türkiye'nin ulusal gücü açısından katkı sağlayıcı pozitif bir etkide bulunuyorsa, bu durumun Türkiye'nin dış politikasına ilave etkinlik kazandırıcı bir yansıması olacağı açıktır. Aksine bir durum, yani tarihi ve kültürel faktörlerden dolayı bir zafiyet söz konusu ise, bu da ulusal güce negatif etkide bulunacağından; Türk dış politikası açısından manevra alanını daraltıcı ve genel olarak da etkinliği üzerinde olumsuz rol oynayan bir faktör olarak ortaya çıkacaktır. Genel anlamda ulusal güç parametreleri olarak tarihi ve kültürel faktörlerin Türk dış politikası üzerinde manevra alanını genişletici ve dolayısıyla da pozitif bir etki sağlayacağını kabul etmek mümkün görünse de; bu her hal ve her zaman için mutlak geçerli olabilecek bir durum değildir²³⁷. Dolayısıyla, tek başlarına tarihi ve kültürel faktörlerin elverişlilikleri ya da aksinden hareketle ulusal güç profili ve bunun dış politikaya etkileri ile ilgili çıkarımlarda bulunmak yanıltıcı sonuçlara götürebilecektir²³⁸.

Tarihi ve kültürel faktörlerin Türk dış politikası üzerindeki etkileyici rolünün ikinci bir şekli de, dış politikasında bizzat karar alıcılar ve karar alma sürecini doğrudan ya da dolaylı olarak etkileyen aktörler kanalından olabilecektir²³⁹. Karar alıcılar ve karar alma sürecini etkileyen aktörlerin genel olarak tarihi bilinçleri ve kültürleri ya da somut dış politika olgularının tarih ve kültür ile ilişkilendiriliş şekilleri, bu aktörlerin algılama, anlama,

²³⁶ Ulusal güç parametreleri ve bunun Türkiye somutunda geniş bir değerlendirilmesi ile ilgili özgün bir analiz olarak bkz. **DAVUTOĞLU**, s. 15-63.

²³⁷ Mesela, ülkeler ararsında olumsuz tarihi ilişkilerin KEİB'in üye ülkeler ararsında beklenen düzeyde bir işbirliği oluşturmamasında etkili bir faktör olduğu öne sürülmektedir. **NUREŞ**, s. 589.

²³⁸ Konuyla ilgili detaylı değerlendirmeler için yine bkz. **DAVUTOĞLU**, s. 52 vd.

²³⁹ **SÖNMEZOĞLU**, Uluslararası Politika, s. 459-460.

Çözümleme ve bu zeminde tutum almaları üzerine şu ya da bu şekilde etkili olacağını öne sürmek mümkündür.

Söylenenleri bir parça açmak gerekirse: Türkiye'nin genel olarak Avrupa ve özel olarak da AB'ye karşı yürüttüğü politikayı, bu politika ile ilgili yaklaşımları tarihi ve kültürel bağlam dikkate alınmaksızın tam olarak anlayıp analiz edebilmek oldukça zor olsa gerektir²⁴⁰. Yine Türkiye'nin Rusya'ya karşı dış politika tutumlarını, tarihi boyut dikkate alınmaksızın doğru olarak irdeleyebilmek pek mümkün olmayacaktır. Bu örnekler, rahatlıkla Balkanlar, Orta Doğu, Kafkaslar ve Orta Asya da katılmak suretiyle çoğaltılabilirler.

Kısaca belirtmek gerekirse, tarihi ve kültürel faktörler bir taraftan başka verilerle birlikte ulusal güç parametresi unsurları olarak Türk dış politikasını doğrudan etkileyici rol oynarlarken; diğer taraftan da karar alıcılar ve karar alma sürecini etkileyici aktörler vasıtasıyla dolaylı etkileyici role sahiptir.

B. İDEOLOJİK FAKTÖRLER

Genel olarak ideolojilerin hem devlet düzeyinde bütünsel olarak, hem de dış politikada karar alıcılar ve karar alma sürecine etkide bulunan aktörler düzeyinde partiküler olarak dış politikayı etkileyici role sahip oldukları yaygın kabul gören bir anlayıştır²⁴¹. Bu durumu gerek tabi olduğu süreç, gerekse bizatihi mahiyet itibariyle oldukça karmaşık ve çok yönlü bir fenomen olan dış politika olgusu üzerinde doğrusal olarak takip edip ölçebilmek oldukça zor bir iştir. Kaldı ki, ideolojilerin dış politika üzerindeki etkileri sistemden sisteme ve aktörden aktöre deđişebileceđi²⁴² gibi, zamandan zamana da değişiklik gösterebileceğini

²⁴⁰ ÇALIŞ, Türkiye ve AB İlişkileri, s. 389 vd.

²⁴¹ SÖNMEZOĞLU, Uluslararası Politika, s. 467-468.

²⁴² GEORGE Alexander L., Dış Politikada teori ve Fratik: Boşluğu Kapatın Köprü (Çev. Yalçın Taşhan), Ankara 1996, s. 107.

de gözlemek mümkündür. Bu gerçekleri gözden kaçırmaksızın Türk dış politikası üzerinde ideolojik faktörlerin etkilerine bakıldığı zaman, esas itibariyle iki unsur dikkati çeker: Devletin kurucu ideolojisi olarak tanımlanabilecek Kemalizm ve Batılılaşma; toplumsal doku ve toplumsal hayat üzerinde önemli etkilere sahip bir değerler sistemi olarak İslam.

1. Kemalizm ve Batılılaşma Faktörü

Kemalizm'in bir ideoloji olup olmadığı ve/veya nasıl bir ideoloji olduğu ve neleri içerdiği bir hayli tartışmalı bir konu olmakla birlikte, bu tartışmalara öyle ya da böyle katılarak katkıda bulunmak bu çalışmanın konusu dışında olduğundan, burada en azından Kemalizm'in belli bir uygulamalar bütünü olduğunu kabul ederek bu çerçevede analize girişileceğini belirtmek gerekir. Kemalist ideoloji ve/veya uygulamalar bütününün dış politikaya ilişkin yönüne bakılacak olursa, her şeyden önce unutmamak gerekir ki, tarihi bir şahsiyet ve lider olarak Atatürk, Türkiye'de iktidar erkini ele geçirerek belli bir dönem bu erki kullanma durumunda olmuş herhangi bir siyaset ve devlet adamı değildir. Mustafa Kemal, paylaşarak işgal edilmiş Osmanlı ülkesinin Anadolu'ya tekabül eden kısmında, mevcut paylaşım karşı çıkılarak bir istiklal mücadelesini başlatmış olan hareketlere liderlik eden ve mevzi oluşum ve örgütleri bir araya toplayarak bunların tek çatı altında bir milli mücadele hareketi niteliğine kavuşturulmasını sağlayan çekirdek kadronun önde gelen bir aktörüdür. Daha sonra da, milli mücadelenin başına geçmiş, misak-ı milli sınırlarını ilan etmiş ve zorlu aşamalardan sonra mücadelenin başarı ile tamamlanmasına önemli bir rol üstlenmiş ve bu topraklar üzerinde bağımsız bir Türk devletinin kurulmasını sağlayan çekirdek kadroya liderlik etmiş bir kişiliktir²⁴³. Savaş sonrası dönemde de, yeni bir devletin kurucu lideri ve mimarı durumundadır. Bir başka ifadeyle, Mustafa Kemal, Osmanlı'nın külleri üzerinde bağımsız bir devletin kurulmasının hem altyapısının hazırlayıcılığını yapmış ve hem de bu

²⁴³ STEINBACH, Die Türkei, s. 90 vd.

altyapı üzerine yeni bir devletin inşasının mimarı cımuş bir şahsiyettir. Böyle olmakla da, yeni devlet ve toplumun dizaynında temel belirleyici konumunda kurucu bir lider ve top yekun belirleyici bir aktör olmuştur. Bütün bunlardan dolayı, Atatürk'ün, Türkiye Cumhuriyeti Devleti için her hangi bir geleneksel siyaset ve devlet adamının çok çok ötesinde bir anlam ifade ettiği açıktır. Bu anlam o kadar önemlidir ki, Atatürk'ü ve Onun düşüncelerini anlamadan bu devleti ve bu devletin esaslı konulara müteallik davranışlarını tam olarak anlayabilmek imkansız olsa gerektir. Bu anlamda, Atatürk'ün doğrudan dış politika görüşleri ile o dönemde, sonra ve günümüzde dolaylı olarak Kemalizm'den kaynaklanan ve Türkiye'nin dış politikasını etkileyen faktörlerin neler olduklarını genel çizgileriyle ortaya çıkarmak önem taşımaktadır. Başka bir anlatımla, spesifik olarak Atatürk'ün dış politika yaklaşımlarıyla, Türkiye'nin dış politika davranışlarında Kemalist ideoloji ve/veya uygulamalar bütünüünün dolaylı etkilerini saptamak elverişli analitik araçlar sunacaktır diye düşünmek mümkündür.

Atatürk'ün temel projesinin modern bir ulus devlet kurmak olduğu açıktır. Bu ulus devlet düşüncesinin bizatihi kendisinin bile Fransız ihtilali ruh ikliminin bir ürünü olduğu düşünülürse ve buna modernizm ile batılılaşmak kavramlarının eşanlamı algılanışı şeklindeki o zamanın ve hatta belli ölçülerde bugünün yaygın anlayışı da eklenirse Kemalizm ve/veya Kemalist uygulamaların özünün Batılı anlamda modern bir ulus devlet kurmaktan başka bir şey olmadığı anlaşılacaktır²⁴⁴. O halde Atatürkçülüğün esasının batılılaşmak olduğu sonucuna ulaşmak kaçınılmaz hale gelmektedir²⁴⁵. Zaten bu özün, “muasır medeniyetler seviyesine yükselmek” ifadeleri ile vecizeleştirilmiş olması da tesadüfi değildir. Alfabeden, kılık kıyafete, ölçü ve tartı birimlerinden, takvime, eğitim kurumlarından hukuk sistemine, kısaca kültür ve siyaset hayatının bütünüünü kapsayan köklü devrimlerin tamamı, Türkiye'yi

²⁴⁴ **GÖZEN** Ramazan, Amerikan Kışkacında Dış Politika: Körfez Savaşı, Turgut Özal ve Sonrası, Ankara 2000, s. 111; **ÇALIŞ**, Kimlik Labirenti, s. 14-15.

²⁴⁵ **STEINBACH**, Die Türkei, s. 316.

yukarıda belirtilen muasır medeniyetler seviyesine yükseltmek temel hedefine yönelik düzenlemelerdir²⁴⁶. Buradan çıkarılacak sonuç, uluslararası camiada bir aktör olarak beliren yeni Türk devleti esas itibarıyla Batılı devletler arasında bir yer edinmeyi temel bir yönelim olarak benimsemiştir. Bu temel yönelimin de cumhuriyet tarihi boyunca ve günümüzde az ya da çok diğer faktörlerle birlikte Türkiye'nin dış politika tutumunu etkileyici temel bir faktör olduğunu tespit etmek mümkündür²⁴⁷.

Kemalizm ve batılılaşmanın Türk devletinin kurucu ideolojisi olması hasebiyle, hem Türkiye'nin somut dış politika tutum ve yönelişlerinde genel etkili bir faktör olduğu; hem de dış politika yapımcısı aktörler ile dış politika oluşum sürecine etkide bulunan aktörlerin imaj, algılama ve anlamlandırmalarını belirlemek suretiyle dolaylı bir etkilemede bulunduğu konusunda yerli ve yabancı dış politika yazarları arasında genel bir ittifak söz konusudur²⁴⁸. Alman Türkiye uzmanı Udo Steinbach ve Türk dış politika yazarları Haluk Ülman, Oral Sander ve Şaban Çalış bu konuda sayılabilecek örneklerdendir. Steinbach, "Türk Dış Politikasında Yeni Yaklaşımlar ve Temelleri" isimli eserinde, Batı yanlısı Türk dış politikası temel yöneliminin devamlılık arz eden bir tutum olduğunu belirler ve bunun esas sebebinin Kemalizm ve Batılılaşma ideolojisi olduğunu öne sürer²⁴⁹. Ülman ve Sander ortak makalelerinde Türk dış politikasının belirleyici etkenlerini irdelerler ve yine aynı batı yanlısı sürekliliğe işaret ettikten sonra, bunun güvenlik, coğrafi konum ve ekonomik beklentiler gibi sebepleri olmakla birlikte, asıl faktörün Atatürk'ten tevarüs edilen batılı devletlere yakınlık

²⁴⁶ STEINBACH, Grundlagen und Ansätze, s. 9 vd.

²⁴⁷ Benzer tespitlerle ilgili olarak bkz. SANDER, Süreklilik, s. 106 vd.; ÜLMAN, s. 241 vd.; ÜLMAN / SANDER, s. 2-14; ÇALIŞ, Kimlik Labirenti, s. 5-21.

²⁴⁸ Lesser, çalışmasında Türk dış politikasının geleceğine dair tahmin yürütürken, Türkiye'deki askeri, siyasi ve ekonomik elitin çoğunluğunun Atatürkçü felsefe ile Batı'ya baktığını, bunun da Türkiye'nin Batı eksenli politikasını sürdüreceğinin önemli bir teminatı olduğunu ileri sürmektedir. Bkz. LESSER / FULLER, s. 165.

²⁴⁹ STEINBACH, Grundlagen und Ansätze, s. 9.

duyma şeklindeki yönetim felsefesine dayandırır²⁵⁰. Sander, “Türk Dış Politikasında Sürekliliğin Nedenleri” adlı başka bir makalesinde, bu durumu çok daha somut bir şekilde dile getirir²⁵¹. Çalış ise, kimlik ve dış politika ilişkisini inceleyen çalışmasında, ulusal kimlik ve buna bağlı bir dış politika tespit etmenin neredeyse imkansızlığından bahisle, esas olanın devlet kimliği olduğunu, Türk dış politikasında da Kemalist batılılaşma ideolojisinin devlet kimliğinin özünü teşkil ettiğini ve bu devlet kimliğinin de Türk dış politikasını şekillendirmede bir devamlılık unsuru olarak varlığını sürdürdüğü tezini işler²⁵².

2. İslam Faktörü

İslam’ın, bir inanç sistemi olarak mensubu bulunan toplumları, onların kültür ve hayat tarzlarını, dünyaya bakışlarını ve dünyayı algılayış şekillerini etkileyici bir role sahip olduğunu söylemek mümkündür. Ancak bu etkileyiş, toplumdan topluma ve zamandan zamana büyük farklılıklar gösterebilmektedir. Bu farklılaşmalar, günümüzde İran ve Türkiye örneklerinde çarpıcı bir şekilde gözlemlenebileceği şekilde aynı zaman dilimi içerisinde farklı toplumların siyasal ve toplumsal yapılarındaki farklılıklardan kaynaklanarak ortaya çıkabileceği gibi; yine Şah Rıza Pehlevi İran’ı ve Osmanlı dönemi Türkiye’si örneklerinde görüldüğü şekilde aynı toplumda farklı zaman kesitlerinde farklı yoğunluk ve niteliklerde olabilmektedir. Bu saptama sanki daha çok Şaban Çalış’ın yukarıda işaret edilen makalesindeki, “toplum kimliği” ve “devlet kimliği” ayrımı ve “dış politikada asıl belirleyici olanın devlet kimliği olduğu” şeklindeki tezini destekler mahiyette görünmektedir. Gerçekten dış politika ve resmi ideoloji ve/veya kimlik bağlamında yaklaşılnca Osmanlı Devleti’nin resmi ideoloji olarak İslam’a bakışı ve bu bakışın diğer başkaca faktörlerle birlikte Osmanlı’nın dış politika tutumlarına etki ve yansımaları ile yine Türkiye Cumhuriyeti’nin

²⁵⁰ ÜLMAN / SANDER, s. 2-3.

²⁵¹ SANDER, Süreklilik, s. 106-106.

²⁵² ÇALIŞ, Kimlik Labirenti, s.11.

duyma şeklindeki yönetim felsefesine dayandırır²⁵⁰. Sander, “Türk Dış Politikasında Sürekliliğin Nedenleri” adlı başka bir makalesinde, bu durumu çok daha somut bir şekilde dile getirir²⁵¹. Çalış ise, kimlik ve dış politika ilişkisini inceleyen çalışmasında, ulusal kimlik ve buna bağlı bir dış politika tespit etmenin neredeyse imkansızlığından bahisle, esas olanın devlet kimliği olduğunu, Türk dış politikasında da Kemalist batılılaşma ideolojisinin devlet kimliğinin özünü teşkil ettiğini ve bu devlet kimliğinin de Türk dış politikasını şekillendirmede bir devamlılık unsuru olarak varlığını sürdürdüğü tezini işler²⁵².

2. İslam Faktörü

İslam’ın, bir inanç sistemi olarak mensubu bulunan toplumları, onların kültür ve hayat tarzlarını, dünyaya bakışlarını ve dünyayı algılayış şekillerini etkileyici bir role sahip olduğunu söylemek mümkündür. Ancak bu etkileyiş, toplumdan topluma ve zamandan zamana büyük farklılıklar gösterebilmektedir. Bu farklılaşmalar, günümüzde İran ve Türkiye örneklerinde çarpıcı bir şekilde gözlemlenebileceği şekilde aynı zaman dilimi içerisinde farklı toplumların siyasal ve toplumsal yapılarındaki farklılıklardan kaynaklanarak ortaya çıkabileceği gibi; yine Şah Rıza Pehlevi İran’ı ve Osmanlı dönemi Türkiye’si örneklerinde görüldüğü şekilde aynı toplumda farklı zaman kesitlerinde farklı yoğunluk ve niteliklerde olabilmektedir. Bu saptama sanki daha çok Şaban Çalış’ın yukarıda işaret edilen makalesindeki, “toplum kimliği” ve “devlet kimliği” ayrımı ve “dış politikada asıl belirleyici olanın devlet kimliği olduğu” şeklindeki tezini destekler mahiyette görünmektedir. Gerçekten dış politika ve resmi ideoloji ve/veya kimlik bağlamında yaklaşılnca Osmanlı Devleti’nin resmi ideoloji olarak İslam’a bakışı ve bu bakışın diğer başkaca faktörlerle birlikte Osmanlı’nın dış politika tutumlarına etki ve yansımaları ile yine Türkiye Cumhuriyeti’nin

²⁵⁰ ÜLMAN / SANDER, s. 2-3.

²⁵¹ SANDER, Süreklilik, s. 106-106.

²⁵² ÇALIŞ, Kimlik Labirenti, s.11.

Kemalizm=Çağdaşlaşma/Batılılaşma ideolojisi ve bu ideolojinin dış politika tutumlarına etki ve yansımaları²⁵³ söylenmek istenenleri çarpıcı bir şekilde anlatan somut olgulardır.

Buradan hareketle, İslam inancına mensup bir toplumda, devletin dış politika tutumuna İslam'ın etkisi oldukça karmaşıktır ve farklılıklar göstermektedir tespitini yaptıktan sonra²⁵⁴, Türk dış politikasında İslam faktörü ne kadar ve/veya ne şekilde etkili olmaktadır sorusuna cevap verilmesi gerekmektedir. Türkiye toplum olarak ele alındığında, nüfusunun kahir ekseriyetinin şu ya da bu şekilde İslam inancına mensup olduğu görülecektir. Ancak, devlet açık bir şekilde bir kimlik unsuru olarak İslam ile arasına belirgin bir çizgi çekmektedir ki, anayasasındaki laiklik ilkesi de bunun göstergesidir²⁵⁵. O halde, Türkiye'nin resmi düzlemdeki dış politika tutumunda doğrudan etkileyici olarak bir İslam faktöründen bahsedebilmek zordur²⁵⁶. Fakat oldukça karmaşık, iç içe geçmiş faktörlerin söz konusu olduğu dış politika oluşum süreci dikkate alınırsa, dış politika olgusunu görünürdeki şekli faktörlerle açıklamanın en azından zaman zaman yetersiz kalabileceğini de hesaba katarak²⁵⁷ söz konusu süreci etkileyen faktörler kompleksine daha yakından bakmak gerekecektir²⁵⁸. Bu anlamda, bir bütün olarak yürütmenin dışında kalan ve meclis gibi dış politika oluşum sürecine doğrudan katılan organlar ile medya, kamuoyu, sivil toplum kuruluşları (NGO) gibi nispeten dolaylı olarak katılanlar aracılığı ile İslam faktörünün Türk dış politikasını belli ölçülerde etkileme eğiliminden bahsetmek mümkün görünmektedir. Etkilemenin yön ve yoğunluğu da yine olaydan olaya ve zamandan zamana farklılaşabilmekle

²⁵³ ÖZERTAN, s. 203 vd.

²⁵⁴ İnançların genel olarak bir ülkenin dış politikasına ne şekilde yansıdığıyla ilgi olarak bkz. SÖNMEZOĞLU, Uluslararası Politika, s. 515 vd.

²⁵⁵ STEINBACH, Die Türkei, s. 125-126.

²⁵⁶ STEINBACH, Grundlagen und Ansätze, s. 77.

²⁵⁷ DOBLER, s. 31 vd.

²⁵⁸ ÖZERTAN, s. 204-205.

birlikte, burada daha çok siyasal sistemin dış politika oluşum sürecini yürütme dışındaki organların katılım ve etkisine ne kadar açık bıraktığı önemlidir. Mesela, askeri idarelerin işbaşında bulunduğu dönemlerde bu alanların oldukça daraltıldığı ve dolayısıyla buna paralel bir şekilde İslam faktörünün dolaylı etkileme düzeyinin de oldukça azaldığını söylemek mümkündür.

Bunun dışında, İslam Konferansı Teşkilatı'na üyelik ve bu yolla Türk dış politikasına belli ölçülerde girdiler sağlama şeklindeki resmi ve biçimsel etkileme daha çok konjonktüre bağlı bir yansımadır. Örneğin İKT üyeliği, Türkiye'nin asli dış politika eksenini teşkil eden Batı ile Kıbrıs meselesi yüzünden arasının açılarak yalnızlaştığı bir dönemde, ekonomik amaçların da etkisi ile bu tecrit edilmişliği aşmaya yönelik arizi ve taktiksel bir tercih olmuştur. 1990'lardan itibaren Balkanlar ve Kafkaslar'da Türkiye'nin, İslam kardeşliği söylemi ile ortaya çıkması, bir taraftan oralardan gelen İslam vurgulu talepleri, diğer yandan da kamuoyunun bu yöndeki beklentilerini karşılamaya yönelik bir manevra olarak görülebilirse de, esas belirleyici faktör, diğer dış politika alanlarında pozisyonunu güçlendirerek, manevra alanını genişletmeyi amaçlayan taktiksel tercihler olarak ortaya çıkmış dış politika tutumları olarak yorumlanabilir²⁵⁹.

Özetle belirtmek gerekirse, Türk dış politikasında belirleyici bir faktör olarak İslam, kamuoyu ve diğer dış politika oluşum süreçlerine belli ölçülerde katılan kanallar aracılığı ile dolaylı rolü dışında; asli olmaktan çok konjonktürel olarak gözlemlenen ve taktiksel olarak da baş vurulduğu anlaşılan tali bir rol oynamaktadır.

²⁵⁹ Benzer değerlendirmeler için bkz. **DAVUTOĞLU**, s. 278.

C. MADDİ VE FİZİKİ FAKTÖRLER

Bu başlık altında, çalışmanın başka bölümlerinde de zaman zaman kısmen temas edilen konular kapsamına girdiklerinden, kısa kısa Türk dış politikasını etkileyen faktörlerden olduğu düşünülen, coğrafya, iklim ve coğrafi konum, nüfus ve nüfus yapısı, ekonomi ve teknoloji konularına değinilecektir.

1. Coğrafya, iklim ve Coğrafi Konum Faktörü

Bu alt başlıkta yer alanlar, diğer başkaca faktörlerle birlikte ülkelerin güvenlik düzeyleri ve ihtiyaçları ile yakından ilgili ve ulusal güç kapasitelerini belirleyen²⁶⁰ etkenlerden oldukları için ülkelerin dış politikalarını da önemli ölçüde belirleme imkanına sahip faktörler olarak değerlendirilir ve önem taşırlar²⁶¹.

Coğrafya, bir ülkenin dış politikasının üzerinde olduğu mekan olarak büyük ölçüde sabit bir veri olmakta ve bu yönüyle de süreklilik ifade eden bir dış politika faktörü niteliği taşımaktadır. Bir başka ifadeyle, bir ülkenin üzerinde bulunduğu coğrafya ve bu coğrafyanın temel nitelikleri, söz konusu ülkenin dış politikasına değişik açılardan etkide bulunması kaçınılmaz olacak kadar önemli bir faktördür²⁶².

Bir kere, ihtilaflı alanlarla ilgililik ve bu alanlara yakınlık, önemli aktörlere komşuluk gibi üzerinde bulunulan coğrafyanın mevki ve bu coğrafyanın dağlık, denizlere sahildar, önemli boğaz ve geçiş yolu kavşakları üzerinde bulunması gibi nitelikleri, ilgili ülkenin

²⁶⁰ SÖNMEZOĞLU, Uluslararası Politika, s. 393.

²⁶¹ DAVUTOĞLU, s. 38.

²⁶² Mesela, Soğuk Savaş sonrası dönemde Türkiye'nin bölgesel bir güç haline gelmesinde esas belirleyici faktörün Türkiye'nin coğrafik konumu olduğu savunulmaktadır. Bkz. KUT Şule, "Türkiye'nin Soğuk Savaş Sonrası Dış Politikasının Anahatları", Gencer Özcan / Şule Kut (Eds.), En Uzun Onyı, İstanbul 1998, s. 54.

güvenlik ihtiyaçları ve algılamasını yakından etkileyebileceğinden, dış politikanın önemli bir parçası durumundaki savunma ve güvenlik politikalarının oluşmasında belirleyici rol oynayacak ve böylece önemli bir dış politika girdi sağlayıcısı olarak belirecektir. Bu özellikler doğrudan savunulacak alanların niteliği ve savunulabilme tekniklerini etkilemek suretiyle, bir ülkenin bir bütün olarak savunma yapısını da belirleyecektir. Öbür taraftan da, bu özellikler ülkenin ihtilaflara taraf olma ve tehdiye maruz kalma durumlarını önemli ölçüde belirleyeceğinden, ülkenin dış ilişki ve bağlantılarıyla savunma ve güvenlik yapılanmasını biçimlendirecektir.

Ülkenin içerisinde bulunduğu coğrafyanın verimli topraklara sahip olması, bitki örtüsü, su kaynakları gibi iklimsel özellikleri de hem söz konusu ülkenin ekonomik yapı ve gücü üzerine etkilerde bulunmak suretiyle, hem de bu özelliklerinden dolayı diğer ülkelerin ilgi ve dikkatlerine konu olmak şeklinde ihtilaf ve güvenlik boyutu ile ön plana çıkacaktır²⁶³.

Ülkenin içerisinde ve/veya üzerinde bulunduğu coğrafyanın mineraller, madenler gibi doğal kaynaklara sahip olup olmaması da, hem ülkenin ekonomik yapısı üzerine etkileri yönünden dolayı, hem de sahip olunan doğal kaynakların niteliklerine göre stratejik etkileri sonucu doğrudan dış politika girdi ve çıktılarını etkiler nitelikte roller oynayacaktır²⁶⁴.

Coğrafya, iklim ve coğrafi konum şeklindeki coğrafi faktörün dış politika üzerindeki etkileri ile ilgili genel özet değerlendirmelerden sonra, bu değerlendirmeler ışığında Türk dış politikasında coğrafi faktörün etkileri irdelenebilir.

Türkiye'nin coğrafi mevki, Türk dış politikasına girdi sağlayan bir çevresel faktör olarak oldukça önemli belirleyiciliğe sahip bir olgudur. Türkiye'nin üzerinde bulunduğu

²⁶³ **ŞAHİN** Cemalettin / **DOĞANAY** Hayati; Türkiye Coğrafyası (Fiziki, Beşeri, Ekonomik, Jeopolitik), Ankara 2000, s. 324 vd.

²⁶⁴ **SÖNMEZOĞLU**, Uluslararası Politika, s. 397 vd.

coğrafi mevkiin, Avrupa, Asya, Balkanlar, Kafkaslar, Karadeniz, Doğu Akdeniz ve Orta Doğu gibi uluslararası ilişkiler bakımından çok yönlü önemliliğe sahip bölgelerin tam kesişim noktasına tekabül edişi; hele hele bütün bu bölgelerle çok özel tarihi ve kültürel bağlara sahip oluşunun pekiştirici rolü de eklenince, bu konumun Türk dış politikası açısından bir etkinin de ötesinde dikte edici bir kader işlevine sahip olduğunu bile öne sürmek mümkün olacaktır²⁶⁵.

Yine, Türkiye'nin iklimsel şartlarının sunduğu çok yönlü tarımsal üretim potansiyelleri ekonomik yapısı üzerinde etkilere sahip olacaktır. Bu potansiyellerin etkin bir şekilde harekete geçirilebilmeleri ekonomik güç ve kapasite üzerinde etkili olacağından, bunun dış politikada ulusal güç profili vasıtasıyla etki ve yansımalarının olacağını düşünmek mümkündür. Tarımsal ürünleri uluslararası piyasalarda satmaya yönelik oluşturulan veya oluşturulmak istenen ilişkiler ağının da dış politik etkilerinin olacağı beklenmelidir. Örneklemek gerekirse, Türkiye'nin AB üyeliğine atfettiği önemde, tarım ürünleri için açılacak olan AB pazarıyla ilgili beklentiler, AB ve/veya AB üyesi ülkelerin de pazarlarına girmesi muhtemel Türk tarım ürünleriyle ilgili düşüncelerinin Türkiye'nin AB üyeliğini etkileyici bir işleve sahip olduğunu gözlemlemek mümkündür.

Coğrafi bir veri olarak Türkiye'nin sahip olduğu Dicle ve Fırat suları ve bu nehirlerin sınır aşan nitelikleri kullanım ve paylaşım konusunda ihtilafların ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Suriye ve Irak ile ortaya çıkan ihtilaflar bu ülkelerin Türkiye'ye karşı olumsuz tutum almalarında etkili olurken, Türkiye de bu olumsuz tutumları karşılamaya yönelik politikalar üretme durumunda kalmıştır. Bu da, Türkiye'nin üzerinde bulunduğu coğrafyanın nitelikleriyle ilgili olarak bir taraftan komşuluk ilişkisi; diğer taraftan sahip olduğu doğal

²⁶⁵ Türkiye'nin coğrafi konumunun, dış politikasını ne kadar belirlediği ve bunun adeta bir kader boyutlarında olduğuna dair bir değerlendirme için bkz. **STEINBACH**, Die Türkei, s. 78 vd.; **SANDER** Oral, "Yeni Bir Bölgesel Güç Olarak Türkiye'nin Dış Politika Hedefleri", Faruk Sönmezoğlu (Ed.), Türk Dış Politikasının Analizi, İstanbul, 1998, s. 607 vd.

kaynaklar ekseninde ortaya çıkan ve dış politikasına girdiler sağlayarak etkide bulunan çevresel faktörlere somut bir örnek teşkil etmektedir²⁶⁶.

Türkiye'nin sanayileşmiş ülke ekonomileri için hayati nitelikte bir girdi durumundaki Orta Doğu petrollerinin güvenliği ve düzenli sevkiyatıyla ilgili mühim bir konumda bulunuyor oluşu, jeoekonomik ve böylelikle de jeopolitik ve jeostratejik açılardan Türkiye'yi önemli kılmaktadır²⁶⁷. Bu önemliliğin de Türk dış politikası açısından belli manevra alanları ve araçlar sunabileceği gibi bazı risk ve sınırlamaları da beraberinde getireceğini düşünmek gerekir²⁶⁸.

Bütün bunlardan hareketle netice olarak, bir ülkenin üzerinde bulunduğu coğrafya ve bu coğrafyanın nitelikleri söz konusu ülkenin dış politika ortamı açısından çevresel girdi sağlayan faktörlerin en önemlilerinden birisidir. Bundan dolayı da, o ülkenin dış politikasının oluşumunda birincil derecede etkilere sahip olacağını söylemek mümkündür. Coğrafyanın dış politikaya etkisiyle ilgili bu genel tanı, Türkiye gibi oldukça özgün bir coğrafi mevkide bulunan ve bu özgün mevkiin özel coğrafi niteliklerle daha da pekiştirildiği bir ülke açısından çok daha derinlikli belirleyiciliğe sahip bir dış politika faktörü olduğunu öne sürmek mümkündür.

²⁶⁶ Orta Doğuda su sorunuyla ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. **ULUTAM** Özhan, Damlaya Damlaya... Ortadoğu'nun Su Sorunu, Ankara 1998; **SCHWELIEN** Michal, "Wasserspiel an Euphrat und Tigris", *Die Zeit*, 8-15 Februar 1991; **ŞEHİSUAROĞLU** Lütfü, Su Barışı. Türkiye ve Ortadoğu Su Politikaları, İstanbul 1997; **BARON** Almuth, "Ankaras ehrgeizige Wasserpolitik mcht den Nachbarn Sorgen", *Frankfurter Allgemeine Zeitung*, 27 .07.1997; **AKMANDOR** Neşet / **PAZARCI** Hüseyin / **KÖNİ** Hasan, Orta Doğu Ülkelerinde Su Sorunu, 1994; **ŞEN** Sabahattin (Ed.), Su Sorunu, Türkiye ve Orta Doğu, İstanbul 1993.

²⁶⁷ **DAVUTOĞLU**, s. 323 vd.

²⁶⁸ **ÇANDAR** Cengiz, "21. Yüzyıla Doğru Türkiye: Tarih ve Jeopolitiğin İntikamı", *Türkiye Günlüğü*, 1992, sy. 19, s. 32-33.

2. Nüfus ve Nüfus Yapısı Faktörü

Bir ülkenin nüfusu ve bu nüfusun niteliklerinin, o ülkenin dış politikası açısından bir çok açılardan önem taşıdığı²⁶⁹ hususunda dış politika yazarları arasında genel bir mutabakat mevcuttur. Konu ile ilgili farklılaşmalar bu önemin derecesiyle ilgili değerlendirmelerde ortaya çıkmaktadır.

Nüfusun diğer parametrelerle birlikte, ulusal güç profili açısından sabit bir faktör olduğu ve böylelikle de dış politika etkinliği bakımından bir role sahip bulunduğu genel kabul gören bir görüştür²⁷⁰.

Genel olarak tek başına salt sayısal nüfus çokluğunun bir ülkenin dış politikası ve uluslararası konumu açısından çok fazla anlam ifade etmediği söylenebilirse de; bu, bir ülkenin dış politikası ve uluslararası konumu açısından nüfus faktörünün herhangi bir rol ve öneme sahip olmadığı anlamına gelmez. Diğer şartlara sahip olsa bile, bu şartlarla uyumlu ve bunları tamamlayan yeterli bir nüfusa sahip olmayan ülkelerin dış politikada belirleyici bir etkileme kapasitesine sahip olamayacaklarını kabul etmek gerekir²⁷¹.

Nüfusun dış politikaya etkisini açıklamaya yönelik olarak yapılması gereken, her ülke için nüfusun nicelik ve niteliklerine bakmak olmalıdır²⁷². Burada nicelik olarak, ülkenin büyüklüğü, ekonomik kapasite ve yapılanması, iş gücü ihtiyacı ve istihdam düzeyi gibi faktörler önem kazanmaktadır. Bu veriler bakımından optimum dengeler kurarak ulusal güç ve dolayısıyla dış politikada etki kapasitesi açısından daha ileri bir düzeye ulaşabilmek

²⁶⁹ KINDERMANN Gottfried-Karl, "Zur Methodik der Internationalen Konstellationalyse", Gottfried-Karl Kindermann (Hrsg.), Grundelemente der Weltpolitik, München 1991, s. 109.

²⁷⁰ DAVUTOĞLU, s. 17.

²⁷¹ SÖNMEZOĞLU, Uluslararası Politika, s. 429.

²⁷² KINDERMANN, Zur Methodik, s. 108-109.

şeklinde bir nüfus-dış politika ilişkisi gözlemlenebilir. Ayrıca yine, işsizlik ve bundan kaynaklanan ekonomik ve toplumsal sorunların dış politikaya olumsuz yansımaları veya iş gücü ihracı şeklindeki nüfus hareketleri ve bunun azınlık sorunu, etnik lobiler²⁷³, döviz transferi gibi çok yönlü siyasal ve ekonomik yansımalarının da dış politika üzerindeki olumlu ve olumsuz etkileri söz konusu olabilecektir.

Nitelik olarak da, ülke nüfusunun eğitim düzeyi, niteliklilik derecesi, genç ya da yaşlılık oranı, etnik ve dini farklılaşma durumları gibi yapısal özellikleri önem kazanmaktadır²⁷⁴. Bu verilerin durumlarına göre nüfusun niteliksel yapısı söz konusu ülke açısından olumlu ya da olumsuz etkilere sahip olacak ve böylelikle de bunun doğrudan ya da dolaylı yollarla ülkenin dış politikasında yansımaları görülebilecektir.

Nüfus ve dış politika ilişkisine dair diğer bir husus da nüfus ve asker sayısı arasındaki ilişkinin esas alınmasıdır. Ulusal güç ve dış politika açısından, öncelikli öneme sahip olduğu düşünülen askeri güç, geleneksel olarak sahip olunan asker sayısı ile birlikte düşünülse de, günümüzde artık ne salt asker sayısı ile askeri güç arasında mutlak doğrusal bir bağ bulunduğu, ne de askeri gücün diğer güç parametrelerinden bağımsız olduğu düşünülmektedir. Bu durumda, asker sayısının önemli bir belirleyeni olan nüfus miktarının askeri güç bakımından önemliliğini kaybederek, onun yerine bir bütün olarak etkin askeri güç gibi salt sayısal çokluğun dışındaki silah, teknolojik düzey, lojistik kapasite gibi faktörlerin dikkate alındığını belirtmek gerekir. Kaldı ki, diğer güç parametreleri ile bütünsel bir tamamlayıcılık oluşturmadıkça salt askeri gücün bile pek fazla bir anlam ifade etmeyeceği de bilinmektedir²⁷⁵.

²⁷³ SÖNMEZOĞLU, Uluslararası Politika, s. 439 vd.

²⁷⁴ SÖNMEZOĞLU, Uluslararası Politika, s. 232.

²⁷⁵ DAVUTOĞLU, s.28.

Bütün bu anlatılanlar ışığında Türkiye'nin nüfus ve nüfus yapısının Türk dış politikası açısından nasıl bir etkiye sahip olduğuna bakılırsa bazı tespitler yapmak mümkündür.

Türkiye'nin sayısal nüfus çokluğu bakımından, güç kapasitesinin diğer parametrelerini tamamlar ve onlarla mütenasip bir nüfusa sahip olduğu görülecektir. Bu nüfusun genç ve dinamik bir yapıya sahip oluşu, eğitim ve kalifiye bakımından da nispeten belli bir oranı teşkil etmesi olumlu veriler olarak değerlendirilmesi gerekir ve Türk dış politikası açısından doğrudan ve dolaylı etkilere sahip olabileceği öngörülebilir. Yine bu nüfus sayısının sağladığı sayısal askeri büyüklüğün de savunma ve caydırıcılık bakımlarından Türk dış politikası açısından olumlu girdi sağlayan bir işleve sahip olduğunu söylemek mümkündür²⁷⁶.

Ancak ekonomik yapının bu nüfusun istihdamı konusundaki yetersizlikleri iş gücü ihracı ve dış göçü beraberinde getirmektedir. Bunun da Almanya örneğinde olduğu gibi Türk dış politikası açısından zaman zaman sorunlara sebep olduğu ve Türkiye'yi işgücü ithal eden ülkelerle salt bu sebepten dolayı belli ilişkilere sürüklediği gözlemlenmiştir²⁷⁷.

Türkiye'nin nüfus yoğunluğu AB tam üyeliği konusunda da serbest dolaşımın getireceği kitlesel göç kaygısından beslenen bir olumsuz tutuma sebep olmak suretiyle, Türkiye'nin öncelikli bir ulusal dış politika hedefi haline geldiği anlaşılan AB'ye tam üyeliği olumsuz yönde etkileyen önemli bir faktör haline geldiği görülmektedir²⁷⁸.

²⁷⁶ DAVUTOĞLU, s. 42-43.

²⁷⁷ BAĞCI Hüseyin, "Alman Dış Politikası ve Türk-Alman İlişkileri: Sorunlar, Beklentiler", Atilla Eralp (Ed.), Türkiye ve Avrupa, Ankara 1997, s. 291 vd.

²⁷⁸ Bu sorunla ilgili olarak ayrıntılı bilgi ve değerlendirmeler için bkz. KRAMER, Die Europäische Gemeinschaft, s. 216-234; SCHLEGEL, s. 202-208; KARLUK, s. 459 vd.

Türkiye’de farklı etnik kimlikler düzlemine kaydırılan alt kültürlerin mevcudiyeti ve bunlar arasından özellikle Kürtler, 1980’li yılların sonu ile 1990’lı yıllarda tam bir etnik azınlık gibi sunulup, istismar edilerek Türkiye’nin yetersizliklerinden de faydalanılarak bir istikrarsızlık unsuru haline getirilmiştir. Özellikle Körfez Savaşını müteakip Kuzey Irak’da ortaya çıkan durumun da ivme kazandırmasıyla “Kürt Sorunu” önemli bir dış politika problemi olarak Türkiye’nin gündemine girmiştir. Burada konunun özünün ne olduğundan bağımsız olarak, geline nokta itibarıyla sorun bir etnik azınlık sorunu haline büründürülerek, nüfus yapısındaki etnik farklılaşmanın bir dış politika zaafiyeti haline gelmesi mümkün gözükmemektedir. Bunun da, iç istikrarı ve güvenliği, hem olumsuz ekonomik uzantıları açılarından dolayı olarak ve hem de Türkiye’nin uluslararası ilişkileri açısından doğrudan dış politikaya etkilerinin olduğu açıktır²⁷⁹.

Netice olarak denebilir ki, Türkiye’nin nüfusu, bu nüfusun yapısı ve niteliği Türk dış politikasına pozitif ve negatif girdiler sağlayan bir dış politika iç çevre faktörü olarak ortaya çıkmakta ve böylelikle de dış politikayı etkileyici bir role sahip olmaktadır.

3. Ekonomi Faktörü

Ekonominin, daha doğrusu en genel anlamda ülkenin ulusal refahını artırma saiki ve bu amaca yönelik eylemlerin dış politika tutumlarında önemli bir yere sahip olduğu üzerinde genel bir ittifakın mevcudiyeti söylenebilir.

Operasyonel dış politikalarda, ekonomi faktörü hem bir dış politika amacı ve hem de bir dış politika aracı²⁸⁰ olarak hatta zaman zaman birbirlerinden ayırt edilmesi imkansız derecede iç içe geçmiş bir vaziyette bir arada ortaya çıkarlar²⁸¹.

²⁷⁹ ÜLMAN Buğak, “Türkiye’nin Yeni Güvenlik Algılaması ve ‘Bölücülük’ ”, Gencer Özcan / Şule Kut (Ed.), En Uzun Onyıl, İstanbul 1998, s. 101 vd.

²⁸⁰ SÖNMEZOĞLU, Uluslararası Politika, s. 287 vd.

Genel olarak ekonomik faktörün, ulusal güç profilinin bir ögesi olduğunu ve böylelikle de dış politikanın etki kapasitesi üzerinde arttırıcı ya da azaltıcı bir işleve sahip olacağını²⁸² vurgulamak gerekir

Ekonominin bir dış politika amacı olarak ortaya çıkması, salt ekonomik çıkarları hedefleyen mal ve hizmetlere pazar bulma²⁸³, mevcut pazarları genişletme ve koruma veya ulusal ekonominin ihtiyaçları doğrultusunda uygun sermaye, teknoloji, mal ve hizmet temini ve hammadde tedariki gibi doğrudan ekonomik amaçları gözeteceği gibi; nihai olarak ekonomik çıkarları gerçekleştirme hedefine yönelik işbirliği, ittifak ve entegrasyonları oluşturmak veya bunlara katılmak suretiyle dolaylı ekonomik amaçlı dış politika tutumları şekillerinde de olabilecektir²⁸⁴.

Ekonominin bir dış politika aracı şeklinde belirginleşmesi de, siyasal nitelikli belli dış politika hedeflerini gerçekleştirebilmek amacıyla, uluslararası aktör ya da aktörlerin tutumlarını istenilen şekilde etkilemeyi sağlamak üzere baş vurulan yöntemler şeklinde ortaya çıkar²⁸⁵. Bu da, ekonomik, ticari, mali ve teknolojik bağımlılıklar (dependens)²⁸⁶ oluşturma, karşılıklı bağımlılık (interdependens)²⁸⁷ ilişkisi kurma, dış yardım, gümrük ve ticaret

²⁸¹ KINDERMANN, Wirtschaftliche Faktoren, s. 371 vd.

²⁸² DAVUTOĞLU, s. 24 vd.

²⁸³ ARI, Uluslararası İlişkiler, s. 346.

²⁸⁴ KINDERMANN, Wirtschaftliche Faktoren, s. 358 vd.

²⁸⁵ SÖNMEZOĞLU, Uluslararası Politika, s. 287.

²⁸⁶ Uluslararası ilişkilerde tek taraflı bağımlılık anlamına gelen ve uluslararası ilişkileri bu bağlamda irdeleyen bir yaklaşıma adını veren Dependens kavramı ile ilgili olarak bkz. WOYKE Wichard (Hrsg.), Handwörterbuch Internationale Politik, Bonn 1995, s. 85 vd.

²⁸⁷ Uluslararası ilişkilerin özünde bir karşılıklı bağımlılıklar temelinde yürüdüğünü savunan bir yaklaşım olan Interdependens ile ilgili ayrıntılı bilgi ve analizler için bkz. CZEMPIEL, Internationale Politik, s. 101-118.

kolaylıkları²⁸⁸ gibi teşvik edici pozitif politikalar şeklinde olabileceği gibi; ambargo, boykot ve abluka uygulamak suretiyle muhatabı zorlayıcı nitelikteki negatif politikalar şeklinde de görülebilir²⁸⁹.

Ekonomi ve dış politika ilişkisi bağlamında bu genel tespitler çerçevesinde, Türk dış politikasında ekonomi faktörünün yer ve rolüne bakmak gerekirse, yukarıda yapılan genel nitelikli açıklamalar az çok Türk dış politikası için de geçerli olan olgulardır. Türkiye'nin somut dış politikalarında, ekonomi faktörünün dış politikada amaç, araç ve iç içe geçmiş şekilde birlikte ortaya çıkması fenomenlerini hem bir fail, hem de bir meful olarak değişik zamanlarda ve değişik yoğunluklarda yaşandığını gözlemlemek mümkündür.

Türkiye'nin İkinci Dünya Savaşını müteakip 1940'lı yılların sonlarından başlamak üzere ABD ile oluşturduğu ilişkilerde, Marshall Planı somutunda olduğu gibi hem bu ilişkilerin oluşturuluşunda tarafların amaç ve beklentileri; hem de ilişkilerin seyri ve yine bu seyirde ortaya çıkan somut gelişme ve yansımalar yukarıda ifade edilenlere somut örnekler teşkil etme bakımından önemli açıklayıcı araçlar sunmaktadır²⁹⁰. ABD'nin global dış politika stratejilerinin bölgesel alt sistem boyutunda Türkiye ile ilişkilere yöneldiği ve bu ilişkilerin tesisinde bir araç olarak Türkiye'ye ekonomik ve askeri yardımlar sağlamayı etkili bir şekilde kullandığı görülecektir. Türkiye de, güvenlik endişelerini gidermek ve ekonomik kalkınmasını sürdürmek amacı ile ABD ile ilişkilerini yoğunlaştırmaya istekli olmuş ve bölgeye yönelik dış politika tutumlarını bu tercih doğrultusunda belirlemiştir. Balkan ve Bağdat Paktları söylenenlerin Türk dış politikasındaki operasyonel izdüşümleri olarak ortaya çıkar.

²⁸⁸ KINDERMANN, Wirtschaftliche Faktoren, s. 353.

²⁸⁹ SÖNMEZOĞLU, Uluslararası Politika, s. 291-294.

²⁹⁰ ÜLMAN / SANDER, s. 14 vd.

Türkiye'nin Kıbrıs'a müdahalesini müteakip, 1975 yılında Türkiye'nin silah alımına uygulanan ABD ambargosu ve bu ambargonun çok yönlü sonuçları²⁹¹; ABD yardımları etrafında ortaya çıkan tartışmalar ve bu konunun son yıllara kadar Türk-Amerikan ilişkilerinde ana eksenlerden birini teşkil ediyor oluşu²⁹² Türk dış politikasında ekonomi faktörünün önemini gösteren somut örneklerdendir.

Türkiye'nin 1970'li yılların ortalarından itibaren Orta Doğu politikasında görülen kayda değer değişimde, 1973 yılında ortaya çıkan petrol bunalımı ve bunu müteakip artan petrol gelirlerinden dolayı gerek pazar, gerek finans kaynağı ve gerekse iş gücü ve hizmet ithalatçısı olarak Orta Doğu ülkelerinin Türkiye açısından çekici hale gelmesinin önemli rol oynayan ekonomik sebebi oluşturduğu bilinmektedir²⁹³.

Günümüzde, Türk dış politikasında öncelikli bir hedef haline geldiği anlaşılan AB ile bütünleşme ve AB'ye tam üyelik konusunda da bir bütün olarak ekonomik beklentilerin ağırlıklı bir role sahip olduğunu söylemek mümkündür²⁹⁴.

Yine Soğuk Savaş sonrası Sovyetler Birliği'nin çekilmesi ile ortaya çıkan boşluğu doldurmaya yönelik olarak Türkiye tarafından tam bir isteklilik sergilenmiştir. Bu boşluğu doldurma konusundaki istekliliği hayata geçirmenin tarihi, kültürel ve psikolojik altyapısı mevcut olmasına rağmen, Türkiye'nin ekonomik altyapı ve kapasite olarak bu ülkelerin beklentilerine asgari ölçülerde bile cevap vermekte yetersiz kaldığı görülmüş ve Türkiye bölgede hedeflediği etkinliği sağlamada zorluklarla karşılaşmıştır²⁹⁵. Bu ise, ulusal güç

²⁹¹ STEINBACH, Kranker Wächter, s. 85 vd.

²⁹² SÖNMEZOĞLU, ABD, s. 54-57.

²⁹³ GROTHUSEN, s. 153; STEINBACH, Kranker Wächter, s. 116 vd.

²⁹⁴ KRAMER, Die Europäische Gemeinschaft, s. 289-295.

²⁹⁵ WALTMANN, s. 245-246.

profilinin önemli bir unsuru durumundaki ekonomik faktörün, Türk dış politikası etki kapasitesini sınırlayıcı işlevine somut bir örnek olarak gösterilebilir.

Özetle belirtmek gerekirse, Türk dış politikasında ekonomi faktörü hem bir amaç, hem bir araç ve hem de bir dış politika etki kapasitesini sınırlayan unsur olarak önemli etki ve role sahip bir çevre girdisi durumundadır.

4. Teknoloji Faktörü

Teknoloji, bir ülkenin ekonomik ve askeri gücünün belirleyici unsurlarından biri olarak önem taşır. Böylelikle de ulusal güç parametreleri içerisindeki değişkenler arasında yer alır²⁹⁶.

Teknolojik düzey ve kapasite gelişmiş bir ekonominin altyapı unsurlarından olmanın yanında, bu ekonominin rekabet gücünü sürdürebilmesinde de devamlılık sağlayıcı bir role sahiptir. Ülkeler sahip oldukları teknolojik imkanlar çerçevesinde başta doğal kaynakları olmak üzere ekonomik kaynak ve potansiyellerini etkili bir şekilde kullanma imkanı elde ederek bu potansiyelleri reel ekonomik değerlere dönüştürebileceklerdir. Etkin bir savunma sistemi ile askeri potansiyel ve kapasite açısından da teknoloji belirleyici bir role sahiptir. Ulusal güvenlik ihtiyaçlarını karşılayacak savunma sisteminin kurulmasında da bir bütün olarak bunu mümkün kılacak teknolojik alt yapı ve kapasite şarttır. Bundan mahrum olan ülkeler savunma araçları ve donanımı konusunda dışa bağımlı hale geleceklerdir. Bu da, o ülkelerin ulusal güç profilleri ve dış politika manevra alanı ve etkileme kapasitelerini sınırlayıcı etkide bulunacaktır.

Ayrıca uluslararası ekonomik ilişkiler ve Kuzey-Güney ilişkilerinde teknoloji transferinin kilit kavramlardan biri haline geldiği gözlemlenmektedir²⁹⁷. Günümüzde

²⁹⁶ DAVUTOĞLU, s. 25-28.

teknolojik patentlerin korunması ve telif hakları ile ilgili sergilenen çabalar ve bununla ilgili ortaya çıkan ihtilaflar da yine uluslararası ilişkilerin gündem konuları haline gelmiş bulunmaktadır.

Söylenilenler ışığında Teknoloji faktörünün Türk dış politikası açısından ne anlam ifade ettiğine bakılacak olursa, bu konuda Türkiye'nin bazı yetersizliklerle karşı karşıya olduğunu söylemek mümkün olacaktır.

Türkiye hem ekonomik kaynak, imkan ve potansiyellerini optimum olarak reel ekonomik değerlere dönüştürebilmesi için gerekli olan teknolojik birikim ve kapasiteye sahip olma açısından; hem de bir bütün olarak savunma ihtiyaçlarının karşılanmasına yönelik savunma sisteminin oluşturulmasında ihtiyacı olan teknolojik müktesebat açısından yetersizlikler sergilemektedir. Türkiye etkin bir askeri gücü mümkün kılacak ileri teknoloji gerektiren askeri teçhizat konusunda büyük ölçüde dışa bağımlı durumdadır²⁹⁸. Yine mevcut sanayiini geliştirecek ve/veya sanayileşmesini yüksek rekabet gücüne sahip modern standartlarda tamamlayacak ulusal teknolojik birikim ve altyapı konusunda da yetersizlik içerisinde olup büyük ölçüde dışa bağımlı durumdadır.

Kısaca belirtmek gerekirse, teknolojik gelişmede karşılaşılan yetersizlikler, hem ulusal güç profiline olumsuz tesir etmekte; hem de ülkeyi nispeten dışa bağımlı hale getirmektedir. Bunun dış politika etki kapasitesi ve manevra alanı üzerinde sınırlayıcı bir rol oynayacağı açık olduğundan, teknoloji faktörü bakımından Türk dış politikasında olumsuz bir etkidən bahsetmek mümkündür.

²⁹⁷ Uluslararası ilişkilerde teknoloji transferinin yansıma ve uzantılarıyla ilgili geniş bilgi için bkz. **MOR** Hasan, "Die Technologietransferproblematik in den internationalen Beziehungen", SÜHFD., Milenyum Armağanı, c. 8, 2000, sy. 1-2, s. 651-563.

²⁹⁸ **GÜVENÇ** Serhat, "TSK'nın Sınırötesi Girişim Yetenekleri: Ulusal Güvenlik Politikasında Yeni Boyut", Gencer Özcan / Şule Kut (Ed.), En Uzun Onyı, İstanbul 1998, s. 142-147.

5. Askeri Güç Faktörü

Askeri güç, bir ülkenin total ulusal güç profilini oluşturan parametrelerden birisidir ve yukarıda temas edilen diğer ulusal güç parametreleri ile karşılıklı bir etkileşim ilişkisi içerisinde. Böylelikle de, diğer ulusal güç parametrelerini hem etkiler hem de onlardan etkilenir. Ulusal güç profilinin bir ülkenin dış politika etkinliğini belirleyici bir role sahip olduğundan hareketle, ulusal güç profilinin belirleyicilerinden olan askeri güç ve kapasitenin de o ülkenin dış politikası üzerinde bir etkiye sahip olduğu sonucuna ulaşılmaktadır. Bunun anlamı, tarih, kültür, coğrafya, nüfus, ekonomi ve teknoloji gibi ulusal güç parametreleri bakımından yüksek kapasite ve düzeye sahip bir ülkenin kural olarak askeri güç ve kapasitesinin de bu parametrelerle mütenasip bir düzeyde olmasıdır. Eğer böyle değilse, o ülke arizi bir durumla karşı karşıya demektir. Bu durumun sürekli olabileceğini düşünmek yanıltıcı olacaktır. En azından o ülkenin diğer güç parametreleri ile orantılı olacak şekilde etki kapasitesi yüksek bir dış politika oluşturmalarının zor olacağını söylemek mümkündür. Zira, askeri güç hem ülkeye yönelebilecek muhtemel tehditlere karşı bir caydırıcılık işlevi görerek, dar anlamda bir güvenlik ihtiyacını karşılamakta; hem de çok yönlü ulusal çıkarları hedefleyen bir dış politika hamlesinin realize edilebilmesinde önemli bir stratejik araç işlevi görmektedir. Savaşın muayyen durumlarda baş vurulan bir dış politika aracı olduğu; bunun da yeterli bir askeri güç ve kapasiteden bağımsız olarak düşünülemeyeceği açıktır. Şu halde, etki kapasitesi yüksek bir dış politika mutlaka bunu mümkün kılacak ulusal güce dayanmak zorundadır. Askeri güç ve kapasite de bu ulusal gücün önemli bir ögesidir. Ancak, bu askeri güç ve kapasite de ulusal gücü oluşturan diğer öğeler tarafından etkilenmekte ve hatta belirlenmektedir. O halde realist bir dış politika, mutlaka söz konusu güç parametreleri arasında bir dengenin kurulması ile mümkün olabilecektir²⁹⁹.

²⁹⁹ Konuyla ilgili bkz. İLHAN A. Suat, Jeopolitik Duyarlılık, Ankara 1989 s. 77.

Biraz daha somut ifade etmek gerekirse, ülkenin dış politikası ile savunma, güvenlik ve ekonomik politika ve hedefleri arasında sıkı bir ilişki vardır/olmalıdır.

Bu söylenenler ışığında Türkiye'ye bakıldığında, yukarıda ifade edildiği anlamda bir uyumdan bahsetmenin güç olduğu söylenebilir.

Türkiye'nin savunma ve güvenlik ihtiyaçları ile bu ihtiyaca cevap verebilecek ekonomik ve teknolojik kapasite arasında bir örtüşmeden bahsedebilmek imkanı yoktur. Nicelik olarak askeri mevcudu yeterli büyüklüktedir. Ancak nitelik itibarıyla bulunduğu coğrafya ve bu coğrafyanın dayattığı dış politika hamleleri ve manevra imkanını mümkün kılacak yeterlilikte bir askeri kapasiteye sahip olma noktasında belli sınırlamalarla karşı karşıyadır. Türkiye askeri teçhizat ve donanım açısından büyük ölçüde dışa bağımlı bir ülkedir. Bu bağımlılığı ortadan kaldıracak, savunma sanayii stratejisinin mevcudiyeti bir yana böyle bir planlama ve stratejiyi hayata geçirecek, bilgi, teknolojik altyapı ve ekonomik kaynak açısından da belli sınırlamalarla karşı karşıya olduğu görülmektedir³⁰⁰. Söz gelimi, silah alımında sıklıkla karşılaşılan sorunlar ve bağımlılıklar zaman zaman ciddi dış politika uzantıları ile ortaya çıkabilmektedir³⁰¹.

İlaven, TSK'nın Türk siyasal sistemi içerisindeki hukuki ve fiili konum ve rolü ile bunun sonucu olarak ortaya çıkan bir çok siyasi, ekonomik ve hukuki sorunların³⁰² da son tahlilde askeri güç ve kapasite üzerinde daraltıcı etkiler yaptığını belirtmek gerekiyor³⁰³.

³⁰⁰ Daha detaylı analiz ve benzer tespitler için bkz. **DAVUTOĞLU**, s. 41 vd.

³⁰¹ **KHALILZAD / LESSER / LARRABE**, s. 37.

³⁰² Bu konuda benzer tespitler için bkz. **TURGUT** Mehmet, Başkanlık Sistemi Ordu ve Demokrasi, İstanbul 1998, s. 51-52.

³⁰³ Bir bütün olarak Türkiye'de askeri yapı, bu yapının temel nitelikleri, bunun çok yönlü etkileri ve çözüm önerilerini de içeren detaylı bir çalışma için bkz. **ÖZTÜRK** Osman Metin, Anayasal Düzeyde Savunma ve Güvenlik Yapılanması, Ankara 1997.

Netice olarak, ulusal güç profilini oluşturan parametrelerden birisi olarak askeri güç ve kapasitenin Türkiye'nin ihtiyaç duyduğu dış politika manevra imkan ve etkileme kapasitesi bakımından belli yetersizlikler içerisinde olduğu ifade edilebilir. Bunda da kendisiyle ilgili faktörlerin yanında, askeri güç ve kapasiteyi etkileme durumunda olan ekonomik ve teknolojik kapasitesi gibi ulusal gücün diğer bazı parametrelerindeki eksikliklerin rol oynadığı görülüyor. Buradan hareketle, askeri gücün Türk dış politikasının belirlenmesinde etkili bir faktör olduğu; değişken bir veri olan bu faktörün şu anda belli bir düzeyde olmakla birlikte bu düzeyin yetersizliklerinden dolayı Türk dış politikası üzerinde göreceli bir sınırlama etkisine sahip bulunduğu öne sürülebilir.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

TÜRK DIŞ POLİTİKASINDA KARAR ALMA MEKANİZMASI VE KARAR ALICILAR: İÇ SİSTEM ORTAMI

Önceki bölümde Türk dış politikasına dışsal ve içsel girdiler suretiyle etkide bulunan nispeten objektif nitelikteki faktörler³⁰⁴ belli bir sistematik çerçevesinde ele alınarak analiz edilmeye çalışıldı. Bu başlık altında ise Türk dış politikasında karar alma mekanizmasının kurumsal yapısı, bir başka ifadeyle Türk dış politikasında içsel ve dışsal çevrenin sağladığı girdileri algılayan, tanımlayan, açıklayan, yorumlayan ve bunlarla ilgili amaçları belirleyen, bu amaçlara ulaşmak için başvurulacak stratejileri oluşturan ve bu stratejileri uygularken kullanılacak araçları ve bunların türleri arasında yapılacak tercihler anlamındaki dış politika çıktılarını üreten karar merkezinin kurumsal yapısı ele alınacaktır. Şüphesiz son tahlilde, dış politika kararlarını bireyler alacaktır ve bundan dolayı da bireyler merkezi bir role sahip olacaklardır. Ancak, hangi kurumdaki birey ya da bireylerin dış politika kararlarını alacağı veya bu kararlardaki rolleri, bu rollerin sınırı, kim ya da kimlerle hangi etkinlikte bu rolü oynayacakları gibi konular kararların alındığı ülkenin iç siyasal sisteminin niteliği veya siyasal rejimiyle çok yakından ilgili olmaktadır³⁰⁵. Zira dış politikada objektif faktörler niteliğindeki bütün girdileri değerlendirip bu doğrultuda somut dış politika kararlarının alınarak dış politika çıktılarının oluşturulması şeklindeki sübjektif faktörlerle ilgili bütün görev, yetki ve rolleri ve dolayısıyla da karar alma sürecinin çerçevesini, söz konusu ülkenin temel işleyiş ve rol dağılımlarını belirleyen siyasal sistemi tayin edecektir. Burada Türk siyasal sistemi ve bu sistem içerisinde dış politika kararlarının alınmasıyla ilgili hukuki ve

³⁰⁴ Dış politikada objektif-sübjektif faktör ayrımı ile ilgili bkz. **PFETSCH**, s. 22.

³⁰⁵ **GÖZEN**, *Amerikan Kıskaçı*, s. 151; **ÖZCAN** Gencer, "Türkiye'de Siyasal Rejim ve Dış Politika: 1983-1993", Faruk Sönmezoğlu (Ed.), *Türk Dış Politikasının Analizi*, İstanbul, 1998, s. 511-512.

siyasal çerçeve, diğer bir ifadeyle dış politika çıktılarını üreten devlet mekanizması³⁰⁶ ile bu mekanizma içerisinde dış politika kararları oluşum sürecine katılan/katıldığı düşünülen, etkide bulunan medya, kamuoyu ve sivil toplum örgütlerinin rolleri ortaya konulmaya çalışılacaktır. Bu yapılırken, hemen hemen bütün sistemlerde az ya da çok karşılaşılan yazılı-şekli norm ve roller ile fiili durumda bu norm ve rollerin tezahürleri arasındaki farklılaşmaların³⁰⁷, Türkiye’de değişik sebeplerden dolayı çok daha belirgin oluşu çalışmada yasal-formel durum; fiili durum gibi bir ayrım yapılmak suretiyle iki düzlemli bir analizi daha işlevsel hale getireceği düşünülmüştür.

A. CUMHURBAŞKANININ ROLÜ

1. Yasal-Formel Durum

Anayasalar, ülkelerin siyasal sisteminin temel kurumları, bu kurumların işlev ve işleyişleri ile aralarındaki ilişkileri düzenleyerek siyasal rejimi belirleyen temel hukuk metinleridir. Bu anlamda yukarıda da işaret edildiği gibi dış politika karar alma mekanizmasındaki belli başlı yetki, görev ve rollerle ilgili olarak anayasalar temel çerçeveyi çizmektedirler³⁰⁸. O halde Türk siyasal sisteminin niteliği ve bu sistem içerisinde Cumhurbaşkanının görev, yetki ve rolünü belirlemede baş vurulması gereken öncelikli kaynak anayasa olmalıdır³⁰⁹. Buradan hareketle, 1982 Anayasasının esas itibarıyla parlamenter bir sistemi öngörüp benimsediğini söylemek mümkündür. Parlamenter

³⁰⁶ Daha önceki anayasalar ve özellikle 1961 Anayasasına göre Türk dış politikası karar alma mekanizmasıyla ilgili olarak bkz. **GÖNLÜBOL**, İç Etkenler, s. 21-31; **CALİS** Saban, “The Turkish State’s Identity and Decision making Process”, Mediterranean Quarterly, Vol. 6, No 2, Spring 1995, s. 135-155.

³⁰⁷ **SÖNMEZOĞLU**, Uluslararası Politika, s. 463.

³⁰⁸ **GÖZEN**, Amerikan Kısıkcısı, s. 156.

³⁰⁹ **TANÖR** Bülent, “Türkiye’nin Dış İlişkilerinin İç Hukuk Rejimi”, Faruk Sönmezoğlu (Ed.), Türk Dış Politikasının Analizi, İstanbul 1998, s. 493.

sistemlerde de, meclisin güvenoyu desteğine sahip ve ona karşı sorumlu olan hükümetler ülkenin genel siyasetinin oluşturulması ve yürütülmesi görev ve sorumluluğuna sahiptirler³¹⁰. Bu anlamda devletin dış politikasının oluşturulması ve yürütülmesi de hükümet ile ilgili yürütme alanına giren bir görev ve işlev olarak ortaya çıkacaktır³¹¹. Bu tür sistemlerde cumhurbaşkanlarına yürütmeye dair görev ve yetkiler verilmeyerek sadece devleti temsil etme gibi sembolik bir rol tanınır.

Türkiye’de parlamenter sistemin bu doğası, 1961 Anayasasındaki özerk bürokratik kurumlar oluşturarak yürütmenin atanmışlar kanadını güçlendirme eğilimine rağmen³¹², 1982 Anayasasına kadar temelde koruna gelmiştir. Genel kabul gören teorik-doktriner verilere ve Türkiye uygulamasında süreklilik kazanmış olan teamül ve geleneğe rağmen 1982 Anayasası Cumhurbaşkanını sorumsuz fakat geniş yetkilerle donatarak yürütmenin önemli bir parçası haline getirmiştir. Bu durumun Türkiye’deki klasik parlamenter sistemi nitelik değişimine uğratarak yarı başkanlık sistemine doğru yaklaştırdığını gözlemlemek mümkündür³¹³. Yürütmenin önemli bir parçası haline getirilen Cumhurbaşkanı, kural olarak hükümete ait olan dış politikanın oluşturulması ve yürütülmesi konusunda da önemli anayasal rol ve yetkiler elde etmiştir. Dış politika karar alma sürecine dair bu yetkilerden bir kısmı doğrudan kullanılabilir yetkiler iken; bir kısmının da karar alma sürecine dahil olan diğer

³¹⁰ Nitekim, 1982 Anayasasının 112. maddesi, Bakanlar Kurulunun hükümetin genel siyasetin yürütülmesinde birlikte sorumlu olduğunu vurgulamak suretiyle, burada belirtilen niteliklerde parlamenter sistemi benimsediğini ifade etmektedir.

³¹¹ Dış politikanın bir yürütme erki/işlevi olduğu ve hükümetlerin görev ve yetki alanına girdiği ile ilgili olarak değerlendirmeler için bkz. **PFETSCH**, s. 23-24; **ÖZCAN**, Dış Politika, s. 533.

³¹² **ATAR** Yavuz, Türk Anayasa Hukuku, Konya 2000, s. 26.

³¹³ **GÖZEN**, Amerikan Kışkacı, s. 159; **SÖNMEZOĞLU**, Uluslararası Politika, s. 464.

kurumlar içerisindeki konumundan kaynaklanan dolaylı olarak kullanılabilir yetkiler olduğu dikkati çekmektedir³¹⁴.

Cumhurbaşkanının dış politika alanındaki doğrudan rol ve yetkilerinin önemli bir kısmını 1982 Anayasasının Cumhurbaşkanının görev ve yetkileri üst başlığını taşıyan 104. maddesindeki düzenlemelerden çıkarmak mümkündür. 104. maddede Cumhurbaşkanının yasama, yürütme ve yargı ile ilgili yetkileri uzun uzun sıralanmış olup, bunlar arasında doğrudan dış politika ile ilgili olanlar yanında; dış politikaya dolaylı etkilerde bulunması muhtemel olanlar da yer almıştır. Söz konusu madde, “Cumhurbaşkanı devletin başıdır, bu sıfatla Türkiye Cumhuriyetini ve Türk Milletinin birliğini temsil eder; Anayasanın uygulanmasını, Devlet organlarının düzenli ve uyumlu çalışmasını gözetir...” genel hükmü ile başlayarak, Cumhurbaşkanının Türk siyasal sistemi içerisindeki ağırlıklı konumunun altı genel olarak çizilmektedir, ki bu ağırlıklı konumun dış politika karar alma mekanizmasına dolaylı yansımalarının da olacağının zımnen ifade edilmesi anlamına gelmektedir. 104. maddenin (a) bendi “yasama ile ilgili olanlar” alt başlığı altında, TBMM’yi gerektiğinde toplantıya çağırarak, TBMM seçimlerinin yenilenmesine karar vermek gibi Cumhurbaşkanını meclis karşısında güçlü kılan önemli yetkiler verilmesinin, zaman zaman dış politika alanını da kapsayacak şekilde dolaylı yansımalarının olabileceğini düşünmek gerekir.

Dış politikaya ilişkin doğrudan yetkiler ise, maddenin (b) bendinde “yürütme alanına ilişkin olanlar” başlığı altında sıralanmıştır. Bunlar: Yabancı devletlere Türk Devletinin temsilcilerini göndermek, Türkiye Cumhuriyetine gönderilecek yabancı devlet temsilcilerini kabul etmek, Milletlerarası andlaşmaları onaylamak ve yayımlamak, Türkiye Büyük Millet Meclisi adına Türk Silahlı Kuvvetlerinin Başkomutanlığını temsil etmek, Türk Silahlı Kuvvetlerinin kullanılmasına karar vermek, Genelkurmay Başkanını atamak, Milli Güvenlik

³¹⁴ Oldukça geniş anlamlar yüklenen savunma ve güvenlik kavramları ile ilgili olarak MGK’ya tanınan ileri düzeydeki belirleyici roller ve MGK içerisinde de Cumhurbaşkanının konumu bu bağlamda önem kazanan bir olgudur. **ÖZTÜRK**, s. 59 vd.

Kurulunu toplantıya çağırmak ve toplantıya başkanlık etmek, başkanlığında toplanan Bakanlar Kurulu kararıyla sıkıyönetim veya olağanüstü hal ilan etmek ve kanun hükmünde kararname çıkarmak gibi oldukça önemli yetkililerdir³¹⁵.

Anayasanın diğer bazı maddelerinde bu yetkiler tekrarlanarak daha da açıklık getirilmek suretiyle teyit edilmektedirler. Bunlara örnek olarak, 91. maddenin 5. bendinde sıkıyönetim ve olağanüstü hallerde Cumhurbaşkanının başkanlığında toplanan Bakanlar Kurulunun, normal olarak Kanun Hükmünde Kararname ile hakkında düzenleme getirilemeyecek hususlarda bile Kanun Hükmünde Kararname çıkarma yetkisine dair düzenleme; 92. maddenin 2. bendinde Türkiye Büyük Millet Meclisi tatilde veya ara vermede iken ülkenin aniden bir silahlı saldırıya uğraması durumunda Cumhurbaşkanının Türk Silahlı Kuvvetlerini kullanmaya karar verebileceği şeklindeki düzenleme; 117. maddede Başkomutanlığın Cumhurbaşkanınca temsil edileceği, Genelkurmay Başkanının Bakanlar kurulunun teklifi üzerine Cumhurbaşkanınca atanacağına dair düzenleme; 118. maddede Milli Güvenlik Kurulunun Cumhurbaşkanının başkanlığında toplanacağı; Devletin milli güvenlik siyasetinin tayini, tespiti ve uygulanması ile ilgili kararların alınması ve koordinasyonun sağlanması konusundaki görüşlerini Bakanlar Kuruluna bildireceği ve Bakanlar Kurulunun bu tedbirleri öncelikle ele alacağı, MGK gündeminin Başbakan ve Genelkurmay Başkanının önerileri dikkate alınarak Cumhurbaşkanınca hazırlanacağına dair düzenleme; 120. maddedeki Cumhurbaşkanı başkanlığında toplanan Bakanlar Kurulunun, Milli Güvenlik Kurulunun da görüşlerini alarak olağanüstü hal ilan edebileceği ve Kanun Hükmünde Kararname çıkarabileceğine dair düzenleme; 122. maddede Milli Güvenlik Kurulunun da görüşü alınarak Cumhurbaşkanı başkanlığında toplanan Bakanlar Kurulunun sıkıyönetim, seferberlik ve savaş hali ilanı, bu hallerin süresini tespit etme ve uzatma, bu tür

³¹⁵ ÖZTÜRK, s. 63.

durumlarda Kanun Hükmünde Kararname çıkarma yetkisine dair düzenlemeler gösterilebilirler.

1982 Anayasasında doğrudan ve dolaylı bir şekilde dış politika ile ilgili olarak Cumhurbaşkanına tanınan bütün anayasal yetkiler Türk dış politikası karar alma sürecinde Cumhurbaşkanını parlamenter sistemle bağdaştırmayı zorlaştırır düzeyde³¹⁶ önemli bir dış politika karar alıcı aktörü haline getirmektedir³¹⁷.

2. Fiili Durum

Hemen hemen bütün siyasal sistemlerde görev, yetki ve rolleri paylaştıran hukuki çerçeve ve düzenlemelerle, bunların uygulamada ortaya çıkış şekilleri arasında farklılaşmalar olabileceğine, Türkiye’de ise bu farklılaşmaların daha yoğun bir şekilde yaşandığına yukarıda işaret edilmişti. Bunun sebebi ise, Türkiye’de halen istikrarlı, oturmuş ve işlerlik kazanmış bir siyasal sistem ve bununla ilgi hukuki altyapı ve kurumsallaşmanın sağlanamamış olmasıdır. Böyle yapılarda kurumların görev ve yetkileriyle ilgili hukuki çerçevenin sık sık dışına çıkılarak, hukuk ihlali, görev ve yetki gaspı gibi siyasal sistemi de kaotik bir niteliğe büründüren yansımalar ortaya çıkabilmektedir.

Türk dış politikası karar alma süreci içerisinde Cumhurbaşkanının yukarıda belirtilen yetki ve işlevleri ile fiili uygulamalar arasında ciddi farklılaşmalar ortaya çıkabilmektedir. Burada, dış politika konusundaki bilgi, birikim ve ilgi, karakter ve mizaç gibi Cumhurbaşkanının tamamen kişisel özelliklerinin yanında; iktidar partisi, başbakan ve diğer dış politika oluşum sürecine katılan kurum ve aktörle Cumhurbaşkanının ilişkisi gibi ülkenin o andaki siyasal yapısı ve/veya somut dış politika gelişmelerinin niteliği belirleyici

³¹⁶ TANÖR, Dış İlişkiler, s. 509.

³¹⁷ Benzer bir tespit için bkz. GÖZEN, Amerikan Kışkacı, s. 160.

olabilmektedir. Bu faktörlerin durumuna göre Cumhurbaşkanı dış politikada anayasanın kendisine tanıdığı yetkilerin üzerinde bir dış politika aktörü olarak ortaya çıkabileceği gibi, kendisine tanınan yetkileri bile kullanmayarak dış politika karar oluşum sürecini diğer aktörlere terk edebilecektir.

Bu anlamda Turgut Özal'ın Cumhurbaşkanı olarak dış politika tutum ve davranışları oldukça açıklayıcı bir örnek teşkil etmektedir. Özal'ın kurucusu olduğu ANAP'ın meclis çoğunluğu tarafından Cumhurbaşkanı seçilmiş oluşu, halefi başbakan üzerindeki bilinen etkinliği, yine ANAP ve bu partinin iktidar partisi olmasından dolayı da dışişleri bakanı ve hükümet ile olan yakın ilişkiler ve Özal'ın dış politika konusunda da aktif tutum alan kişisel özellikleri ve dış politikaya duyduğu ilgi Cumhurbaşkanını anayasanın kendisine tanıdığı alanın oldukça fevkinde etkiye sahip bir dış politika aktörü olarak ortaya çıkarmıştır. Hatta Cumhurbaşkanının dış politika konusunda yetkilerini aşarak diğer yetkili kurumları devre dışı bıraktığı ve dış politikayı tek başına belirlemeye yöneldiği iddia ve tartışmalarını bile gündeme getirmiştir³¹⁸. Bu tartışmalar özellikle Körfez Krizi esnasında Özal'ın dış politika etkinlikleri karşısında en şiddetli düzeye çıkmıştır³¹⁹.

B. BAŞBAKANIN ROLÜ

1. Yasal-Formel Durum

Başbakanlar, parlamenter sistemlerde bir bütün olarak genel hükümet siyasetinin yürütülmesini düzenlemek ve koordine etmekle görevli ve sorumlu yürütme organının başı durumundadırlar. Bu çerçevede ülke yönetimi ve dolayısıyla ülkenin dış politikasının oluşturulması ve yürütülmesinde de birinci derecede yetkili ve sorumlu oldukları sonucuna

³¹⁸ TANÖR, Dış İlişkiler, s. 504 vd.

³¹⁹ CALİS, Identity, s. 135 vd.; ÖZCAN, Dış Politika, s. 530 vd.; GÖZEN, Amerikan Kısıkaç, s. 151 vd.

ulaşmak mümkündür. Bu olgu parlamenter demokrasinin ruhuna da uygunluk teşkil etmektedir. Zira, hükümet halkın doğrudan oyları ile oluşmuş bulunan ulusal iradenin aynası durumundaki meclisin salt çoğunluğunun güvenoyunu almak suretiyle işbaşına gelmekte ve yine bu meclisin kontrol ve denetimi altında çalışmaktadır. Böyle olunca da demokratik meşruluğa sahip bir organ olarak ülke yönetimini elinde tutması ve en genel anlamda halkın refah ve güvenliğı ile ilgi politikaların oluşturulması ve uygulaması yetkisine birinci dereceden sahip bulunması demokrasinin bir gereğı olarak ortaya çıkmaktadır. Dış politika konusu da ülke vatandaşlarının refah ve güvenliğı ile doğrudan ilgili bir alan olduğu için bu konuda da hükümetlerin ve dolayısıyla başbakanın temel belirleyici bir konuma sahip olmaları gerekmektedir³²⁰.

Türkiye bir demokratik hukuk devleti olduğunu Anayasasında deklare etmiş bir ülke olmasına rağmen, hem bu anayasanın getirdiğı bazı kurum ve düzenlemeler ve hem de bu anayasanın fiili uygulamaları itibariyle demokratik hukuk devleti niteliğini zorlayan görüntüler vermektedir³²¹. 1982 Anayasasının özünde yasama ve yargı kanadını yürütme lehine güçsüzleştirdiğı, yürütmenin terkiğini de değıştirmek suretiyle Cumhurbaşkanı ve MGK gibi demokratik meşruluk zemini zayıf ve siyasal sorumluluğı bulunmayan iki kurumu yürütmenin ana eksenleri anlamına gelebilecek şekilde yürütmeye dahil ettiğı ve işlev olarak da bu kurumları savunma ve güvenlik konularında etkili kıldığı görölmektedir³²². Savunma ve güvenlik konularının ortak ifadesi durumundaki ulusal güvenlik kavramının uygulamada dış politika da dahil her türlü siyasal etkinliğı içine alacak şekilde yorumlanıyor oluşu³²³ son tahlilde hükümetin klasik görev alanı olan yürütme erkinin, başta dış politika olmak üzere

³²⁰ ÖZTÜRK, s. 67.

³²¹ Benzer değerlendirmeler için bkz. ÖZDEMİR Hikmet, Rejim ve Asker, İstanbul 1993, s. 343-346.

³²² ÖZTÜRK, s. 65-66.

³²³ CALİS, Identity, s. 135 vd.; ÖZCAN, Dış Politika, s. 533; TANÖR, Dış İlişkiler, s. 500.

büyük ölçüde siyasal sorumluluk taşımayan kurumlarla paylaştırıldığı ve hatta özellikle dış politika oluşum sürecinde çoğu kere hükümetin devre dışı bırakılabildiği görülmektedir. Buna gösterilebilecek en çarpıcı örnek, Körfez Krizi esnasında Cumhurbaşkanı Özal'ın hemen hemen tek başına Türk dış politikasını belirler bir konum kazanmasıdır.

Başbakanın dış politika oluşum sürecinde yetki ve rolünün hukuki çerçevesine bakılacak olursa, anayasanın 112. maddesinde “Başbakan, Bakanlar Kurulunun başkanı olarak, Bakanlıklar arasında işbirliğini sağlar, ve hükümetin genel siyasetinin yürütülmesini gözetir. Bakanlar Kurulu, bu siyasetin yürütülmesinden birlikte sorumludur. Her bakan, Başbakana karşı sorumlu olup ayrıca kendi yetkisi içindeki işlerden ve emri altındakilerin eylem ve işlemlerinden de sorumludur. Başbakan, bakanların görevlerinin Anayasaya ve kanunlara uygun olarak yerine getirilmesini gözetmek ve düzeltici önlemleri almakla yükümlüdür...” hükmü yer almaktadır. Bu anayasal hükme göre, hükümetin genel siyasetinin yürütülmesinin Başbakana bırakıldığı ve Başbakanın bu konuda görevli, yetkili ve sorumlu tutulduğu açıkça ortaya çıkmaktadır. Dış politikanın ağırlıklı bir kısmını oluşturan savunma ve güvenliğin hükümetin genel işlerinden ayrı düşünülemeyeceği olgusundan hareketle, normal şartlarda anayasanın bu hükmüne göre Başbakanın dış politikanın oluşturulması ve yürütülmesinde tam yetkili ve sorumlu olduğu sonucuna ulaşmak mümkündür. Ne var ki, anayasanın yukarıda işaret edilen başkaca hükümleri savunma ve güvenlik konusunda MGK ve Cumhurbaşkanı daha etkin bir şekilde yetkilendirmiş durumdadır. Hele hele savunma ve güvenlik kavramının diğer bir çok alanı içine alacak şekilde oldukça genişletici bir yoruma tabi tutulması, seçilmiş sorumlu siyasal aktör durumundaki Başbakanın dış politikanın oluşum sürecindeki alanını tamamen daraltmaktadır. Bu çarpıklık, anayasanın 117. maddesinde “...Milli güvenliğin sağlanmasından ve Silahlı Kuvvetlerin yurt savunmasına hazırlanmasından, Türkiye Büyük Millet Meclisine karşı, Bakanlar Kurulu sorumludur...” hükmüyle Bakanlar Kurulunun sorumlu hale getirilmesi sonucu daha da karmaşılaşarak

çelişki ve karmaşayı ileri bir boyuta taşımaktadır. Öyle ki, Osman Metin Öztürk bu durum için “Davul birisinin boynunda, tokmak diğerinin” benzetmesini kullanarak durumu anayasanın özüne ters, hukuk devleti anlayışı ile bağdaşmaz olarak nitelendirmektedir³²⁴. Hükümet ve Başbakanı yetkisiz, ama sorumlu; MGK ve Cumhurbaşkanı yetkili fakat sorumsuz hale getiren bu çarpık durum demokratik meşruluk sorunu ile de yakından ilgili bir olgudur.

Yine, ülkenin uluslararası ilişkileri ve dış politikası açısından oldukça önemli işleve sahip bir araç ve yansıma niteliğindeki uluslararası andlaşmalar yapmak noktasında da yürütmeye geniş yetkiler tanındığı anlaşılmaktadır. Anayasanın 90. maddesindeki düzenlemelere göre, uluslararası andlaşma yapma yetkisinin yasama ve yürütme arasında paylaştırıldığı görülmektedir. 90. madde hükmü daha yakından incelendiği zaman andlaşma yapmakla ilgi asıl inisiyatifin yürütmeye tanındığı, yasamaya sadece denetleme yetkisinin verildiği anlaşılmaktadır. Daha açık bir ifadeyle, hangi uluslararası örgüt veya ülke ile hangi konu, şart ve kapsamda bir andlaşma yapılacağının kararlaştırılması, bunun müzakeresi ve imzalanması gibi esasa müteallik konularda yürütme yetkilendirilmiştir. Yasamanın ise andlaşmanın kesin sonuçlar doğuracak şekilde yürürlüğe girmesi prosedürü içerisinde bir “Onaylamayı Uygun Bulma Kanunu” ile denetleme anlamına gelebilecek bir yetkiye sahiptir³²⁵. Yürütmeye tanınan bu yetki, dış politika yapımı ve yürütülmesi sürecinde oldukça önemli bir imkan ve etkinlik sağlama alanı olmakla beraber, asıl önemli olan anayasal olarak paylaştırılmış yürütme yetkileri içerisinde Hükümet ve Başbakanın bağımsız olarak bu yetkiyi fiilen ne kadar kullanabileceğidir.

³²⁴ ÖZTÜRK, s. 64.

³²⁵ Türk hukukuna göre milletlerarası andlaşmaların yapılması ve onaylanmasıyla ilgili olarak bkz. PAZARCI Hüseyin, Uluslararası Hukuk Dersleri, I. Kitap, İstanbul 1995, s. 141-156; BOZKURT Enver / KÜTÜKÇÜ Akif / POYRAZ Yasin, Devletler Hukuku, Ankara 2000, s. 44-51.

Bütün bu veriler ışığında, genel ülke siyasetinin yürütülmesinden sorumlu tutulan yürütmenin başı konumundaki başbakanın dış politika karar oluşum sürecinde demokratik yönetim ilkesini zorlar mahiyette rolünün sınırlandırıldığını ve manevra alanının Cumhurbaşkanı ve silahlı kuvvetler lehine oldukça daraltıldığını söylemek mümkündür.

2. Fiili Durum

Başbakanın Türk dış politikası karar alma mekanizması içerisindeki rolünün hukuki çerçevesi yukarda açıklanmaya çalışıldı. Uygulamada bu yasal-formel durumun dışına çıkılabilmektedir. Bu farklılaşma bazen başbakanın Anayasada tanınan yetkilerin tamamını kullanmama/kullanamaması şeklinde olabileceği gibi; Anayasada tanınan bu yetki çerçevesinin üzerinde bir rol oynayıp yetki kullanarak dış politika oluşum sürecinde ileri derecede etkili olma şeklinde de ortaya çıkabilecektir. Bu durum, başbakanın kişilik yapısı, dış politika konularına ilgi ve yatkınlığı, arkasındaki parlamento desteğinin niteliği, o andaki siyasal yapılanış ve dengeler, dış politika karar alma sürecine dahil olan diğer kurum ve aktörlerin durumu ve başbakanın bu aktörlerle ilişkileri ve somut dış politika konusu gibi bir çok faktörlere bağlı olarak şekillenecektir. Mesela, zayıf parlamento desteğine sahip, bir koalisyon hükümetinin başbakanının dış politika oluşum sürecinde fiili rolünün anayasal yetki alanının gerisinde kalacağı³²⁶ ve bu alanın duruma göre fiilen diğer dış politika aktörlerince doldurulabileceğini düşünmek mümkündür. Türkiye’de özellikle 1980’li yılların ikinci yarısından itibaren başbakan olarak Turgut Özal’ın dış politikada etkisinin yasal çerçevenin üstünde olduğunu³²⁷, yine Cumhurbaşkanı olarak da 1990’lı yılların başlarında özellikle Körfez Krizi esnasında diğer kurumları dışlayarak dış politikayı tek başına yürütmeye kalkıştığı yönündeki itiraz ve eleştiriler, Türkiye’de dış politika oluşum sürecinde yasal-

³²⁶ Buna örnek olarak Körfez Kriz ve Savaşı esnasında başbakan olan Yıldırım Akbulut’un sergilediği etkisiz tutum gösterilebilir. Benzer bir tespit için bkz. **GÖZEN**, Amerikan Kısıkcısı, s. 162.

³²⁷ **YAVUZALP** Ercüment, Liderlerimiz ve Dış Politika, Ankara 1996, s. 321.

formel durum ile fiili durumlar arasında ortaya çıkan farklılaşmalara verilebilecek örneklerdendir. Türk dış politikası karar alma sürecindeki kurum ve aktörlerin yasal-formel çerçeve ile fiili durum arasındaki farklılaşmada makasın bir hayli açılmasında, temel faktörün Türk siyasal sistemindeki siyasal ve hukuksal kurumsallaşmanın yeterli düzeyde sağlanamamış olmasının temel etken olduğu söylenebilir.

C. MİLLİ GÜVENLİK KURULU VE ORDUNUN ROLÜ

1. Yasal-Formel Durum

Milli Güvenlik Kurulu (MGK) benzeri yapılar aslında dünyada bir çok ülkede mevcuttur. Bunlardan demokratik sistemlerle yönetilen ülkelerdekiler, ülkenin güvenliği ile ilgili görevlere sahip teknik-idari birimleri bir araya getirerek bir üst konsültasyon formu işlevi görmek suretiyle ulusal güvenlik konusunda genel politikaları oluşturmakla görevli, siyasal sorumluluğa sahip kuruma derli toplu ve koordineli bilgi sunarak danışmanlık yapma işlevine sahiptirler. Türkiye’de, MGK anayasanın 118. maddesinde yapı, işleyiş ve görevleri düzenlenmiş, pozitif hukuk anlamında ülkenin anayasal bir organıdır. Bu organın 118. madde hükümlerine göre, yapı, görev ve yetkileri ve anayasanın diğer maddelerindeki atıflarla rejim içerisindeki etkinlik potansiyeli, diğer mevzuatta görev ve işleyişini somutlaştıran düzenlemeler ve fiili etkinlikleri dikkate alındığında demokratik ülkelerdeki benzerleri ile kıyaslanması mümkün olmayan bir yapı olarak ortaya çıkar. Bu o kadar ileri boyutlardadır ki, dikkatlice incelendiğinde son tahlilde yürütme erkinin önemli eksenlerinden birini oluşturduğunu söylemek mümkün olabilecektir³²⁸.

Yasal çerçeveyi oluşturma bakımından MGK’nın anayasal statüsüne bakmakta fayda vardır. MGK, üst başlığını taşıyan anayasanın 118. maddesinde, “Milli Güvenlik Kurulu,

³²⁸ ÖZCAN, Dış Politika, s. 521.

Cumhurbaşkanının başkanlığında, Başbakan, Genelkurmay Başkanı, Milli Savunma, İçişleri, Dışişleri Bakanları, Kara, Deniz ve Hava Kuvvetleri Komutanları ve Jandarma Genel Komutanından kurulur.

Gündemin özelliğine göre Kurul toplantılarına ilgili bakan ve kişiler çağrılıp görüşleri alınır. MGK; Devletin milli güvenlik siyasetinin tayini, tespiti ve uygulanması ile ilgili kararların alınması ve gerekli koordinasyonun sağlanması konusundaki görüşlerini Bakanlar Kuruluna bildirir. Kurulun, Devletin varlığı ve bağımsızlığı, ülkenin bütünlüğü ve bölünmezliği, toplumun huzur ve güvenliğinin korunması hususunda alınmasını zorunlu gördüğü tedbirlere ait kararlar Bakanlar Kurulunca öncelikle ele alınır.

MGK gündemi; Başbakan ve Genelkurmay Başkanının önerileri dikkate alınarak Cumhurbaşkanınca düzenlenir.

Cumhurbaşkanı katılmadığı zamanlar MGK Başbakanın başkanlığında toplanır.

MKK Genel Sekreterliğinin teşkilatı ve görevleri kanunla düzenlenir” hükmü yer almaktadır. Anayasanın bu hükmüne göre, Kurulun asker ağırlıklı yapısı dikkat çekicidir. Başkanlığın Cumhurbaşkanına verilmesi, özellikle o döneme kadar Celal Bayar istisna tutulursa, cumhurbaşkanlarının emekli askerlerden olması şeklindeki süreklilik kazanmış cumhuriyet geleneği de dikkate alındığında Kurulun özünde askerlerin denetimine hasredilmiş bir organ olarak düşünüldüğü görülecektir³²⁹.

Nitekim, bu durum Türkiye’nin AB’ye üyeliği bağlamında sıkça dile getirilerek MGK’nın sistem içerisindeki ağırlığının Kopenhag Siyasi Kriterleri ile bağdaşmadığı öne sürülmüştür. AB’nin bu yöndeki eleştirileri Katılım Ortaklığı Belgesinde de (KOB) yer aldığından, KOB’a bir cevap olarak Türkiye’nin hazırladığı Ulusal Programda (UP) bu

³²⁹ ÖZCAN, Dış Politika, s. 520.

hususun dikkate alınacağı taahhüt edilmiştir. Nihayet 2001 yılında UP doğrultusunda demokratikleşmeye yönelik Anayasa değişikliklerinde 1982 Anayasasının yukarıda belirtilen 118. maddesinin birinci ve ikinci fıkraları değiştirilmiştir.

118. maddenin birinci fıkrası, “MGK, Cumhurbaşkanı başkanlığında, Başbakan, Genelkurmay Başkanı, *Başbakan Yardımcıları*, Milli Savunma, İçişleri, Dışişleri, *Adalet* Bakanları, Kara, Deniz ve Hava Kuvvetleri Komutanları ve Jandarma Genel Komutanından kurulur” şeklinde yeniden düzenlenerek; Başbakan Yardımcıları ve Adalet Bakanı da Kurula dahil edilmek suretiyle, MGK sivil siyasilerin sayısal çoğunluğu teşkil ettikleri bir yapıya büründürülmüştür.

Maddenin ikinci fıkra hükmü de “MGK; Devletin milli güvenlik siyasetinin tayini, tespiti ve uygulanması ile ilgili alınan *tavsiye kararları* ve gerekli koordinasyonun sağlanması konusundaki görüşlerini Bakanlar Kuruluna bildirir. Kurulun, Devletin varlığı ve bağımsızlığı, ülkenin bütünlüğü ve bölünmezliği, toplumun huzur ve güvenliğinin korunması konusunda alınmasını zorunlu gördüğü tedbirlere ait *kararlar Bakanlar Kurulunca değerlendirilir*” şeklinde değiştirilmiştir. Fıkranın değişiklikten sonraki halinde “alınan tavsiye kararları” ile “kararlar Bakanlar Kurulunca değerlendirilir” ibarelerine yer verilmiş olması, şekli-hukuki bakımdan MGK’nın anayasal bir danışma kurumu olarak tasarlanıldığı intibayı vermektedir.

Hangi sebep ve saikle yapılmış olursa olsun, MGK’yı da kapsayan Anayasa değişiklikleri Türk siyasal sisteminin demokratikleşmesi yönünde olumlu bir adımdır. Şayet söz konusu son değişiklikte sadece AB’den gelen eleştirileri hafifletmek amaçlanmışsa, bu değişikliğin dış politika konusunda MGK’nın mevcut rolünü pek fazla etkileyeceğini düşünmek zor olacaktır. Gerçekten de bu değişiklik, genel bir demokratikleşme projesinin bir parçası olarak düşünülmüşse, o zaman MGK Genel Sekreterliği dahil bir çok yasa ve yönetmelikleri de değiştirerek Kurulun gerçekten Anayasada tasarlandığı gibi bir danışma kuruluna dönüştürülmesi sağlanmalıdır.

Şu haliyle Anayasanın 118. maddesi birinci ve ikinci fıkralarındaki yeni düzenlemeler şekli-hukuki açıdan MGK'nın dış politika oluşum sürecindeki etkisini siviller lehine sınırlandırıcı mahiyettedir.

Bu sınırlandırmanın, yukarıdaki anayasal düzenlemeye mütenasip olarak bütün ilgili mevzuat tadilata tabii tutulmadan, MGK'nın genel olarak sistem içerisindeki etkin rolünü ortadan kaldırarak, Kurulu şimdikinden farklı olarak dış politika oluşum sürecinin dışında bırakacağını söylemek zordur.

Zira Kurul gündeminin hazırlanmasında Genelkurmay Başkanı ile Başbakanın eşit tutuluyor oluşu ve Genel Sekreterliğin de münhasıran asker kişilere hasredilmiş oluşu ve 2445 sayılı yasa ile MGK Genel Sekreterine verilen görev ve yetkiler³³⁰ birlikte dikkate alınırsa, son tahlilde Kurulun büyük ölçüde askerlerin kontrolünde olduğu sonucuna ulaşılacaktır. İlgili anayasa maddesinde, Kurula milli güvenlik siyasetinin tayini, tespiti ve uygulanması ile ilgili kararların alınması yetkisinin veriliyor oluşu, bu kararları Bakanlar Kuruluna bildireceğinin ve Bakanlar Kurulunun da kararları değerlendireceğinin belirtilmesi, anayasanın bir önceki 117. Maddesi ile, milli güvenliğin sağlanmasından ve silahlı kuvvetlerin savaşa hazırlanmasından TBMM'ye karşı sorumlu tutulan hükümeti 'yetkisiz sorumluluk' gibi idare ve hukuk mantığı ile çelişen çarpık bir konuma sokmaktadır. Bu bir tarafa, 120, 121 ve 122. maddelerde düzenlenen, Cumhurbaşkanının başkanlığında toplanan Bakanlar Kurulunca olağanüstü hal, sıkıyönetim, seferberlik ve savaş hali ilan edilebilmesinin MGK'nın görüşünün alınması şartına bağlanıyor oluşu da MGK'nın savunma ve güvenlik konularında birinci derecede etkili merkezi bir organ haline getirildiğinin bir göstergesidir. Bu durum, milli güvenlik kavramının her türlü siyasal ve ekonomik etkinlikleri içine alacak

³³⁰ Milli Güvenlik Kurulu Genel Sekreterliğinin görevlerini düzenleyen yasa hükmü ve buna dair değerlendirmelerle ilgili bkz. **ÖZDEMİR**, s. 138 vd.

şekilde olabildiğince geniş yorumlandığı ve/veya geniş yorumlanmaya elverişli olduğu³³¹ da göz önüne alındığında, duruma göre bütün dış politika alanlarında MGK birinci derecede role sahip temel belirleyici organ olabilme imkan ve potansiyeline sahip olmasına yolaçmaktadır³³².

MGK, Türk dış politikası karar alma mekanizması içerisinde ilk etapta pek dikkati çekmeyen bir kurum gibi algılanmakla beraber³³³, yukarıda işaret edilen anayasal çerçevede bu kurumun dış politika oluşum sürecinde belirleyici bir role sahip olduğu³³⁴ açık bir şekilde ortaya çıkmaktadır. Türk siyasal sistemi açısından, parlamenter demokrasi ile bağdaştırılması güç olan³³⁵ bu durumu nasıl yorumlamak gerekir? Yukarıda ortaya konulan veriler ışığında, MGK, Türkiye’de Türk Silahlı Kuvvetlerinin (TSK) sistem içerisindeki belirleyici bir rol

³³¹ **ÖZDEMİR**, s. 135.

³³² **MAKOVSKY**, s. 113-114.

³³³ Mesela Gözen, Dış Politikada Karar Alma Mekanizması, Turgut Özal ve Körfez Savaşı başlıklı çalışmada “...Türk dış politikası karar alma sürecinde ‘resmi’ rol dağılımına bakıldığında, üç önemli kurum ve bunların başında bulunan üç önemli kişinin öne çıktığı görülmektedir. Bunlar: Cumhurbaşkanlığı makamı, Hükümet (Bakanlar Kurulu), Dışişleri Bakanlığı ve Cumhurbaşkanı, Başbakan ve Dışişleri Bakanları...” ifadelerine yer vermektedir. Burada her ne kadar, fiili dış politika karar oluşum sürecinde bu yapının dışına çıkıldığına izafeten olsa gerek, ‘resmi rol dağılımı’ gibi bir tanımlamaya yer verilmiş olması ve ‘resmi’ kavramının da tırnak içerisinde kullanılması suretiyle, zımnen bu tespitin gerçek durumu pek yansıtmadığı ifade edilmek istense de, sanki anayasal çerçevenin bundan ibaret olduğu savunuluyor gibidir. Ne var ki, anayasadaki MGK ile ilgili düzenlemeler dikkatle incelendiğinde hukuki olarak da MGK’nın Türk dış politikası karar alma sürecinde oldukça etkin kılındığı görüleceğinden, Gözen’in bu görüşüne katılmak mümkün görünmüyor. **GÖZEN**, Amerikan Kışkacı, s. 160-161.

³³⁴ **TANÖR**, Dış İlişkiler, s. 500.

³³⁵ Brezilya, Arjantin ve Uruguay’da demokratikleşme ve dış politika ilişkisi konusunda yaptıkları detaylı çalışmada, yazarlar Latin Amerika’nın tipik geri kalmış Üçüncü Dünya ülkelerini temsil eden bu ülkelerde Milli Savunma Konseyi ismini taşıyan bir organın, askerlerin dış politika üzerindeki denetimlerini sağlayan bir araç işlevi gördüğü tespitini yapmaları ve bu tespitin belli ölçülerde Türkiye’deki MGK ve dış politika ilişkisi ile örtüşüyor oluşu dikkate değer bir olgudur. **NOHLEN** Dieter, **FERNANDEZ** Mario “Demokratisierung und Außenpolitik” Dieter Nohlen, Mario Fernandez Alberto van Klaveren (Hrsg.), Demokratie und Außenpolitik in Lateinamerika, Opladen 1991, s. 379-383.

oynamasında oldukça elverişli bir platform görevini yerine getirmektedir³³⁶. Bu belirleyici rolün şüphe yok ki, Türk dış politikasının oluşum sürecinde de izdüşümleri olacaktır ve olmaktadır da. Ayrıca milli güvenlik konseptinin tanımı üzerine bina edilen MKG Genel Sekreterliği ve Genel Sekreterliğin hukuki ve fiili işlevleri yine TSK'nın Türk dış politikası üzerindeki etkili rolüne mümkün kılan kurumsal yansımalarıdır.

Savunma sanayi ve OYAK gibi muvazzaf askerlerin de aktif olarak içerisinde bulundukları askeri nitelikli büyük ölçekli ekonomik oluşumlar³³⁷ ve bu oluşumların yoğun uluslararası ekonomik ilişkileri³³⁸ de dolaylı olarak TSK'nın dış politikadaki rolüne pekiştirici etkide bulunmaktadır.

2. Fiili Durum

MGK ve Ordunun Türk dış politikası karar alma mekanizması içerisindeki rolünün yasal çerçevesi yukarıda analiz edilmeye çalışıldı. Bu çerçeve uygulamada, bir başka ifadeyle somut Türk dış politikası oluşum ve uygulamalarında fiilen geçerli olamayabilmektedir. Bu da ülkenin o andaki siyasal dengelerine, fiili güç yapılanmasına, güçler arasındaki ilişkilere, dış politika karar alma sürecine katılan kurumları temsil eden aktörlerin durumlarına ve somut dış politika konusunun niteliğine bağlı olarak değişebilmektedir. Bununla birlikte ekseriyetle MGK'nın bütün kararlarının fiiliyatta hükümetçe aynen benimsendiği dikkate alınırsa³³⁹, dış politika konusunda MGK'nın fiili olarak ne kadar belirleyici bir role sahip

³³⁶ STEINBACH, Grundlagen und Ansätze, s. 21.

³³⁷ OYAK ile ilgili değerlendirme ve rakamsal veriler için bkz. ŞEN Serdar, Cumhuriyet Kültürünün Oluşum Sürecinde Bir İdeolojik Aygıt Olarak Silahlı Kuvvetler ve Modernizm, İstanbul 1996, s. 148-162.

³³⁸ ÖZTÜRK, s. 89-90.

³³⁹ MGK kararlarının hükümet açısından nasıl bir anlam ifade ettiği ile ilgili geniş hukuki değerlendirmelerle ilgili bkz. ÖZDEMİR, s. 292-302.

olduğu görülecektir³⁴⁰. Ancak, eğer güçlü bir başbakan söz konusuysa ve Cumhurbaşkanı ile etkili bir iletişim içerisindeyse MGK içerisinde askerlerin daha az etkili olabilecekleri düşünülebilir. Yine halk çoğunluğunun desteğini arkasında bulunduran, ülke siyasetinin diğer alanlarında başarılı, dış politika konularına hakim bir hükümet başkanı ve aynı nitelikleri haiz bir dışişleri bakanının katıldığı bir MGK toplantısında, gerek gündem ve gerekse alınan kararlarda oldukça etkili olabilecekleri düşünülebilecektir. Somut konulara yönelik kamuoyundaki eğilimler de MGK'nın etkinliği üzerinde tesirli olabilecek, ibrenin siyasal sorumluluk sahipleri ya da diğer tarafa doğru kayması sonucunu doğurabilecektir. Örnek vermek gerekirse, 1997 Refah-Yol hükümetine kadar MGK ve askerlerin fazla dikkat çekecek kadar kamuoyu önüne çıkmadıkları, ancak bu dönemde belirgin bir etkinlikte kamuoyunda dikkatleri üzerlerine çektikleri görülmüştür. Bu durumun dış politika konularında da kendini hissettirdiği, dönemin Genelkurmay İkinci Başkanı Çevik Bir'in İsrail ile ilişkileri yoğunlaştırmada kamuoyu önünde açık tavırlar sergilediği³⁴¹, diğer dış politika konularında da başbakan ve dışişleri bakanından daha fazla demeçler verdiğine şahit olunmuştur³⁴². Hukuki çerçeve ve statüde hiçbir değişikliğin yaşanmamış olmasına rağmen, siyasal gündemlerle MGK ve askerlerin kamuoyunda sıklıkla belirmeye başlamaları, o andaki iç güç yapılanması, muhalefetin hükümetle mücadele ve iktidarı ele geçirme çabalarında askerleri farklı derecelerde araçsallaştırma yolunu seçmeleri, fiili durumdaki bu farklılaşmayı izah etmede açıklayıcı ipuçları sunuyor olsa gerektir.

³⁴⁰ TANÖR, Dış İlişkiler, s. 500.

³⁴¹ MAKOVSKY, s. 116.

³⁴² Milliyet, 21 Şubat 1997; Hürriyet, 27 Şubat 1997; Radikal, 15 Haziran 1997; Zaman 11 Ocak 1997; Yeni Yüzyıl 8 Haziran 1997 ve o dönemde yayınlanan diğer günlük gazeteler ve köşe yazıları.

D. DIŞIŞLERİ BAKANİ VE DIŞIŞLERİ BÜROKRASİSİNİN ROLÜ

1. Yasal-Formel Durum

Anayasada doğrudan tek tek bakanlıklar veya bakanların görev ve yetkilerini düzenleyen bir hüküm bulunmamaktadır. Dolayısıyla Dışışleri Bakanı ve Bakanlığı ile ilgili de bu tür bir düzenleme mevcut değildir. Anayasanın ikinci bölümde, “yürütme” genel başlığı altında “Bakanlar Kurulu” üst başlığı yer almakta ve 109. maddede, Bakanlar Kurulunun, Başbakan ve bakanlardan kurulu olduğı; bakanların Başbakan tarafından seçilerek Cumhurbaşkanınca atanacağı ve Başbakanın önerisi üzerine Cumhurbaşkanı tarafından görevlerine son verileceğı belirtilmektedir. 112. maddede daha ışıktutucu bir hüküm mevcuttur. Görev ve siyasi sorumluluk başlığı altında yer alan 112. madde: “Başbakan, Bakanlar Kurulunun başkanı olarak, Bakanlıklar arasında işbirliğini sağlar ve hükümetin genel siyasetinin yürütölmesini gözetir. Bakanlar kurulu bu siyasetin yürütölmesinden birlikte sorumludur. Her bakan, başbakana karşı sorumlu olup ayrıca kendi yetkisi içindeki işlerden ve emri altındakilerin eylem ve işlemlerinden de sorumludur. Başbakan, bakanların görevlerinin Anayasaya ve kanunlara uygun olarak yerine getirmesini gözetmek ve düzeltici önlemleri almakla yükümlüdür...” hükmüne yer vermektedir. Maddedeki bu hükümden, yürütmenin siyasi sorumluluk altındaki hükümet kanadını, Bakanlar Kurulu olarak topluca ele aldığı ve Bakanlar Kurulu adına da Başbakanı yetkili ve sorumlu tuttuğı anlaşılmaktadır. Şu halde, Dışışleri Bakanı ve Bakanlığının Başbakandan bağımsız bir yetki ve role sahip olmadığı sonucuna ulaşmak gerekir. Diğer bir ifadeyle, Dışışleri Bakanı ve Bakanlığının görev ve işlevleri hükümetin genel siyasetinin bir parçası olarak mütaala edilmekte ve bu işlerin yürütölmesiyle ilgili görev, yetki ve sorumluluk da temel olarak Başbakana bırakılmaktadır.

Dışışleri Bakanlığının teşkilat ve görevlerinin yeniden düzenlenmesi hakkında, 8 Haziran 1984 tarih ve 206 sayılı Kanun Hükmünde Kararnamenin (KHK), ‘Dışışleri Bakanlığının Görev ve Yetkileri’ başlığını taşıyan 2. maddesindeki “a) Hükümetçe tayin ve tespit edilecek esaslara göre dış politikayı uygulamak ve Türkiye Cumhuriyetinin yabancı

devletler ve uluslararası kuruluşlarla ilişkilerini yürütmek. b) Türkiye Cumhuriyetinin dış politikasının tespiti için hazırlık çalışmaları yapmak ve tekliflerde bulunmak, tespit edilecek dış politikayı yürütmek ve koordine etmek...” şeklindeki hüküm, Anayasadaki düzenlemeye getirilen bu yorumu teyit ederek, Dışişleri Bakanlığının Türk dış politikası karar oluşum sürecindeki rol ve yetkisini oldukça somut bir şekilde açıklar mahiyettedir. Buna göre, KHK çerçevesinde, Dışişleri bakanlığının Türk dış politikası karar oluşum sürecindeki rolü uygulayıcı ve danışmanlık işlevinden ibaret olmaktadır³⁴³. Bu durumun da mevcut Anayasa ve parlamenter demokrasi prensiplerine aykırılık teşkil ettiğini ileri sürmek mümkün değildir.

O halde, Dışişleri Bakanı ve Bakanlığının Türk dış politikası karar alma sürecinde etki ve rolünü bu genel çerçeve ve sınırlar içerisinde düşünmek ve değerlendirmek gerekecektir. Başka bir anlatımla, kural olarak Türk dış politikasının temel ilke, hedef, yönelim ve çerçevesinin oluşturulmasında veya belli bir somut konuya yönelik dış politikanın oluşturulmasında tek başlarına Dışişleri Bakanı ve Bakanlığının birinci derecede belirleyici özerk bir rol oynadığını söylemek mümkün değildir³⁴⁴. Ancak, genel hatları oluşturulan dış politikayı fiili olarak uygulayan ve bu genel hatların oluşturulmasında uzmanlık ve donanımı ile teklifler önerip, bilgi aktararak danışmanlık yapan ve bizzat bu görevler için donanımlı bir teknisyenler heyeti³⁴⁵ ile bu birimin bakanlığını yürütmeye hasredilmiş bir bakanın bizzat söz konusu genel çerçevenin oluşturulmasında oynayacağı rol ve yapacağı etkinin hiç de az

³⁴³ **GÖZEN**, Amerikan Kısıkaç, s. 158.

³⁴⁴ Bu tespit, Dışişleri Bakanlığı Müsteşarlığına kadar yükselmiş, 1982-1985 yılları arasında müsteşarlık görevini yürütmüş ve dış politika konusunda yayınları da bulunan emekli Büyükelçi Yavuzalp tarafından da “...Bir devlette her bakanlık veya kuruluşun kendi başlarına yürüttükleri ayrı ayrı dış politikaları olamaz. Devletin bir tek dış politikası vardır. Bu, hükümet düzeyinde saptanır ve yürütülmesi de mevcudiyetinin nedeni bu olan kuruluş, yani dışişleri bakanlığına verilir...” ifadeleriyle teyit edilmektedir. **YAVUZALP** Ercüment, Dış Politikada Oyunun Kuralları, Ankara 1998, s. 232.

³⁴⁵ **ARI**, Uluslararası İlişkiler, s. 154-156.

olmayacağını göz önünde bulundurmak gerekir³⁴⁶. Kaldı ki Dışışleri Bakanı, hükümetin genel siyasetini oluşturan heyetin zaten içerisinde ve bu genel siyasetin dış politika boyutunun oluşturulmasında bakanlığını yaptığı/yapacağı konuda normal olarak şüphesiz etkili olacaktır. Bakanlık bürokrasisinin de, söz konusu bakana uzmanlık düzeyinde servis sağlayan bir ünite olmak hasebiyle dolaylı olarak dış politika oluşum sürecine katılarak belli etkilerde bulunabileceği de hesaba katılması gereken bir olgudur³⁴⁷.

2. Fiili Durum

Dışışleri Bakanı ve dışışleri bürokrasisinin Türk dış politikası karar oluşum sürecindeki rolü, uygulamada ifade edilen formel-hukuki yapıda şu ya da bu şekilde öngörülen çerçevenin dışına taşabilecektir. Bu olgu Türk dış politikası uygulamalarında sıklıkla gözlemlenen bir durumdur. Söz gelimi, Türkiye’de koalisyon hükümetleri döneminde, koalisyonu oluşturan partilerden birinin genel başkanı kabinede dışışleri bakanı görevini üslenebilmektedir. Bu tür dönemlerde söz konusu genel başkanın Türk dış politikası karar alma sürecine etkisi tek parti hükümetlerinin Dışışleri Bakanından daha fazla olabilmektedir.

Başbakanın dış politikaya ilgi ve yatkınlığının düşük olduğu, Dışışleri Bakanının da alanına hakim ve hırslı kişilik yapısına sahip bulunduğu durumlarda, Başbakan hükümetin dış politikasını oluşturma ve uygulamaya dair yetki ve rolünü büyük ölçüde fiilen bakana devredebilmektedir. Ya da Soğuk Savaş döneminde olduğu gibi, uluslararası sistemde blok üyesi aktörlere pek bir manevra alanı bırakmayan disiplinli çift-kutuplu yapılanmaların hakim olduğu zamanlarda, Başbakan ve/veya Dışışleri Bakanının da dış politikaya ilgi ve

³⁴⁶ Alman dış politikasında dışışleri bakanı ve bürokrasisinin fiilen oynadığı rolün yasal-formel rol dağılımının üzerinde olduğu öne sürülmektedir. Karşılaştırmalı bir bakış açısı sunması bakımından bkz. PFETSCH, s. 29-31.

³⁴⁷ SÖNMEZOĞLU, Uluslararası Politika, s. 465-466.

nüfuzlarının zayıf kalması durumunda, dış politika kararlarının alınması ve yürütülmesinde bakanlık bürokrasisi belirleyici bir rol oynayabilecektir. Süleyman Demirel hükümetleri döneminde İhsan Sabri Çağlayangil'in dışişleri bakanlığı yaptığı zamanlar için az çok bu durumun geçerli olduğu öne sürülebilir³⁴⁸.

Bu durum, ülkedeki güç dengesi ve güç ilişkileri ile siyasal konjonktüre göre veya o anda ülkenin dış ilişkilerinin seyri ve karar alınacak somut konunun niteliğine göre değişebilmektedir³⁴⁹. Bu açıklamalarla ilgili örnekleri de kısmen içinde barındırdığı için Özal döneminin bazı uygulamaları dikkate değer niteliktedir. Mesut Yılmaz'ın Özal'ın fazlaca müdahaleci tutumundan dolayı Dışişleri Bakanlığında istifa ettiği, Özal'ın da uyumlu bir kişiliğe sahip olduğunu düşündüğü Ali Bozer'i dış politikayı tamamen kontrolü altına almak için bakan yaptığı ileri sürülebilmektedir. Yine, Özal'ın Dışişleri Bakanlığı bürokratlarını çok tutucu, çekingen ve hantal bulduğu için, dış politika oluşumunda Dışişleri Bakanlığını devre dışı bıraktığı da ortaya atılan iddialardandır³⁵⁰.

Kısaca ifade etmek gerekirse, bir çok faktöre bağlı olarak Dışişleri Bakanı ve Dışişleri bürokrasisinin Türk dış politikası karar alma sürecindeki sınırlı rol ve etkilerini belirleyen yasal-formel çerçeve ve sınırlar fiilen genişleme ya da daralma yönünde değişebilecektir ve buna bir çok örnek göstermek de mümkündür.

³⁴⁸ Yavuzalp de verdiğimiz örneği dolaylı olarak teyit etmektedir. **YAVUZALP**, Oyunun Kuralları, s. 175-176.

³⁴⁹ **CALIS**, Identity, s. 135 vd.

³⁵⁰ **ÖZCAN**, Dış Politika, s. 530.

E. PARLAMENTONUN ROLÜ

1. Yasal Formel Durum

Türk dış politikası karar alma sürecinde yasama erkinin rol, işlev ve yetkilerinin hukuki çerçevesini ortaya koyabilmek için yine öncelikle baş vurulacak kaynak anayasal düzenlemeler olacaktır. Bunu yaparken, 1982 Anayasasının genel bütünlüğü içerisinde nasıl bir siyasal rejimi tasarladığı, tasarımın sistematik bütünlüğünün normatif çerçevesi gözetilerek bu parametreler ışığında Türkiye Büyük Millet Meclisinin (TBMM) Türk dış politikası karar alma mekanizması içerisindeki konum ve etkisi tespit edilmeye çalışılacaktır.

Öncelikle, yukarıda yer yer işaret edildiği üzere bazı çelişki ve tutarsızlıklar olsa da, 1982 Anayasasının kuvvetler ayrılığı esasında parlamenter demokratik bir sistemi öngördüğü tespitini yapmak gerekir. Normatif bir bakış açısı ile Anayasanın öngördüğü bu sistemde, parlamentonun temel işlevinin yasaları yapmak ve yürütme erkinin kontrol ve denetimini sağlamak olduğu belirtilmelidir³⁵¹. Esas itibarıyla 1982 Anayasasındaki düzenlemelerin de, daha önceki anayasalar gibi TBMM'ye bu işlevleri vermekte olduğu anlaşılmaktadır³⁵². Bu

³⁵¹ İsviçre, Almanya ve Amerika Birleşik Devletleri'nde yasama organı ve dış politika ilişkisini karşılaştırmalı bir çalışmada oldukça detaylı olarak inceleyen Ehrenzeller, bu ülkelerde dış politika konusunda yürütmenin belirleyici olduğundan yasamanın dış politika oluşum sürecine katılımının sınırlılığını demokratik bir eksiklik olarak değerlendirmektedir. Bu görüşe katılmak mümkün değildir. Zira, demokratik örnekleri fazlaca olan parlamenter sistemlerin kendi iç mantığı içerisinde, parlamentolar bir kere kanun koyuculuk işlevi ile hukuki çerçeveyi zaten belirlemektedirler, daha sonra da kendi içlerinden çıkardıkları hükümetin bütün icraatlarını denetleme ve kontrol yetkisi ile dış politika dahil yürütmenin bütün faaliyetleri üzerinde etkili olmaktadır. Biraz dolaylı bile olsa bu etkileme ve katılım mekanizmasının kuvvetler ayrılığı esasında demokratik meşruluk sorununu ortaya atma imkanı vermediğini düşünmek gerekir. Söz konusu eser için bkz. EHRENZELLER Bernhard, Legislative Gewalt und Aussenpolitik. Eine rechtsvergleichende Studie zu den parlamentarischen Entscheidungskompetenzen des deutschen Bundestag, des amerikanischen Kongresses und schweizerischen Bundesversammlung im Auswärtigen Bereich, Basel und Frankfurt am Main 1993.

³⁵² Mümtaz Soysal, 1961 Anayasasının yürürlükte olduğu bir zamanda yaptığı çalışmada dış politika konusunda yasama-yürütme ilişkisini düzenleyerek yasamayı sürece dahil etmek suretiyle dış politikanın belirlenmesinde etkili gibi kılan usullerin tamamının iş olup bittikten, yürütme fiili durum yarattıktan sonra kullanılabilen bir denetim işlevinden öteye gitmediğini öne sürmektedir. Başta

anlamda Türk dış politikası oluşum sürecinde TBMM'ye nasıl bir mekanizma içerisinde bu sürece dahil olma imkan ve yetkilerinin tanındığına bakmak gerekiyor.

1982 Anayasasında "Türkiye Büyük Millet Meclisinin görev ve yetkileri" üst başlığı altında 87'den 92'ye kadar olan maddeleri, TBMM'nin görev ve yetkilerini düzenlemektedir. TBMM'nin genel yetkilerinin sıralandığı, 87. maddede dış politikayla ilgili olarak "...Bakanlar Kurulunu ve bakanları denetlemek...savaş ilanına karar vermek; milletlerarası andlaşmaların onaylanmasını uygun bulmak..." hükmü yer almaktadır. Maddenin bu hükümlerini dikkatle incelendiğinde, ("Bakanlar Kurulunu ve bakanları denetlemek" ibaresi ile TBMM'ye verilen yetki, madde, genel bir denetleme yetkisi olmasına rağmen), dış politikanın oluşturulması ve yürütülmesi rolünü büyük ölçüde elinde tutan yürütmenin önemli bir eksenini konumundaki Bakanlar Kurulu ve bakanların dış politikayla ilgili icraatlarının da denetlenmesini kapsadığından, böyle bir genel denetleme yetkisinin sadece var oluşu bile dış politika açısından da önemli yansıma ve uzantıları olabilecek bir düzenleme olduğu görülecektir. Dış politika kararlarının alınması ve uygulanması eylem ve işlemlerini denetleme yetkisine sahip olan bir organın, söz konusu eylem ve işlemlerin içerikleri üzerinde belli etkilerde bulunarak dolaylı olarak da sürece katılacağını kabul etmek gerekir³⁵³. Bu genel

andlaşmaların onaylanmasını uygun bulma kanunu olmak üzere Soysal'ın işaret ettiği düzenlemelerin 1982 Anayasasında da hemen hemen aynen korunduğu düşünülürse, Soysal'ın öne sürdüğü eleştiriler halen geçerli demektir. **SOYSAL** Mümtaz, Dış Politika ve Parlamento, Ankara 1964, s. 258 vd. Ancak bu, Soysal'ın eleştirilerinin içerikleri itibarıyla geçerli oldukları anlamına gelmemektedir. Zira, parlamentoların kuvvetler ayrılığının esas olduğu parlamenter sistemlerdeki rol ve işlevlerini yerine getirme kanallarının eksiksiz işletilmesi kaydıyla; dış politikanın oluşturulması ve yürütülmesinin esas itibarıyla bir yürütme görevi olmasının parlamenter demokrasiyi yaralayan bir yanının olmadığını söylemekte bir isabetsizlik olmayacaktır.

³⁵³ Sönmezoğlu, yasamanın dış politika konusunda yürütmeyi denetleme gücünün siyasal sistemden sisteme farklılıklar gösterebileceğini öne sürmekte ve bu anlamda ABD Kongresi ve SSCB Yüksek Sovyet'in iki uç örneği temsil ettiklerini belirtmektedir. **SÖNMEZOĞLU**, Uluslararası Politika, s. 468. Yazarın bu değerlendirmeyi doğrudan yasal-formel eksenleri dikkate alarak yaptığı anlaşılmaktadır. Oysa burada bahsedilen etkileme, yasamanın yürütmeyi genel denetleme işlevinin de, yasamanın sahip olduğu spesifik hukuksal enstrümanlara ilave işlemsel düzeyde ortaya çıkabilecek dolaylı fiili bir etkilemedir.

denetleme yetkisinin somut tezahürleri olarak Anayasanın 98, 99 ve 100. maddelerinde düzenlenen; soru, meclis araştırması, genel görüşme, gensoru ve meclis soruşturması gibi kurumlar, TBMM'nin dış politika konularında da işletebileceği etkin mekanizmalar olarak ortaya çıkarlar. Bu mekanizmaları kullanarak parlamento, yürütmeyi ciddi bir şekilde etkileme ve yönlendirme imkanı elde edebilecektir³⁵⁴. Türk siyasal hayatında, 1980 yılında dışişleri Bakanı Hayrettin Erkmen'in bakanlığının düşürülmesi örneğinde olduğu gibi sıklıkla karşılaşılsa bile TBMM'nin kullanması durumunda hiç de küçümsenmeyecek bir etkinlik aracına sahip olduğunu kanıtlar mahiyettedir.

87. maddede yer alan “savaş ilanına karar vermek” hükmü ise dış politika ile doğrudan ilgili ve parlamentonun dış politikanın oluşumundaki rolü açısından fevkalade önemli bir düzenlemedir. Savaş ilanının, devletlerin dış politika çıktıları arasında oldukça önemli sonuç ve yansımaları olan bir dış politika aracı olduğu³⁵⁵ dikkate alınınca, TBMM'ye bu kadar önemli bir dış politika kararını alma konusunda böyle bir yetki kullanma işlevinin verilmiş olması, yasal formel çerçevede TBMM'yi dış politika ile ilgili temel konularda nitelikli bir şekilde dış politika sürecinde kilit bir rol oynar hale getirmek anlamına gelmektedir.

87. maddede yer alan “milletlerarası andlaşmaların onaylanmasını uygun bulmak” hükmü dış politika açısından pek önemli sonuçlar doğurabilecek bir yetki olmakla birlikte, bu husus 90. maddede özel olarak ve detaylı bir şekilde düzenlendiği için, bu konuyu 90. maddedeki hükümlere göre irdelemek yerinde olacaktır.

³⁵⁴ Bu etkileme kanalının Alman Federal Meclisi açısından bir değerlendirmesi için bkz. **PFETSCH**, s. 33-34.

³⁵⁵ Bir dış politika etki aracı olarak savaşla ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. **SÖNMEZOĞLU**, Uluslararası Politika, s. 299 vd.

1982 Anayasasının “Türkiye Büyük Millet Meclisinin Görev ve Yetkileri” üst başlığını taşıyan bölümde, “Milletlerarası Andlaşmaları Uygun Bulma” başlığı altında yer alan 90. maddedeki düzenlemelerin, TBMM’yi dış politika oluşum sürecinde etkili kılarak somut yetkiler verdiği görülmektedir. Bu maddede, devletler ve uluslararası örgütler gibi uluslararası hukuk ve uluslararası ilişkilerin önde gelen aktörleri ile münasebetlerde oldukça önemli bir araç ve çerçeve işlevi gören ve dış politikada ağırlıklı bir yere sahip bulunan³⁵⁶ milletlerarası andlaşmaların iç hukuka göre onaylanarak yürürlüğe girmesi düzenlenmektedir. Dış politika açısından büyük önem taşıyan 90. maddenin 1. fıkrası : “Türkiye Cumhuriyeti adına yabancı devletlerle ve milletlerarası kuruluşlarla yapılacak andlaşmaların onaylanması, Türkiye Büyük Millet Meclisinin onaylamayı bir kanunla uygun bulmasına bağlıdır” şeklindeki genel hükmü ile Türkiye’nin bütün bir dış ilişkilerinin kurulması ve yürütülmesi açısından fevkalade önemli bir araç konusunda TBMM’ye son söz söyleme yetkisi tanınarak bu konuda onu yürütmeye ortak etmektedir. Yürütmenin herhangi bir devlet veya uluslararası örgüt ile ilişki kurmak, mevcut ilişkileri geliştirmek veya bütünleşmek şeklindeki bir dış politika tercihinin hayata geçirilmesinin hukuki zemini ancak bir andlaşma ile kurulmak zorundadır. Böyle bir dış politika tercihinde, TBMM doğrudan ya da dolaylı herhangi bir şekilde sürece dahil edilmek suretiyle somut dış politika tercihi konusunda katılımı sağlanmamış veya en azından ikna edilmemişse, ilgili dış politika tercihinin hukuki zemini olan andlaşmayı onaylamayı uygun bulma kanunu çıkarmak suretiyle yürürlüğe koymaktan imtina edebilecektir. Bu da somut olarak yürütmenin tasarladığı dış politika tercihinin temelden akamete uğratılması sonucunu doğuracaktır. Bu olguyu hiçbir hükümetin görmezlikten gelmesi beklenemez. O halde, her ne kadar, Anayasanın 90. maddesinin 1. fıkrası hükmüne göre, TBMM’nin onaylamayı uygun bulma kanunu çıkarma yetkisi, yürütme tarafından takdir edilerek, müzakeresi yapılmış ve teknik detayları görüşülerek imzalanmak suretiyle kesinlik kazandırılmış bir konuda sadece biçimsel prosedürün yerine getirilmesi

³⁵⁶ TANÖR, Dış İlişkiler, s. 495.

şeklindeki bir denetlemeden ibaretmiş gibi görünse de, yukarıda işaret edilen nedenlerle TBMM'nin yaklaşım ve eğilimi, dolaylı olarak her aşamada süreci belirli ölçülerde etkilemek suretiyle andlaşmanın oluşumunu da belirleyeceği düşünülmelidir³⁵⁷.

TBMM'nin dış politika oluşumuyla ilgili, andlaşmalar üzerinden 90. maddenin 1. fıkrasındaki düzenleme doğrultusundaki bu yetki ve rolüne aynı maddenin ikinci fıkrasında sınırlama anlamına gelebilecek bir istisna getirilmiştir. 90. maddenin 2. fıkrası şöyledir: "Ekonomik, ticari veya teknik ilişkileri düzenleyen ve süresi bir yılı aşmayan andlaşmalar, Devlet Maliyesi bakımından bir yükleme getirmemek, kişi hallerine ve Türklerin yabancı memleketlerdeki mülkiyet haklarına dokunmamak şartıyla, yayımlanma ile yürürlüğe konabilir. Bu takdirde bu andlaşmalar, yayımlanmalarından başlayarak iki ay içinde Türkiye Büyük Millet Meclisinin bilgisine sunulur." Bu hükme göre, fıkra sıralanan şartlarda bir andlaşma yapılması durumunda, bu andlaşmayla ilgili olarak TBMM'ce onaylamayı uygun bulma kanunu çıkartılmasına gerek kalmadan, andlaşma Cumhurbaşkanının onayı ile yürürlük kazanabilecektir. Bu durumda da fıkranın son hükmü gereğince söz konusu andlaşmanın yayımlanma tarihinden itibaren iki ay içinde Meclisin bilgisine sunulması zorunluluğu vardır. Burada TBMM'ye tipik bir siyasal denetim işlev ve yetkisi tanınmaktadır. Her ne kadar böyle bir andlaşmayı TBMM'nin reddetme veya geçersiz hale getirme yetkisi bulunmasa da, yine de bilgisine sunulmuş olmakla bir siyasal denetim kanalı açık tutulmaktadır³⁵⁸. İlgili mekanizmanın, yürütmeye bu nitelikteki andlaşmalarda da parlamentoyu gözetme gerekliliğini hatırlatmakta olduğundan fiili bir etki işlevi görebileceğini hesaba katmak gerekir.

90. maddenin 3. fıkrasında, Meclisin anlaşma yapmakla ilgi yetkisine yine istisna getiren bir hüküm yer almaktadır, ancak buradaki durum 2. fıkradakinden biraz farklıdır. 3.

³⁵⁷ GÖZEN, Amerikan Kıskaçı, s. 159.

³⁵⁸ TANÖR, Dış İlişkiler, s. 502.

fıkra hükmü şu şekildedir: “Milletlerarası bir andlaşmaya dayanan uygulama andlaşmaları ile kanunun verdiği yetkiye dayanılarak yapılan ekonomik, ticari, teknik veya idari andlaşmaların Türkiye Büyük Millet Meclisince uygun bulunması zorunluluğu yoktur; ancak, bu fıkra göre yapılan ekonomik, ticari veya özel kişilerin haklarını ilgilendiren andlaşmalar, yayımlanmadan yürürlüğe konulamaz.” Bu hüküm onaylamayı uygun bulma kanununu gerektirmediği için meclisinin yetkisine getirilmiş bir sınırlama gibi görünse de, aslında durum pek öyle değildir. Zira, uygulama andlaşmaları adından da anlaşılacağı gibi, başlı başına yepyeni ilişkiler tesis eden ve sonuçlar doğuran andlaşmalar olmayıp, daha önce yapılmış bir andlaşmanın hayata geçirilmesi ile ilgili düzenlemeleri içeren andlaşmalardır. Böyle olunca da, Meclis bu andlaşmanın esasına yönelik denetim yetkisini zaten daha önce kullanmış olmaktadır³⁵⁹. Bu fıkra da yer alan ‘kanunun verdiği yetkiye dayanılarak yapılan andlaşmalar’ da, bir kanuna dayandıklarından yine Meclisin daha önce yetkisini kullandığı andlaşmalar olmaktadır.

90. maddenin 4. fıkrasında yer alan, “Türk kanunlarına değişiklik getiren her türlü andlaşmaların yapılmasında birinci fıkra hükmü uygulanır” hükmü, andlaşmalarla ilgili TBMM’nin yetkisinin altını bir defa daha hatırlatır mahiyettedir.

Maddenin son fıkrasındaki, “usulüne göre yürürlüğe konulmuş milletlerarası andlaşmalar kanun hükmündedir. Bunlar hakkında Anayasaya aykırılık iddiası ile Anayasa Mahkemesine başvurulamaz” şeklindeki hükmü de, bir başka açıdan bakılırsa, andlaşmaları kanun hükmünde görmekle, bu konuda Meclisin merkezi rolüne zımni bir gönderme yapılmakta olduğu şeklinde anlaşılmalı müsaitsin olsa gerektir.

³⁵⁹ TANÖR, Dış İlişkiler, s. 502.

Özetle belirtmek gerekirse, Anayasanın 90. maddesinde uluslararası andlaşmaların yürürlüğe girmesiyle ilgili olarak TBMM'ye tanınan yetkiler³⁶⁰, andlaşma yapma yetkisinin yasama ile yürütme erkleri arasında paylaştırıldığı anlamına gelmekte olduğundan, parlâmentonun Türkiye'nin dış politika oluşum sürecinde bu yetkileri kullanmak ve/veya bu yetkilere sahip olmak suretiyle önemli bir katılım ve etkileme rolüne sahip olduğunu ifade etmektedir.

TBMM'nin, Türk dış politikası oluşum sürecindeki rolü ile ilgili bir diğer yetkilendirici düzenlemenin Anayasanın 92. maddesinde yer aldığı görülmektedir. Yine Türkiye Büyük Millet Meclisinin görev ve yetkileri üst başlığını taşıyan bölümde, Savaş hali ilanı ve silahlı kuvvet kullanılmasına izin verme arabaşlığında yer alan 92. madde hükmü: "Milletlerarası hukukun meşru saydığı hallerde savaş hali ilanına ve Türkiye'nin taraf olduğu milletlerarası andlaşmaların veya milletlerarası nezaket kurallarının gerektirdiği haller dışında, Türk Silahlı Kuvvetlerinin yabancı ülkelere gönderilmesine veya yabancı silahlı kuvvetlerin Türkiye'de bulunmasına izin verme yetkisi Türkiye Büyük Millet Meclisindir..." şeklindedir. Bu madde hükmünden de anlaşılacağı üzere, yine savaş hali ilanı ve Türk Silahlı Kuvvetlerinin yabancı ülkelere gönderilmesi veya yabancı askerlerin Türkiye'de bulunması gibi dış politika ile ilgili oldukça önemli bir konuda, TBMM yetkilendirilmiş bulunmaktadır³⁶¹. TBMM'ye bu denli önemli ve doğrudan dış politika alanına giren merkezi

³⁶⁰ Uluslararası andlaşmalara dair Anayasanın 90. maddesine göre TBMM'nin yetkileri ile ilgili geniş bilgi için bkz. **PAZARCI**, s. 150 vd.

³⁶¹ TBMM bu yetkiyi Körfez Krizi münasebetiyle 12 Ağustos 1990 tarih ve 107 sayılı kararı ile fiilen kullanmıştır. Meclisin bu yetkisinin Türk dış politikası açısından ne kadar önem taşıdığını örneklendirme bakımından belki burada o dönemin gelişmelerine kısaca bir göz atmak açıklayıcı olacaktır. Körfez Krizi esnasında Türkiye'nin politikasını oluşturmada Cumhurbaşkanı Özal tek başına inisiyatif kullanma eğilimi içerisine girerek, aktif bir şekilde gelişmeleri yönlendirmeye başlamıştır. Bu çerçevede siyasal parti liderlerini Çankaya'ya davet ederek bir toplantı tertiplemek istemişse de, ANAP genel başkanı ve Başbakan Yıldırım Akbulut dışındaki liderler, bu konuda yetkinin hükümet ve TBMM'ye ait olduğunu öne sürerek bu davete icabet etmemişlerdir. Bunun üzerine, uygulamayı düşündüğü Kriz ve Savaş politikası ile ilgili geniş bir hukuki yetki ve manevra imkanı elde etmeyi tasarlayan Özal bir hayli zorlanmış ve sahip olmak istediği bu manevra imkanına TBMM'den bu

konularda nihai karar verme yetkisinin tanınması, Türk dış politikasının oluşumunda parlamentoya tanınan önemli bir rol anlamını taşıdığına ve böyle bir yetkiye sahip olmanın bile parlamentoya dış politika konusunda etkili bir manevra alanı kazandıracağına şüphe yoktur.

Netice olarak, 1982 Anayasasına göre, TBMM'ye tanınan bütün bu yetkilerin parlamenter sistem mantık ve ölçüleri de dikkate alınır³⁶², yasal-formel düzeyde Türk dış politikasının oluşum süreciyle ilgili olarak parlamentoya doğrudan ve dolaylı nitelikte etkin bir rol oynama imkanı tanındığını ifade etmek mümkündür.

2. Fiili Durum

Yukarıda Türk dış politikası oluşum sürecinde parlâmentonun rolü, yasal-formel çerçevede ortaya konulmaya çalışıldı. Bu rol, bazen operasyonel dış politika uygulamalarında

konuda hükümete bir yetki verdirerek, hükümet üzerinde bilinen etkisi aracılığı ile elde etmeye yönelmiştir. Akbulut Hükümeti, 'bir saldırı halinde karşılık vermeyi' de içeren ve hükümete savaş politikaları konusunda geniş yetkiler tanıyan tezkeresini Meclise sunmuş, Meclis uzun tartışmalardan sonra hükümet tezkeresi üzerinde değişiklikler yaptırarak, 107 sayılı kararı almıştır. Karar metni şu şekildedir: "Irak'ın Kuveyt'i işgali ve sonrasında meydana gelen ve ülkemizi yakından ilgilendiren olaylar sebebiyle Türk Devletinin ve Cumhuriyetinin varlığını tehlikeye düşürmesi muhtemel tehlikeler karşısında, Anayasanın 117nci maddesine göre milli güvenliğin sağlanmasından ve Silahlı Kuvvetlerin yurt savunmasına hazırlanmasından Yüce Meclise karşı sorumlu bulunan Hükümet; Ülkemize bir tecavüz vukuu halinde derhal mukabele edilmesi maksadına münhasır olarak, savaş hali ilanı, Silahlı Kuvvetlerin kullanılması, Türk Silahlı Kuvvetlerinin yabancı ülkelere gönderilmesi veya yabancı silahlı kuvvetlerin Türkiye'de bulunması konusunda Anayasanın 92nci maddesi uyarınca izin verilmesi, Türkiye Büyük Millet Meclisinin 12.8.1990 tarihli 126ncı Birleşiminde kararlaştırılmıştır." (RG, 14.8.1990, sy. 20605). Uluslararası politika ve Türk dış politikası açısından büyük önemliliğe sahip, böyle bir somut konuda, TBMM'de çoğunluğa sahip bir hükümetin sunduğu tezkerenin olduğu gibi benimsenerek karara dönüştürülmemesi; onun yerine anayasal yetki ve dayanağının altı titizlikle çizildikten sonra, Hükümete oldukça önemli kapsam ve içerik farkı taşıyan 'yetki' değil, sadece bir 'izin' verilmiş bulunması; TBMM'nin ciddi dış politika konularında Anayasada kendisine tanınan yetkileri ne kadar etkili bir şekilde kullanmak suretiyle Türkiye'nin dış politika oluşumunda etkin bir rol oynayabileceğini gösterir anlamlılıkta bir örnek teşkil etmektedir.

³⁶² Burada kuvvetler ayrılığı temelinde parlamenter demokrasilerde, yasama-yürütme erkleri arasındaki ilişkiler zemininde parlamentoların işlevleri göz önünde tutulması gerekiyor. Bu anlamda yasama erki ve dış politika ile ilgi görüş ve değerlendirmeler için bkz. EHRENZELLER, s. 596-597.

yasal-formel kalıpların dışına taşabilmektedir. Böyle bir şeyi, başkaca siyasal sistemlerde de az çok gözlemlemek mümkündür. Ancak, çalışmanın başka yerlerinde de ifade edildiği gibi Türkiye’de siyasal, hukuki ve kurumsal yapının oturamışlığından dolayı bu olgu çok daha yoğun olarak kendini gösterebilmektedir. Parlamenter sistemlerde, yürütmenin parlamentoda en az salt çoğunluğun desteğine sahip olma gerekliliği, pratikte parlamentolar ile yürütme arasında bir iç içe geçme ve aynileşme sonucunu doğurabilmektedir. Daha açık bir ifadeyle, parlamentonun en güçlü partisi veya -hiçbir partinin parlamentodaki sandalye sayısında salt çoğunluğu sağlayamadığı durumlarda- partiler hükümeti kurmakta ve yürütme erkini oluşturmaktadır. Bu durumda, kendi içerisinden çıkmış bir yürütmeye karşı, yasama apayrı bir güçmüş gibi davranmamaktadır. Bu da, kurumsal ve teorik düzeydeki kuvvetler ayrılığı prensibini fiilen geçersiz hale getirebilmektedir. Bunun somut yansıması da, parlamentolar normal şartlarda yürütmeye karşı kendilerine tanınmış olan yasal-formel kontrol ve denetim rollerini ve bu rollerin uzantısı durumundaki diğer görev ve yetkilerini düşünüldüğü düzeyde yerine getirememesi ve/veya getirmemesi şeklinde ortaya çıkmaktadır.

Türk siyasal pratiğinde bu tür yansımalarla daha yoğun olarak karşılaşmaktadır. Ne var ki, böyle bir eğilimden bahsetmek mümkün olmakla beraber; her defasında ve her durum için mutlak olarak böyle bir nedensellik bağı kurmayı önermek de geçerli olmamaktadır. Onun için, analize konu zaman dilimindeki iç ve dış yapılanmaya ve somut dış politika olayının niteliğine bakmak daha gerçekçi açıklamalar yapmayı mümkün kılacaktır³⁶³. Bu veriler ışığında, TBMM’nin Türk dış politikası oluşum sürecinde kendisine Anayasa ile tanınmış bulunan kurumsal-hukuki roller ile fiili durum arasındaki farklılaşma ortaya çıkmış olacaktır. Sözgelimi, yukarıda irdelenen Türk dış politikasında karar alma mekanizmasını oluşturan diğer kurumların o anda siyasal denge içerisindeki konum, yer ve tutumları, somut dış politika konusuna atfettikleri ilgi ve önem düzeyi, pozisyonlarıyla ilgili diğer aktörlerle

³⁶³ SÖNMEZOĞLU, Uluslararası Politika, s. 494-495; ARI, Uluslararası İlişkiler, s. 162 vd.

oluşturdıkları koalisyon düzeyleri hep birlikte bu kurum ve aktörlerin yasal-formel yetki, rol ve etkileri ile fiili durum arasındaki mesafeyi belirleyeceklerdir³⁶⁴. Burada dile getirilen varyasyonların hemen hemen bütün terkiplerinin Türk dış politikası karar alma mekanizması içerisinde süreci nasıl etkiledikleriyle ilgili operasyonel örnekler bulmak imkan dahilindedir.

Özal dönemi, söylenilenlere ışık tutma bakımından belki de en somut ve açıklayıcı örnekler sunmaktadır. Özal başbakan iken, Türkiye 14 Nisan 1987 tarihinde Avrupa Birliği'ne (O zaman Avrupa Topluluğu) tam üyelik başvurusunda bulunmuştur. Bu müracaatta, teknik danışmanlıklar dışında süreci baştan sona Özal'ın şekillendirerek, böyle bir kararı tek başına alıp uyguladığı anlaşılmaktadır³⁶⁵. Özal müracaattan sonra, aynı gün TBMM'ye bu müracaatla ilgili bilgi vermiştir. Özal'ın Meclisten, ne müracaatın kendisine ne de yapılış şekline yönelik hiçbir eleştiri almadığı anlaşıyor. Şimdi Türk dış politikası açısından büyük önem taşıyan bu somut dış politika kararının izi sürülerek, dış politika oluşum süreciyle ilgili olarak yasal-formel roller ile fiili durumun TBMM açısından bir değerlendirmesi yapılabilir.

Bilindiği gibi, Turgut Özal ANAP'ın kurucu genel başkanındır. Bilinen aktif kişiliği, olaylara nüfuz kabiliyeti ve girişimciliğinin de etkisiyle parti içerisinde tam bir kontrole sahiptir. Seçimleri parlamentoda rahat bir çoğunluğu sağlayacak şekilde başarı ile kazanmış arkasında büyük bir kamuoyu desteğine sahip olarak kurduğu hükümetin başbakanıdır. Parlamentodaki diğer partiler nitelik ve nicelik olarak pek bir varlık gösterememektedirler. 1982 Anayasasına göre, yasal-formel açıdan yürütmenin etkin bir parçası haline getirilen ve dolayısıyla dış politika çıktılarının oluşumunda etkili olabilme imkanı bulunan Kenan Evren Cumhurbaşkanıdır. Kenan Evren Cumhurbaşkanı sıfatıyla dış politika oluşum sürecinde

³⁶⁴ Bununla ilgili teorik açıklamalar için bkz. **SCHELLHORN**, s. 182-183.

³⁶⁵ Özal'ın bu kararın inisiyatörü olduğu o zaman medya ve diğer kanallardan edinilen bilgilerle fark edilmekteydi. Ancak kararın nasıl ve ne şekilde alındığını zamanın teknisyen-bürokratları ayrıntılı olarak Birand'a anlatmaktadırlar. **BİRAND**, s. 427 vd.

görev ve yetkileri yukarıda belirlenmiş olan MGK'ya başkanlık etme konumundadır. Bu yapılanma içerisinde Turgut Özal, Türk dış politikası açısından fevkalade önem taşıyan AT'a tam üyelik müracaatında bulunma kararını tek başına alabilmiştir. O halde bunu mümkün kılan yapının parametreleriyle temel dinamiklerini biraz daha yakından inceleyerek TBMM'nin bu kararın oluşumunda hemen hemen hiçbir rol oynamamış olmasının sebep ya da sebeplerini ortaya koymak gerekir. ANAP, TBMM'de iktidar partisi olarak tek başına hükümetin ihtiyaç duyduğu sandalye sayısına sahiptir. Bu haliyle yasama ve hükümet arasında bir iç içelik söz konusudur. Buna Özal'ın kişisel özellikleri, Türkiye'de partilerin disiplinli yapısı ve genel başkanların parti içerisindeki mutlak hakimiyetleri şeklindeki yapısal boyut da eklenince, söz konusu kararın alındığı dönemde yürütmenin yasama üzerinde bir denetim kurduğunu söylemek mümkündür³⁶⁶. Muhalefet partilerinin zayıflıkları ve somut dış politika konusu üzerinde benzer görüşlere sahip olmaları da Özal'ın tek belirleyici aktör olarak bu kararı alabilmesine TBMM açısından uygun bir zemin oluşturmuştur. Anayasaya göre karar alma mekanizmasının diğer kurum ve aktörü konumundaki Cumhurbaşkanı Kenan Evren'in prensip olarak bu karara karşı olmamasının dışında, bu konudaki bilgi ve ilgi yetersizliği, yine MGK'nın benzer konumu, TBMM dışındaki denge ve yapılanma açısından Özal'a geniş bir manevra alanı açtığından, Özal, bu önemli dış politika çıktısının oluşmasında tek belirleyici aktör olarak karar alabilmiştir.

1990 Körfez Krizi esnasında Özal Cumhurbaşkanı olarak yine tek belirleyici olma eğilimi içerisinde olmuş, ANAP yine mecliste çoğunluğa sahip olmasına rağmen Özal'ın istediği kararları çıkarma konusunda TBMM üzerinde AT'a tam üyelik müracaatında olduğu kadar bir kontrol kuramadığı görülmüştür. Bu farklı durumun ortaya çıkmasında somut dış politika konusunun farklı niteliğinin en temel faktör olduğunu söylemek mümkündür³⁶⁷.

³⁶⁶ TANÖR, Dış İlişkiler, s. 499.

³⁶⁷ GÖZEN, Amerikan Kıskaçı, s. 167 vd.

Netice olarak, Türk dış politikasının oluşumunda parlamentonun yasal-formel rolü ile fiili rolü arasında farklılaşmalar ortaya çıkabilmektedir. Ekseriyetle hükümetlerin parlamentoyu fiilen güdümlemeye alma eğilimi ve bu eğilimin gerçekleştirilmesini mümkün kılacak yapısal altyapının mevcudiyetinden dolayı, TBMM dış politika kararlarının oluşumunda anayasada kendisine tanınan kurumsal-hukuki rolü fiilen oynamamakta/oyunayamamaktadır. Gerçi yürütmenin parlamento çoğunluğuna dayanarak, yasama üzerinde denetim kurması, mutlak bir denetim anlamına gelmemektedir. Buradaki denetim, hükümetin gensoru, güvensizlik oylaması gibi tehditlerden uzak kalması ve dış politikanın yürütülmesiyle ilgili ihtiyaç duyduğu yasaları meclisten çıkartabilmesi anlamına gelmektedir. Yoksa, meclisteki muhalefet partisi ve/veya partilerinin dış politika konusundaki etki ve denetimleri devam edecektir. Muhalefet partilerinin bu denetim işlevi de³⁶⁸, son tahlilde TBMM'nin dış politika oluşum sürecine dahil olarak sürece etkide bulunması anlamına gelmektedir.

Özetle, Türk dış politikasının oluşumuna dair TBMM'nin rolü konusunda da, yasal-formel çerçeve ile fiili durum arasında mesafeler ortaya çıkabilmektedir. Burada da somut dış politika kararının konusu ve niteliği, o andaki iç siyasal yapı ve dengeler ile dış politika çıktılarının oluşumunda anayasal rol dağılımındaki diğer kurum ve aktörlerin durum ve konumları gibi bir çok değişken belirleyici olacaktır.

F. KAMUOYUNUN ROLÜ: MEDYA, KANAAT ÖNDERLERİ, SİYASİ PARTİLER, SİVİL TOPLUM ÖRGÜTLERİ

Dış politikada karar alıcılar karar sürecinde bir çok faktörü birlikte değerlendirmek durumundadırlar. Mesela, somut bir konuyla ilgili dış politika kararı oluştururken, genel dış çevre ortamı ve buradan kaynaklanan girdiler; söz konusu ülkenin bu dış çevre ile

³⁶⁸ SCHELLHORN, s. 181.

oluşturduğu çok yönlü ilişki ve etkileşim ağının bir bütün olarak ifadesi durumundaki özel dış çevre ortamın ve buradan kaynaklanan girdiler; karar verici ünitelerin kararlarına zemin oluşturan iç maddi ve manevi verileri³⁶⁹ ifade eden iç çevre ortamından kaynaklanan girdiler ve nihayet dış politika kararlarını oluşturmaya yönelik sürecin içerisinde cereyan ettiği sosyo-politik yapıdan kaynaklanan bütün bu verilerin değerlendirilmesiyle ilgili ortaya atılan düşünce ve kanaatleri az ya da çok gözeterek bir bütün olarak dış politika girdileri³⁷⁰ dikkate almak gereklidir³⁷¹.

Burada, yukarıdaki paragrafın en son cümlesinde, 'dış politika kararlarını oluşturmaya yönelik sürecin içerisinde cereyan ettiği sosyo-politik yapıdan kaynaklanan ve bütün bu verilerin değerlendirilmesiyle ilgili ortaya atılan düşünce ve kanaatler' olarak ifade edilen ve genel olarak kamuoyu şeklinde kavramsallaştırılabilecek faktörün dış politika kararlarının alınmasında, karar alma mekanizmasına etkisi analiz edilmeye çalışılacaktır.

Kamuoyu, çok genel anlamda halkın veya halktan bir grubun kanaati olarak anlaşılabilir. Belli bir konuyla ilgi olarak kamuoyu dendiği zaman da, o konu hakkında halkın veya halktan bir grubun düşünce ve kanaatinin anlaşılması gerekir³⁷². Bir konuya dair düşünce ve kanaatten, yani kamuoyundan bahsedildiğine göre, o halde somut bir konu, o konuya karşı gösterilmiş bir ilgi, bu ilgi neticesi edinilmiş bir bilgi, bu bilgi zemininde oluşturulmuş bir düşünce ve kanaat ve nihayet muayyen bir şekilde bu düşünce ve kanaatin dile getirilerek duyurulmasını kapsayan bir süreçten bahsediliyor demektir.

³⁶⁹ Bu faktörleri ulusal güç parametreleri olarak tanımlamak mümkündür. Ulusal güç parametreleri ve bunların ayrıntılı değerlendirmeleriyle ilgili olarak bkz. **DAVUTOĞLU**, s. 15-34.

³⁷⁰ Dış politika girdileriyle ilgili olarak bkz. **SÖNMEZOĞLU**, Uluslararası Politika, s. 385 vd.

³⁷¹ Dış politika kararlarının nasıl oluştuğuyla ilgili olarak bkz. **SCHELLHORN**, s. 180-194.

³⁷² Kamu oyu kavramı ile ilgili terminolojik analizler için bkz. **SEZER**, s. 3 vd.

Kamuoyunun dış politika oluşum sürecine etkisinden bahsederken, muayyen bir dış politika konusuna dair belli düzeyde bir ilgi, bu ilgi neticesi edinilmiş bilgi, bilgi zemininde kendi algılama, konum ve çıkarları doğrultusunda oluşturulmuş düşünce ve kanaatler ve bu düşünce ve kanaatlerin dış politika karar alıcılarına ve/veya karar alıcıları etkileyen aktörlere ulaşması/ulaştırılması sonucunda, bu düşünce ve kanaatlerin karar alıcıların nihai kararları üzerindeki etkisinden bahsediliyor demektir. Bu anlamda, kamuoyunun dış politika karar alma sürecine katılarak, dış politika çıktıları üzerinde etkili olabilmeleri oldukça karmaşık bir süreci ifade etmektedir. Böyle olduğu içindir ki, dış politika disiplinde, kamuoyunun dış politika üzerinde hiçbir etkisinin olmadığından onu tamamen belirlediğine kadar uzanan yaklaşımlar kendini göstermektedir³⁷³. Burada kamuoyunun dış politikada temel karar alıcıları, bu karar alıcıların da kamuoyunu etkiledikleri, bir başka anlatımla kamuoyu ile dış politika karar alıcılar arasında daha çok bir etkileşim ilişkisi bulunduğu görüşünün paylaşıldığını belirtmek gerekir.

Diğer belirtilmesi gereken bir husus da, kamuoyunun dış politika üzerindeki rolü belirlenmeye çalışıldığından, burada kamuoyu kavramından dış politikanın kamuoyu³⁷⁴ anlaşılması gerektiğidir. Diğer bir anlatımla, hangi saikle olursa olsun dış politika ile ilgilenen, böylelikle de bu konuda bilgi sahibi olan ve bu ilgi ve bilgi zemininde somut dış politika konularına dair düşünce ve kanaat oluşturarak bunları her hangi bir şekilde duyuran kişi, grup ya da kurumlar anlaşılmaktadır. Kısaca dış politikanın kamuoyu, dış politika oluşum sürecine katılmak suretiyle dış politikanın oluşturulması ve uygulanmasına dair kararları az çok etkileme amaç, kapasite ve potansiyeline sahip olan ya da öyle olduğu

³⁷³ Bu konudaki görüşler ve bu görüşlerin eleştirisiyle ilgi olarak bkz. **RATTINGER** Hans / **BEHNKE** Joachim / **HOLST** Christian, Aussenpolitik und Öffentliche Meinung in der Bundesrepublik, Eine Datenhandbuch zu Umfragen seit 1954, Frankfurt am Main 1995, s. 17 vd.

³⁷⁴ Benzer bir tanımlama için bkz. **SÖNMEZOĞLU**, Uluslararası Politika, s. 470.

varsayılan aktörlerdir³⁷⁵. Bunlar da, dış politikayla ilgilenen yazar çizer, uzman vs. kişiler ve bunların düşünce ve kanaatlerini duyuran medya, dolaylı ya da doğrudan dış politika konusunda faaliyet gösteren vakıf, dernek, enstitü vb. grup veya kurumlar(NGO), dış politika konusuyla da ilgilenmek durumunda olan siyasal partiler gibi ünite ve aktörlerdir. Bunlar aktif kamuoyu, kitle önderleri, elitler veya kanaat oluşturunucular şeklinde de tanımlanmaktadır³⁷⁶. Bunların dışında kalan kitlenin, dış politikayı etkileme kapasitesi sadece sınır çizme, yani çok genel olarak karar alıcıların minimum neyi yapmaları gerektiği ile maksimum ne yapamayacaklarını belirleyen bir limit oluşturma şeklinde ortaya çıkmaktadır³⁷⁷. Bu limitin oluşturulmasında, söz konusu dış politika konusunun tarihi, psikolojik, kültürel vb. boyutları ile geniş halk kitlelerine derinlemesine etkide bulunmuş ve mal olmuş niteliklerde olması gerekir. Türk dış politikasında Kıbrıs sorunu³⁷⁸; birleşmeden önce Federal Almanya'da iki Almanya'nın birleştirilmesi sorunu³⁷⁹ bunlara tipik örnek teşkil eden durumlardır.

Bu bilgiler ışığında, Türk dış politikasının oluşumunda kamuoyu faktörünün rolüne bakılacak olursa Türkiye'de 1961 Anayasası ile başlayan döneme kadar dış politika konularına kamuoyunun ilgisinin çok sınırlı bazı konular dışında oldukça düşük düzeyde kaldığı görülür. Dış politika konusu, hükümete ait resmi bir iş gibi algılanmış ve birazda ulusal çıkarlarla irtibatlandırılarak, ulusal çıkarlarla ilgili konularda tek ses olmak gerekir gibi

³⁷⁵ Analogik bir bakış açısı sunması bakımından, Yunan dış politikasını konu alan bir çalışmada, dış politikanın iç belirleyici determinantları olarak oldukça örtüşen faktörler sıralanmaktadır bkz. **PAPANTONIOU**, s. 3.

³⁷⁶ **DOBLER**, s. 6; **SCHELLHORN**, s. 181; **SÖNMEZOĞLU**, Uluslararası Politika, s. 471 vd.; **GÖNLÜBOL**, İç Etkenler, s. 111 vd.

³⁷⁷ **GÖNLÜBOL**, İç Etkenler, s. 105-106.

³⁷⁸ Benzer tespitler için bkz. **STEINBACH**, Grundlagen und Ansätze, s. 28.

³⁷⁹ Alman dış politikasının bir sabitesi olarak Almanların birleştirilmesi sorunu ile ilgili bkz. **DRUWE** Ulrich / **HAHLBOHM** Dörte / **SINGER** Alex, Internationale Politik, Neuried 1995, s. 146.

bir algılayışla hükümetlerin dış politikaları ekseriyetle her türlü tartışmanın dışında tutulmuştur³⁸⁰. Bunun temel sebebi katılımcı ve çoğulcu bir sistemin tam olarak kurulamamış olmasından kaynaklanan demokratikleşmeyle ilgili eksikliklerdir. Devletten bağımsız kitle iletişim araçları ve sivil toplum örgütlerinin yetersizliği, toplumsal farklılaşmaların azlığı ve kendilerini ifade edebilme zorlukları demokratikleşmedeki yetersizliklerin uzantıları olarak anlaşılabilir. Bunun yanında, okuma yazma oranı ve kentleşmenin düşüklüğü ile haberleşme ve ulaşım imkanları altyapısındaki yetersizlikler ve kitle iletişim araç ve imkanlarının zayıf oluşu da bu manada dış politika konusundaki kamuoyu ilgisizliğinin sebepleri arasında sayılabilirler³⁸¹. Bunlara ilaveten dış politika kararlarının genel olarak Türkiye’de ve diğer ülkelerde savaş ve barış gibi uç durumlar bir tarafa bırakılırsa, geniş halk kitlelerinin kısa vadede günlük hayatlarını doğrudan etkileyecek sonuçlar doğurur nitelikte olmamaları da bu ilgisizliğin bir sebebi olarak görülebilir.

1961 Anayasasının getirdiği nispi özgürlükçü düzenlemeler ve liberal siyasal sistem, diğer global ve yerel düzeydeki gelişmelerin de etkisiyle daha çoğulcu ve katılımcı bir yapı ortaya çıkarmış; sosyal ve siyasal farklılaşmalar belirgin hale gelerek kendilerini daha etkili bir şekilde ifade etme mekanizmaları geliştirmişlerdir. Bu gelişmeler yukarıda dış politika kamuoyu diye tanımlanan kurum ve aktörler düzeyinde de nitelik ve nicelik olarak kendini hissettirmiştir³⁸². Aşırı sağ ve sol hareketlerin örgütlü etkinlikleri, yine bunların siyasal partiler, dernekler ve basın yayın organlarında da gözlemlenen izdüşümleri, sözkonusu dönemde ortaya çıkıp yoğunluk kazanmış gelişmelerdir. Bu oluşumlar yoğun olarak Türkiye’nin dış politikasını da ilgi alanlarına dahil ederek, mevcut dış politika çizgisine ciddi

³⁸⁰ STEINBACH, Grundlagen und Ansätze, s. 28-30.

³⁸¹ SEZER, s. XXII-XXIII.

³⁸² Benzer tespitler için bkz. STEINBACH, Grundlagen und Ansätze, s. 28.

eleştiriler yöneltmişlerdir³⁸³. Söz gelimi, aşırı sol Türkiye'nin Batı ittifakı içerisindeki yerine karşı çıkarak, NATO'dan çıkmasını; Doğu Bloğuna yaklaşmasını; en azından bağımsız ve bağlantısız bir dış politika izlemesini savunmuş; İslamcı-Muhafazakar kesimler de, yine mevcut dış politikayı eleştirerek, Türkiye'nin bölgesine ve İslam dünyasına karşı daha yakın bir dış politika izlemesi gerektiği tezini işlemişlerdir.

Kıbrıs Krizi yüzünden Türkiye'nin Batı ile arasının açılması önemli bir siyasal faktör, ekonomik kalkınmasını sürdürmesi ve tamamlaması için ihtiyacı olan ekonomik kaynak temini de ekonomik bir faktör idiyse de, yukarıda vurgulanan kamuoyu faktörünün dile getirdiği ideolojik eksenli çıkışlar da şüphesiz 1960'lı yılların ortalarından itibaren başlayan ve 70'li yıllarda iyice belirginleşen; Türkiye'nin Sovyetler Birliği başta olmak üzere Doğu Bloğu ve İslam Dünyasına açılması olarak tezahür eden çok yönlü dış politika konseptinin oluşmasında önemli bir faktör olmuştur³⁸⁴. Bu gelişmeyi tek başına, yukarıda işaret edilen yeni dış politika kamuoyunun, karar alma mekanizmasına etkisine dayandırmak mümkün değilse de, bunun önemli etkileyicilerinden olduğunu inkar etmek de imkansızdır.

Müteakip dönemde, medya, vakıf, dernek ve sendikalar şeklindeki sivil toplum örgütleri ve siyasal partiler gibi (dış politika kamuoyu diye nitelendirilebilecek) aktörlerin bir yandan dış politika karar alıcılarını etkilemek suretiyle dış politika karar alma sürecine katıldıkları gözlemlenirken, öbür taraftan da kurumsal karar alıcıların kamuoyu oluşturucu bu aktörleri etkilediklerine ve böylece karşılıklı (iki yönlü) etkileşimlerin³⁸⁵ yaşanmasına şahit olunmuştur. Aynı durum günümüzde de az çok gözlemlenen bir olgudur.

³⁸³ **STEINBACH**, Die Türkei, s. 234-235.

³⁸⁴ Bu tespiti teyit eden benzer tespitler için bkz. **GROTHUSEN**, s. 143 vd.; **STEINBACH**, Nahen und Mittleren Ostens, s. 589-591; **SEZER**, s. XXVI; **GÖNLÜBOL**, Türk Dış Politikası, s. 498-501.

³⁸⁵ Kamu oyunun dış politika karar alıcılarını, dış politika karar alıcılarının da kamu oyunu etkileme olgusuyla ilgili olarak bkz. **RATTINGER / BEHNKE / HOLST**, s. 18-19.

Sözelimi, Türkiye'nin AB ile Gümrük Birliği'ne gitmesi, İktisadi Kalkınma Vakfı tarafından milli ve milletlerarası sempozyum, panel, konferans ve diğer yayınlarla³⁸⁶ hareretle desteklenerek hükümetin bu yöndeki politikasına kolaylaştırıcı katkı sağlanırken³⁸⁷; bu ve benzeri faaliyetlere karşı, bazı akademisyen/yazarlar ve dernekler tarafından karşı faaliyetlere girişildiği görülmüştür.

Kendilerini “Atatürk ilkeleri doğrultusunda çalışan bir kamu kuruluşu” olarak tanımlayan ve ekseriyeti Sol-Kemalist düşünceye sahip olduğu anlaşılan “Devrim Kurumu” adlı bir örgüt, “Ekonomik Bağımsızlık Ulusal Kalkınma ve Sanayileşme için GÜMRÜK BİRLİĞİNE HAYIR” adını taşıyan bir kitap yayınlayarak, kitabın arka kapağında “[Türk Devrim Kurumu] bu kitapla gümrük birliğini yeniden kamuoyunun gözleri önüne sermekte ve Türkiye açısından olumsuz olan yönlerini tartışmaya açarak gümrük birliği ile ilgili olarak yeniden bir karar verilmesini istemektedir. Kitapta bir araya getirilen incelemeler, gözlerden kaçırılmak istenen hususları kamuoyunun dikkatlerine sunmakta ve gümrük birliğinin gerçek yüzünü ortaya koymaktadır”³⁸⁸ denilmektedir. Bu tür bir oluşumun bizatihi kendisi bile işlenen konu açısından yeterli öneme sahip olmakla birlikte, yukarıdaki alıntı özellikle “...gümrük birliği ile ilgili olarak yeniden bir karar verilmesini istemektir...” ifadesi ile “...gözden kaçırılmak istenen hususları kamuoyunun dikkatlerine sunmak...” ifadesi, çok

³⁸⁶ İktisadi Kalkınma Vakfı dış politika tercihlerini etkilemeye yönelik faaliyet gösteren bu tür çok sayıdaki aktörlerden sadece birisidir; mesela, benzer işlevleri olan Türkiye Dış Ticaret Derneği'nin, 1988 yılında “Türkiye'nin AET'ye Üyeliğinin Dış Ticaretimize Etkileri” adlı ödüllü bir yarışma düzenlediği ve bu yarışmada dereceye giren çalışmaları yayınladığı görülmüyor. Türkiye açısından önemli bir dış politika kararı durumundaki AB'ye tam üyelik konusunda böyle bir faaliyetin, Kamuoyunun dış politikada rolü açısından bir çok açılardan oldukça açıklayıcı ip uçları sunmakta olduğu açıktır. Bahsedilen çalışma için bkz. **ŞENSES** Fikret / **ALKAÇAR** Baki / **YEŞİLADA** Birol Ali / **FİSUNOĞLU** Mahir, Türkiye'nin Avrupa Topluluğu'na Üyeliğinin Dış Ticaretimize Etkileri, Ankara 1988.

³⁸⁷ AB konusunda siyasal niteliği baskın aktörler ve kamuoyu açısından bir yaklaşım için bkz. **ÇALIŞ**, Türkiye ve AB İlişkileri, s. 123 vd.

³⁸⁸ Ekonomik Bağımsızlık Ulusal Kalkınma ve Sanayileşme için GÜMRÜK BİRLİĞİNE “HA YIR”, Türk Devrim Kurumu Araştırma Grubu (der.), Ankara 1996.

yönlü bir analize tabii tutulduğunda; Türk dış politikasında kamuoyunun rolü başlığı altında bütün anlatılanlara ışık tutucu ve somutlaştırıcı araçlar sunmakta olduğu anlaşılabacaktır.

Yine Türkiye'nin AB ile ilişkileri konusunda daha Şubat 2001'de, Manisalı, Türkiye'nin AB ile ilişkilerinin sağlıklı bir zemine oturduğunu öne sürüp bunun sebeplerini yorumlarken "Türkiye'deki Avrupa Birliği Lobisi" nin varlığına işaret etmektedir. Türkiye-AB ilişkilerinin tamamen Türkiye aleyhine geliştiğini ve bundan söz konusu "lobinin" sorumlu olduğunu belirten Manisalı ikinci olarak da "Türkiye'deki bazı sermaye çevreleri" ni sorumlu tutar:

Türkiye'de büyük sermaye, ülkenin yönetiminde zaten çok etkili bir konumdadır. Kurdukları meslek örgütleri ve sivil toplum örgütleri ile Türkiye'de şu alanlarda yönlendirici konuma gelmişlerdir:

- İç ve dış ekonomik kararların alınmasında siyasilere ve bürokrasi üzerinde çok etkilidirler.
- Uluslararası büyük sermaye ile yakın işbirliği içinde olduklarından, gerektiğinde Türkiye'ye yönelik yönlendirmelerde işbirliği yapabilmektedirler.
- Yabancı ülke hükümetleri ve Brüksel ile 'yakın diyalog' içindedirler. Bu konuda 'inisiyatif', esas itibarıyla dış çevrelerin elinde bulunuyor.
- Brüksel bürokrasisi ile kurumsal ve kişisel ilişkileri yoğundur.
- Türkiye'deki medyanın çok büyük bir kısmı ellerinde olduğundan, Türk kamuoyunu yönlendirme olanağına sahiptirler. Bunun somut örnekleri, 1995 Gümrük Birliği imzalanırken, 1999'da Türkiye'nin koşullu adaylığı Ankara hükümeti tarafından kabul edilirken, Aralık 2000'de koşullar ve dayatmalarla dolu Katılım Ortaklığı Belgesi'ne evet denirken yaşandı.

Ayrıca Türk-Yunan ilişkilerinde, önceden planlanan ve deprem vesilesi ile 'yaratılan yapay dostluk' gösterileri, bazı büyük sermaye çevreleri ile medya tarafından yönlendirildi. Yunanistan'ın Türkiye'ye ödün verdirmek için 'açmış olduğu psikolojik savaşa' katkıda bulunuldu. Atina'nın Türkiye'ye karşı yürüttüğü 'kampanya', oto sansür uygulanarak medyada saklandı. Bunlar somut örnekleri ile ortadadır.

Büyük sermayenin bir bölümünün, AB lobisini Türkiye'de üslenmiş bulunmasının, kendilerine göre gerekçeleri şunlardır;

- Bu çevreler Türkiye'nin 'AB'ye alınmasa bile, AB güdümünde ve korumasında bulunmasını' tercih etmektedirler. Bunu[n] piyasa ekonomisi açısından ekonomik nedenleri olduğu gibi, Ankara'nın yerine Brüksel'i tercih eden siyasi ve idari nedenler de vardır.
- Büyük sermayenin bir bölümü, uluslararası sermaye ile kader birliği içindedir. Bu durumda Brüksel'in öne çıkarılması içerdeki kadar dışarıdaki büyük sermayenin de işine gelmektedir. Ortak çıkar noktaları bu çizgide birleşebilmektedir.

Büyük sermayenin bir kısmını oluşturan ve çok örgütlü biçimde AB lobiciliği yapan bu çevrelerin Türkiye’de siyaset, bürokrasi ve medya üzerinde etki ve yönlendirmeleri çok fazladır.

Türkiye burada, diğer AB ülkelerinden farklılık gösteriyor. Örneğin Fransa’da ya da İsveç’te ‘büyük sermaye, siyasetçiler ve bürokrasi diğer AB ülkelerine karşı ortak hareket ederler’. Ülkelerinin ulusal çıkarları konusunda birleşirler. Bu üç gruba işçi sendikaları da dahil olur. Bizde ise tamamen tersidir: Bazı büyük sermaye çevreleri Brüksel’e, Ankara’dan daha yakın konuma gelebilmişlerdir. Bu durumda, gerçek anlamda, etkili bir AB lobisi konumundadırlar³⁸⁹.

Türk dış politikasında belirleyici bir iç çevre faktörü olarak kamuoyu ve kamuoyunun rolü ile ilgili oldukça açıklayıcı olduğu düşünülerek bir hayli uzun olmasına rağmen aktarılmaktan kaçınılmayan bu alıntıya içerik olarak katılınсын ya da katılınmasın, her halükarda konunun bir çok boyutuna ışık tuttuğundan önemli bir işlevsellığe sahip olduğu açıktır.

Burada tanımlandığı şekliyle, yazıları, konuşmaları, konferansları ve diğer aidiyet ve aktiviteleri ile kendisi de bir dış politika kamuoyu unsuru olan Manisalı, bizatihi yukarıda alıntılanan düşünceleri ile de tam bu işlevi görmekte ve Türkiye’nin öncelikli öneme sahip dış politika konuları olan, AB ve Yunanistan ile ilişkilerinde dış politika tercihlerini etkilemeye çalışmaktadır. Bu da konunun ne kadar kompleks olduğuna dair ilgi çekici olsa gerektir.

Bütün bu veriler ışığında, özet olarak belirtmek gerekirse, Türk dış politikasının oluşumunda oldukça karmaşık ve çoğu kere bir hayli dolaylı da olsa, 1960’lı yıllardan başlayarak günümüze değin kamuoyunun belli bir etkileme kapasitesi ve rolüne sahip olduğu tespit edilmektedir.

G. DEĞERLENDİRME

Bu bölümde bir iç sistem ortamı olarak, Türk dış politikasında karar alma mekanizması ve karar alıcılar kurumsal-hukuki (yasal-formel) ve operasyonel (fiili)

³⁸⁹ MANİSALI Erol, İçyüzü ve Perde Arkasıyla AVRUPA ÇIKMAZI. Türkiye-Avrupa Birliği İlişkileri, 2001, s. 179-181.

düzeylerde belli bir işlevsel soyutlama ve kavramsallaştırma zorunluluğu zemininde tek tek analiz edilerek bazı bulgulara ulaşılmaya çalışılmıştır.

Elde edilen bulgular dikkate alınarak bir bütün olarak bakıldığında, öncelikle belirtmek gerekir ki, hemen hemen her ülkede az ya da çok karşılaşılabilecek olan yasal-formel çerçeve ile fiili durumlar arasındaki farklılaşma³⁹⁰ makasının ağız Türkiye’de kabul edilebilirlik sınırlarını zorlar derece açılabilir. Bu durum demokratik yönetim ve hukuk devleti açılarından –şayet normatif değerlendirmeye cevaz olursa- Türk dış politikasında ve hatta dış politikayı çok daha aşan boyutlarda ciddi bir yönetim ve sistem sorununu ifade etmektedir.

Bu kaygıyı daha da pekiştiren diğer bir husus da, Türk dış politikası karar alma mekanizmasında yetki ve rollerin paylaştırılmasında karşılaşılan anayasal düzeydeki çarpıklıklardır. Yukarıda karar alma mekanizmasının öğeleri incelenirken de değinildiği gibi, 1982 Anayasası parlamenter sistemin nitelik ve prensiplerini zorlama pahasına, bir taraftan kuvvetler ayrılığı ilkesindeki dengeyi yürütme lehine kaydırmış, diğer taraftan da bundan çok daha vahim bir şekilde siyasal sorumlulukları bulunmayan organlara yürütmeye dair önemli yetkiler vererek yürütmenin terkiibini değiştirmiştir. Özellikle dış politika alanında bu daha da belirgindir³⁹¹. Hemen hemen hiçbir siyasal sorumluluğu ve yasama denetimi bulunmayan³⁹² Cumhurbaşkanına önemli yetkiler tanınarak Cumhurbaşkanı yürütmenin önemli bir parçası haline getirilmiştir. Özellikle dış politikanın ana eksenini oluşturan savunma ve güvenlik alanında yine siyasal denetim ve sorumluluk taşımayan MGK önemli yetkilerle donatılarak

³⁹⁰ Mesela, ABD’de Başkanın dış politika alanındaki anayasal yetkilerinin fiilen gittikçe genişleme eğilimi içerisinde olduğu gözlemlenmekte olup bu durumun da farklı yorumlara konu olduğu görülmektedir. Bununla ilgili olarak bkz. **SCHÄFER** Margit, Die Außenpolitik der Administration James Earl Carter: Kontinuität und Wandel, Frankfurt am Main 1992, s. 17-21.

³⁹¹ Benzer tespitler için bkz. **ÖZCAN**, Dış Politika, s. 525-526, 533-534.

³⁹² **ÖZTÜRK**, s. 93.

yürütme erkine ortak edilmiştir³⁹³. Türk siyasal hayatı pratiğinde ‘milli güvenlik’ kavramının hemen bütün siyasal ve ekonomik etkinlik alanlarına teşmil edilerek yorumlanması³⁹⁴ ve milli güvenlikle ilgili kararların alınmasında kendisine anayasal düzeyde kilit yetki ve rollerin verilmiş bulunması (bu kurulun yapısında askerlerin ağırlığı da dikkate alındığında) MGK’nın dış politikayı da aşar şekilde Türk siyasetinde TSK’nın temel bir aktör haline gelmesine aracılık eden bir anayasal kurum niteliği taşıdığı belirtilebilir. Bu olgunun, yine normatif bir bakış açısından ciddi bir demokratik meşruluk sorunu olduğu³⁹⁵ ileri sürülebilir³⁹⁶. Bu bir tarafa bırakılsa bile, salt faydacılık kriterine göre de, bir ülkenin en genel anlamda ulusal refah ve güvenliği ile çok sıkı bir etkileşim ilişkisine sahip dış politika kararlarındaki isabetliliğin, kararların oluşturulmasının çoğulcu ve katılımcı yani demokratik bir süreçte bırakması arasında sıkı bir illiyet bağı olduğu konusundaki yaygın kanaat dikkate alınmayı gerektirecek kadar geniş kabul gören bir önermedir. Aslında burada dile getirilen kaygı³⁹⁷ kısaca şudur: Demokrasi iyi bir yönetim tarzı mıdır? Cevap şayet evetse, dış politika kararlarının demokratik bir süreçte tabi olması da daha iyi bir dış politika tarzıdır anlamına gelmektedir.

Aksine bir örnek, Türkiye’nin yakın tarihinden verilebilir. Kenan Evren Yunanistan’ın NATO’nun askeri kanadına dönmesine karşı Türkiye’nin vetosunu tek başına kaldırmıştır. Ki

³⁹³ Paralel değerlendirmeler için bkz. **TANÖR**, Dış İlişkiler, s. 500.

³⁹⁴ Türkiye’de ulusal güvenlik ve savunma kavramlarının yorumlanmasıyla ilgi olarak bkz. **ÖZCAN**, Dış Politika, s. 512-513.

³⁹⁵ **MAKOVSKY**, s. 117.

³⁹⁶ Benzer değerlendirmeler için bkz. **ÖZTÜRK**, s. 98-99.

³⁹⁷ Türkiye’de siyasal sistem, TSK ve demokrasi ile ilgi geniş yorum ve değerlendirmeler için bkz. **TURGUT**, s. 112.

bunun ağır maliyetler anlamında uzantıları, bu gün AB'ye üyelik, Kıbrıs, Ege gibi Türkiye'nin bir numaralı dış politika sorunları bağlamında devam edip gitmektedir³⁹⁸.

Türk dış politikasının belirlenmesinde kamuoyu faktörü ile ilgili karşılaşılan diğer bir olumsuz yansıma da, Türkiye'de medyanın yapılanmasıyla ilgilidir. Manisalı'nın "Türkiye'deki AB lobisi" olarak tavsif ettiği ve "Türkiye'deki medyanın çok büyük bir kısmı ellerinde olduğundan, Türk kamuoyunu yönlendirme olanağına sahiptirler"³⁹⁹ diyerek vurguladığı olgunun, gerçeğe tekabül ettiğini söylemek mümkündür. Somut veriler en azından Manisalı'nın tezinin bu kısmına, karşı çıkma imkanı vermemektedir. Türk medyasındaki tekelleşme eğilimi ve daha da önemlisi medya maliklerinin iktisadi hayatın hemen her branşını içine alan faaliyetleri; Türkiye'de ekonominin % 60'lar gibi bir oranda kamunun elinde olması; kamu ekonomisini elinde tutan iktidar odakları ile medya arasında kredi, teşvik, ihale vb. gibi oldukça derin ve girift bir bağımlılık ilişkisi doğurmaktadır. Bu ise medyayı demokratik sistemlerdeki işlevlerinden tamamen uzaklaştırarak, sadece iktidar güdümlü bir kamuoyu oluşturma işlevini görür hale getirmektedir. Bu işleyiş zaman zaman da ekonomik taleplerinin karşılanması konusunda, iktidara karşı bir şantaj işlevine dönüşebilmektedir. Ama her iki durumda da, medya bir manipüle aracı olmaktadır ki, bu da parlamenter demokrasi ve dış politika karar alma mekanizması üzerinde tahrip edici sonuçlar doğurmaktadır.

Özetle, Türk dış politikası karar alma mekanizmasıyla ilgili olarak hem fiili işleyiş düzeyinde ve hem de anayasal düzeyde demokratik yönetim ilkesi ile bağdaştırılması oldukça zor bir yapılanma ile karşılaşılmaktadır. Bu konuları yeniden ele alarak, karar alma mekanizmasındaki yetki ve rollerin dağılımını kuvvetler ayrılığı ve demokratik meşruluk

³⁹⁸ **GÜLDEMİR** Ufuk, *Çevik Kuvvetin Gölgesinde Türkiye (1980-1984)*, İstanbul 1987, s. 35, 131-133.

³⁹⁹ **MANİSALI**, s. 180.

prensip1eri doğrultusunda tekrar d1zenlemek, hem T1rkiye'nin demokratikleşmesine katkıda bulunacak; hem de dış politikanın ulusal çıkarlara hizmet etmesi açısından isabetli olacaktır.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

DOĞU - BATI EKSENİNDE ÖZAL'IN DIŞ POLİTİKA KONSEPTİ

Bu bölümde daha önceki bölümlerdeki analizler neticesi ortaya çıkan bulguları da dikkate alarak, Türk dış politikasının yapı ve mekanizmaları içerisinde önce başbakan, ardından da cumhurbaşkanı olarak etkin konumlarda bulunmuş bir aktör konumundaki Turgut Özal'ın dış politika konsepti ele alınacaktır. Böylelikle, bir anlamda ortaya çıkan analitik bulguların somut Türk dış politikası şekillenişlerinde nasıl yansıma bulduklarıyla ilgili bir kesit sunulmaya çalışılacaktır. Diğer bir ifadeyle, bir bütün olarak Türk dış politikasında belirleyici faktörler ekseninde, bir dış politika karar alıcısı olarak Özal'ın bu parametreleri nasıl algılayıp anlamlandırdığı ve son tahlilde buradan nasıl bir konsept ürettiğine bakılacaktır.

Buna yönelik olarak önce Özal döneminin başlangıcında dış politikaya temel girdiler sağlamak suretiyle çevresel verileri oluşturan dış ve iç çevre ortamları ele alınacak, sonra, Özal'ın dış politika konsepti, amaçlar ve araçlar tasnifi temelinde sistematikleştirilerek analiz edilecektir. Nihai olarak da, bu analizlerde ortaya çıkan bulgular “değerlendirme” başlığı altında tartışılacaktır.

A. KASIM 1983'TE ÖZAL'IN İKTİDARA GELİŞİ-MEVCUT DURUM

1. İç Çevre Ortamı

İç politika ve dış politika arasında sıkı bir ilişki ve etkileşimin olduğu tartışmasız bir gerçektir⁴⁰⁰. Buradan hareketle incelenen dönemde Türkiye'deki iç siyasal yapılanmaya kısa

⁴⁰⁰ Bu konuda geniş bilgi için bkz. **RATTINGER / BEHNKE / HOLST**, s. 10; **NOHLEN / FERNANDEZ**, s. 317; **HAFTENDORN**, Außenpolitische Prioritäten, s. 33-34.

bir göz atılarak dönemin dış politikasının hangi iç siyasal şartlar altında şekillendiğinin irdelenmesi yerinde olacaktır.

İlk olarak Özal döneminin başlangıç şartları irdelenecektir. Yaklaşık on yıllık bir süreyi kapsayan Özal dönemindeki şartların, başlangıç dönemine göre olduğu gibi kalan statik şartlar olmadıklarına hiç şüphe yoktur. Değişimin ne kadarının bağımsız ve Özal'ın dışında şartlardan kaynaklandığı, ne kadarının Özal tarafından şu ya da bu şekilde belirlendiği; bir başka ifadeyle belli değişim ve gelişmelerin Özal tarafından nasıl algılandığı ve bunlara karşı hangi tepkilerin üretildiği bu bölüm içerisinde cevabı aranacak sorular olacaktır.

Özal'ın Anavatan Partisi (ANAP) 6 Kasım 1983'te yapılan seçimleri kazanarak iktidara geldi. Seçimler yaklaşık üç yıl süren bir askeri idarenin *normal demokratik hayata* geçilmesi kararı doğrultusunda yapılmıştı. Ancak bu *normal demokratik hayat* askeri idare dönemine kıyasla yapılmış, oldukça görece bir tanımlama idi. Zira bu dönemde bir çok açıdan askeri idare döneminin etkileri devam etmekteydi. Bu açıdan söz konusu dönemi objektif olarak *normal demokratik dönem* şeklinde tanımlamanın pek o kadar kolay olmadığını belirtmek gerekir. İlk önce olağanüstü askeri idarenin toplum ve siyaset üzerindeki psikolojik etkisi bütün ağırlığı ile hissedilmekteydi. Bundan başka seçimlere her partinin girmesine izin verilmemiş, seçime girmesine müsaade edilen partilerin adayları da sıkı bir veto sürecinden geçirilmişler ve bir çok aday veto edilerek; seçimlere sadece üç partinin veto yemeyen adaylarının katılmasına müsaade edilmiştir⁴⁰¹.

Bütün bunlara ilave olarak 1982 anayasası ile birlikte Cumhurbaşkanının yetkileri oldukça genişletilerek sistem neredeyse yarı başkanlık sistemi haline getirilmiştir. MGK'nın sistem içerisindeki yetkilerinin de daha önceki döneme kıyasla ileri derecede genişletildiği

⁴⁰¹ Tamamen askerlerin denetiminde gerçekleşerek beklenmedik bir şekilde Özal'ı iktidara taşıyan bu seçimlerde askerlerin Özal ve partisine karşı tutumlarıyla ilgili bkz. GÜLDEMİR, Texas, s. 9 vd.

anlaşılmaktadır. MGK'nın asker ağırlıklı yapısı ve Kenan Evren'in Cumhurbaşkanı sıfatı ile MGK'ya başkanlık etme durumunda olduğu dikkate alınır, geçildiği ifade edilen "normal demokratik" sistemin ne kadar "normal" ve ne kadar "demokratik" olduğu daha kolay anlaşılacaktır⁴⁰². Bütün bu şartlar ve yapı içerisinde, aslında askerlerin özünde sistemi kontrol altında tutmak istedikleri açıkça anlaşılmaktadır⁴⁰³. İçinde bulunulan şartlar altında en azından başlangıçta siyasal seçilmişler açısından hareket alanının oldukça sınırlandırılmış olduğu tespitini yapmak mümkündür. Özal'ın iktidara geldiği başlangıç dönemindeki askeri idarenin hala devam eden sınırlayıcı etkisiyle ilgili zorluklarını 1991 yılında, "...Bizim ilk iktidara geldiğimiz zaman, 1983'de birkaç hedefimiz vardı. Bunlar söylenmiş değildir. Ama düşünülmüştür, ifade edilmesi kolay değildi o sırada, söylenmesi de doğru değildi. Çünkü, iktidarı biz bir askeri yönetimden devraldık. Bir hedef ekonomiyi sağlam bir baza oturtmak. Bugün olduğu gibi. İkinci önemli hedef, seçimlere rahatça gidebilmek"⁴⁰⁴ ifadeleriyle açıkça ortaya koymaktadır. Bu durumun dış politika alanında belki daha da yoğun olabileceğini düşünmek mümkündür. Zira Özal'ın dış politikada karar alıcı bir aktör olarak en azından başlangıçta pek fazla manevra alanına sahip olmadığını görmek zor olmayacaktır. Özetle belirtmek gerekirse, Türk dış politikası karar alma mekanizması içerisinde temel belirleyicilerden birisi olarak iç siyasal yapılanmadaki hem psikolojik olarak fiilen, hem de (yeni anayasa ile yürütme içerisinde Cumhurbaşkanı'nın etkin bir konuma getirilmesi

⁴⁰² **STEINBACH** Udo, "Die Türkei steht in der Dritten Republik", in: Außenpolitik 3/1998, s. 1.

⁴⁰³ Detaylı bilgi için bkz. **TANÖR** Bülent, "Siyasi Tarih", s. 25-110, Bülent Tanör / Korkut Boratav / Sina Akşin (Eds.), Türkiye Tarihi 5: Bugünkü Türkiye 1980-1995, 2. Basım, İstanbul 1997; **GÖKMEN** Yavuz, Özal Sendromu, Ankara 1992; *The Wall Street Journal*, 9.11.1983; "Türk silâhlı kuvvetleri hala iktidar yetkisini kullanıyor", Dış Basında Türkiye 1977-1987, Başbakanlık Basın Yayın ve Enformasyon Genel Müdürlüğü, Ankara 1987, s. 70-71.

⁴⁰⁴ **ÖZAL** Turgut, Cumhurbaşkanı Turgut Özal'ın "21. Asır Türkiye'nin ve Türklerin Asrı Olacak" Konulu Konuşmaları (22 Mayıs 1991 Bursa-Çelik Palas), Başbakanlık Basımevi, Ankara 1991, s. 26.

dolayısıyla) yasal-kurumsal olarak hukuken başbakan Özal'ın iktidarının başlangıcında manevra alanının bir hayli sınırlı olduğunu tespit etmek mümkündür⁴⁰⁵.

6 Kasım 1983 seçimlerini kazanarak Özal'ın iktidara geldiği dönemde yine bir dış politika determinanti⁴⁰⁶ olan iç ekonomik şartlara bakıldığında, 24 Ocak 1980 ekonomik istikrar paketi kararlarının teknik mimarı olan Özal'ın, bu kararların sağladığı kısmi ekonomik iyileşmeden siyasal kariyeri açısından oldukça yararlandığı görülecektir. Zira darbe lideri generaller Özal'ın ekonomi konusundaki ehliyetine büyük bir güven duyuyor olmalılar ki, Demirel'e yakınlığına rağmen kurulan askeri hükümette Özal'ı başbakan yardımcısı olarak kabineye almış ve ekonominin sorumluluğunu Ona bırakmışlardır. Böylece temel olarak Özal 24 Ocak kararları doğrultusunda ekonomiyi yönetmeyi sürdürebilmiştir. 1983'lere gelindiğinde 70'li yılların sonunda ekonomide ileri boyutlara ulaşan çok yönlü krizin büyük çapta aşıldığı gözlemlenmekteydi⁴⁰⁷. Özal 1983'ün sonlarına doğru iktidara gelince ekonomik açıdan 24 Ocak 1980'lerde kendisinin temellerini atarak kurduğu ekonomik düzen ile karşı karşıyaydı. Bu anlamda bir devamlılıktan söz etmek mümkündür. Şüphesiz daha öncesine göre iktidar partisinin lideri ve başbakan olarak çok daha geniş bir yetki ve belirleyiciliğe sahip olacaktır, ki bu zeminde gerçekten kendisinin "transformasyon" şeklinde ifade ettiği ekonomideki yapısal reformları gerçekleştirmesi söz konusu olabilmıştır⁴⁰⁸.

⁴⁰⁵ ÇALIŞ, Hayaletbilimi, s. 101-119; GÖZEN Ramazan, "Türk Dış Politikasında Karar Alma Mekanizması, Turgut Özal ve Körfez Krizi", Yeni Türkiye, 1996, sy. 9, s. 288-291; YAVUZALP, Liderlerimiz, s. 226 vd.; CEMAL Hasan, Özal Hikayesi, Ankara 1990, s. 20 vd.; STEINBACH, Die Türkei steht, s. 9 vd.

⁴⁰⁶ Dış Politika ve ekonomi konusunda bkz. TUDYKA Kurt, "Politische Ökonomi der internationalen Beziehungen", in: Theorien der Internationalen Beziehungen, PVS 21/1990, s. 130-150.

⁴⁰⁷ GÖKMEN, Özal Sendromu, s. 46 vd.

⁴⁰⁸ BARLAS Mehmet, Turgut Özal'ın Anıları, İstanbul 1994, s. 14 -21.

2. Dış Çevre Ortamı

1983'te Özal'ın başbakan olarak hükümeti kurduğu zaman uluslararası sistemdeki genel görünüme bakmak, bir dış politika aktörü olarak Özal'ın dış politika kararlarına dış girdi sağlayan veya kararların oluşumunda genel bir çerçeve teşkil eden dış çevrenin temel yapılanışını dikkate almak yerinde olacaktır⁴⁰⁹.

Uluslararası ilişkiler ve dış politika yazarları, 1945-1990 arası dönemi uluslararası sistem tiplerleri açısından Gevşek İki Kutuplu Sistem olarak nitelerler⁴¹⁰. Bu niteleme, şüphesiz oldukça genel parametrelerden hareketle yapılmış bir tiplendirme olup bu zaman dilimi içerisindeki değişim ve kaymaların temel yapının niteliğini etkilemediğini, olsa olsa derece değişimlerinin söz konusu olabileceğini esas almaktadır. Bu varsayımın yanlışlığını öne sürmek de pek mümkün görünmemektedir.

1972 SALT I Andlaşması, 1975 Helsinki Nihai Senedi ve 1979 SALT II Andlaşması soğuk savaş dönemi uluslararası sistemindeki iki kutuplu yapıda önemli bir yumuşamayı ifade eden gelişmeler olmuştur. ABD dış işleri bakanı Kissenger, 1977 yılında görevinden ayrılırken verdiği bir demeçte, uluslararası yapıyı askeri bakımdan iki kutuplu, siyasi bakımdan çok kutuplu, iktisadi bakımdan ise karma karışık olarak nitelermekteydi⁴¹¹. Kissenger'in bu nitelemeyi yaptığı zamanlarda iki kutuplu yapı devam etmekle birlikte; kutupların liderleri durumunda olan ABD ve SSCB arasında hissedilir bir diyalog ve yumuşama eğilimi gözlemlenmekteydi. Ancak 1979 yılında Sovyetler Birliği'nin Afganistan'ı işgali ile birlikte bu yumuşama trendinin yerini gerginliğe terk ettiği anlaşılmaktadır. Özellikle İran'da ABD'nin önemli bir müttefiki olan Şah rejiminin devrilerek yerine Amerikan

⁴⁰⁹ Dış politikada dış çevre ortamının etkileri ile ilgili olarak geniş bilgi için bkz. **ARI**, Uluslararası İlişkiler, s. 236 vd.

⁴¹⁰ **SÖNMEZOĞLU**, Uluslararası Politika, s. 591 vd.

⁴¹¹ **GÖNLÜBOL**, Türk Dış Politikası, s. 453.

aleyhtarlığını sıkça vurgulayan bir idarenin geçmesi ile Sovyetler Birliği'nin bu işgalinin aynı döneme rastlıyor olması, ABD'yi ve genel olarak da Batı dünyasını ciddi bir güvenlik endişesi ile karşı karşıya bırakmıştır. Bu da ABD tepkisinin daha yoğun ve kararlı olması sonucunu doğurmuş ve böylece uluslararası sistemdeki 70'li yılların yumuşaması yerini tekrar büyük ölçüde gerginliğe terk etmiştir⁴¹². ABD başkanlığına seçilen Ronald Reagan'ın söz konusu Sovyet yayılcılığı karşısında takındığı kararlı tutum da gerginliğe ivme katmıştır. Zira başkan Reagan, Sovyetler Birliği'nin Afganistan'ı işgalini komünist bir meydan okuma olarak değerlendirmekte ve her ne surette olursa olsun bu meydan okumaya karşı mücadele edilmesi gerektiğine inanmaktaydı. Bu şartlar altında da bloklar arası gerginlik tırmanma eğilimi göstermiştir.

Uluslararası sistemdeki yapılanma 1983'lere gelindiğinde temel olarak devam etmekteydi. Türkiye'nin jeopolitik konumu itibarıyla bu yapılanmadan Türk dış politikasının önemli ölçüde etkilenmesi kaçınılmazdı. Uluslararası sistemin her aktörü açısından dış politikanın genel çevre ortamının niteliği, dış politika girdilerine belli ölçülerde etkilerde bulunacağına ve bunun da aktörlerin dış politika çıktılarına yansıtacağına yukarıda işaret edilmişti. Söz konusu dönemde global çevrenin Türk dış politikası çıktılarına etkilemesi daha da belirgin olacaktır. Zira Türkiye bloklardan birisinin içerisinde. Daha da önemlisi Türkiye, söz konusu bloklar arası gerginlik yaratan gelişmeler açısından hayati önemlilikte bir coğrafi konumdadır. Afganistan'ın işgali ile birlikte Sovyetler, deyim yerindeyse batının güvenlik kalesinin güney surlarında ciddi bir gedik açmış; İran'daki batı yanlısı rejimin yıkılması güney cephesini daha da zayıflatmış ve böylece Türkiye Batı açısından güney kuşağının tek güvenli kalesi konumuna gelmiştir⁴¹³.

⁴¹² HUBEL, s. 25-33.

⁴¹³ GROTHUSEN, s. 148; HUBEL, s. 25 vd.

Özetle, bir taraftan Sovyetlerin yayılma istidadı göstermesinin bloklar arası ilişkileri gerginleştirmesi, öbür taraftan da Türkiye'nin jeopolitik konumu itibariyle tam bu yayılma alanında kilit bir konuma sahip bulunuşu, dönemin şartları içerisinde Türkiye açısından son derece önem taşımaktadır. Bu, hem Türkiye'nin kendi dış politika çıktıları, hem de üçüncü aktörlerin Türkiye'ye yönelik dolaylı ve doğrudan dış politikalarının sağlamış olduğu dış girdiler açısından büyük anlam ifade eden önemli bir belirleyici olmuştur.

Uluslararası sistemdeki bloklar arası gerginlik durumu 1985 yılında Gorbaçov'un Sovyetler Birliği Komünist Partisi Genel Sekreterliğine seçilerek "Glasnost" (açıklık) ve "Prestroika" (yeniden yapılanma) hareketini başlatmasına kadar devam etmiştir. Böylece Özal döneminin başlangıcında uluslararası sistemdeki bloklar arası gerginliğin Özal'ın dış politikasını büyük ölçüde etkileyebileceğinden hareketle, dönemin dış politika analizinde dış çevredeki yapılanmayı göz önünde bulundurmak işlevsel olacaktır⁴¹⁴.

B. ÖZAL'IN DIŞ POLİTİKA KONSEPTİ

Konsept, herhangi bir değer hükmü taşımayan 'yaklaşım' veya 'tutum' anlamında kullanılmakla birlikte daha çok normatif bir çağrışımı da içerir bir şekilde belli bir hususta sahip olunan program, proje, tasarım, reçete anlamında algılanmaktadır⁴¹⁵. Acaba Özal açısından dış politika konsepti nasıl algılanmaktadır? Şüphesiz dış politikada karar alma mekanizmasında önemli konumda olan, program ve proje sahibi; dış politikaya ilişkin belli bir bakış açısı bulunan ve o bakış açısını hayata geçirme azmi içerisinde aktörler olabileceği gibi, dış politika konusunu teknik bir husus olarak algılayıp, bununla ilgili olarak

⁴¹⁴ Krş. KINDERMANN, Zur Methodik, s. 106 vd.

⁴¹⁵ Konsept kavramı Türkçede, Almandaki "Konzept" ve "Konzeption" kavramlarının her ikisini de karşılayacak şekilde "Konsept" olarak kullanılmaya başlamıştır. Bkz. Wahring Deutsches Wörterbuch, München 1987, s. 778. Biraz eski olmakla birlikte Türkçede en yakın karşılığının "telakki" olabileceği kanaatindeyiz.

teknisyenlerce oluşturulmuş kararlara sadece katılan, içeriğe ilişkin her hangi belirleyici bir rol oynamamayı tercih eden aktörler de olabilecektir. Hangi seçeneğin tercih edileceğinde bir çok faktör belirleyici olabilmektedir. İlgili ülkenin dış politikasının uluslararası sistem ile olan etkileşim derecesi, coğrafi konumu, o andaki uluslararası konjonktür, ülkenin iç siyasal yapı ve şartlarıyla ilgili aktörün kişisel özellikleri bu aktörün dış politika yapım sürecindeki rolünü belirleyen faktörlerden bazılarıdır.

Özal'ın iktidara geldiği dönemin başlarında Dışişleri Bakanlığı müsteşarı olan ve bu görevi Özal döneminde üç yıl daha sürdürerek dış politika konularında Özal ile sık sık görüşen, bilgi veren, talimatlar alan ve bir çok dış seyahatinde kendisine eşlik edip, onu yakinen gözlemlemiş olan Büyükelçi Ercüment Yavuzalp, başlangıçta bir çok hükümetten farklı olarak Özal hükümetinin hemen hemen bütün konularda oldukça hazırlıklı olarak iktidara geldiğini öne sürerek şu çarpıcı ifadeleri kullanır:

...Daha önce bulunduğum çeşitli düzey görevlerde, kurulan hükümetlerin Meclise sunulmak üzere hazırlanan programlarının yazım çalışmalarına şu veya bu şekilde tanık olmuş veya o sıradaki görevim oranında katkıda bulunmuştum. Bu programların özellikle teknik kısımlarının hemen hemen tümü bürokratların kaleminden çıkardı. Bu durum programın dış politika ile ilgili kısmı için daha da geçerliydi. Çeşitli bakanlıklarda hazırlanan metinler genelde çok az değişikliklerle adeta üst üste konulur, aralara, iktidar partisinin eli kalem tutanları tarafından yazılan selam ve kamuoyunu ilgilendirecek vaatler kısımları serpiştirildikten ve buna göre bazı ilave ve değiştirmeler yapıldıktan sonra Meclise sunulurdu⁴¹⁶.

Yavuzalp, Özal dönemine kadar durumu bu şekilde belirttikten sonra, Özal döneminin başlangıcında farklı bir durumla karşılaştığını da şu ifadelerle dile getirir:

ANAP Hükümetinin programında yıllarca geçerli olan bu usul uygulanmadı. Bir ölçüde dışişleri konuları hariç, başta ekonomik konular olmak üzere bütün konular Partinin beyin takımı tarafından kaleme alındı. İktidara gelmeden hemen hemen bütün konularda sadece ne yapılacağının değil, yapılacak olanların nasıl ve ne gibi bir mekanizmayla uygulanacağının da düşünülmüş, müzakere

⁴¹⁶ YAVUZALP, Liderlerimiz, s. 252.

edilmiş ve sonuca varılmış olduğu açıkça görülmüyordu. Ben böyle bir durumu, belki bir ölçüde ilk Ecevit Hükümeti hariç, ilk defa görüyordum...⁴¹⁷.

Özal'ın iktidara geldikten sonraki uygulama ve icraatlarının Yavuzalp'i fazlasıyla teyit ettiği görülecektir. Daha açık bir ifadeyle, Özal'ın iktidara gelirken belli bir projeye sahip olduğu, genel bir yönetim konseptinin bulunduğu anlaşılıyor. Yavuzalp, "bir ölçüde dışışleri hariç" gibi dikkatli bir ifadesi kullanmak suretiyle bunu dış politika konusunda biraz izafi hale getirme eğilimi taşır. Ama kitabının başka bir yerinde de yine özenli ifadelerle Özal'ın başlangıçta dış politika konusunda nasıl bir yol izleyeceği ile ilgili net bir fikre sahip olmadığı izlenimini edindiğini dile getirir. Fakat Özal'ın bir bütün olarak dış politika dahil ülke yönetiminin tamamını içeren bir düşünceye sahip olduğu anlaşılmaktadır. Bu düşüncenin 1980'lerden çok önceleri oluşturulduğu da çok açık bir şekilde görülmektedir. Zira Özal, 1973 yılında "Sn. Süleyman Demirel'e Mektup" başlıklı bir çalışmada, 1979 tarihinde "Kalkınmada Yeni Görüş'ün Esasları" başlıklı Milliyetçiler Küçük Kurultayında sunduğu tebliğinde, ekonomi başta olmak üzere ülke idaresinin tamamını içine alan geniş ve ayrıntılı fikirler öne sürmektedir. Her iki metinde de Türkiye'nin dış politika konularına yönelik de ciddi öneriler yer almaktadır⁴¹⁸. 1981 Yılında askeri idare zamanında başbakan yardımcısı sıfatıyla katıldığı Üçüncü İzmir İktisat Kongresindeki konuşmasında da benzer fikirleri tekrarladığı görülecektir⁴¹⁹. Kaldı ki, Yavuzalp de dış politikaya yönelik Özal'ın belli bir görüşe sahip olmadığını değil, dış politika konusunun diğer konulara kıyasla daha az ön plana çıktığını belirtmektedir. Burada, Özal'ın bir bütün olarak yönetim konseptinde ekonominin temel belirleyici role sahip olduğu şeklindeki algılayışının unutulmaması gerekir. Özal, ileride daha detaylı bir şekilde görüleceği üzere ekonomiyi, gerek bir güç unsuru

⁴¹⁷ YAVUZALP, *Liderlerimiz*, s. 252-253.

⁴¹⁸ ÇALIŞ, *Hayaletbilimi*, s. 105-109.

⁴¹⁹ BARLAS, s. 167-243.

olarak; gerekse uluslararası ilişkilerin işleyişinde temel bir dış politika aracı olarak algılamaktadır.

Sonuç olarak, Özal'ın normatif içerikli proje anlamında bir dış politika konseptine sahip olduğu ve bu itibarla da Türk dış politikası karar alma mekanizmasındaki belirleyici aktör rolünü fazlasıyla ifa ettiği görülmektedir.

1. Amaçlar

Uluslararası sistemin aktörlerinden olan herhangi bir ülkenin dış politikasının en geniş anlamda temel amacının “ulusal çıkarları”⁴²⁰ gerçekleştirmek olduğu belirtilir. Ekseriyetle ülkenin güvenliğini ve halkın refahını maksimize etmenin ulusal çıkar kavramının iki temel unsuru olduğu kabul görmektedir. Ulusal çıkarların devletlerin dış politikasını belirledikleri, ancak ulusal çıkarların neler olduklarının ise bir türlü belirlenemediği öne sürülmektedir⁴²¹. Analize tabii tutulan somut olgu ve olaylarda bu iki kavramın somutlaştırılarak içeriklendirilmeleri gerekecektir. Burada güvenlik ve refah kavramlarının ne anlama geldikleri ve neleri içerdikleriyle ilgili kavramsal bir tartışmaya girilmeyecektir. Onun yerine, analiz birimi olan ülke konumundaki Türkiye’de bu kavramalara hangi anlamlar yüklendiği ve nasıl algılandıkları belirleyici olacaktır. Çalışmayla ilgili olarak önce Türkiye’nin refah ve güvenlik hususlarında az ya da çok genel kabul görüp üzerinde anlaşarak politikalar halinde formüle edilmiş tutum ve algılayışları esas alınmaktadır. Bu politikalar da esas olarak zaten çalışmada bölümler ve başlıklar halinde sıralanmıştır. Yani Türk dış politikası denilmekle, zaten refah ve güvenlik kavramalarının analiz birimimiz

⁴²⁰ “Ulusal Çıkar” (Nationales Interesse) ve “Hikmeti Hükümet” (Staatsräson) kavramları gibi dış politikada bu iki anahtar kavramın Alman dış politikası somutunda şekillenişine dair geniş açıklama, tartışma ve değerlendirme için bkz. ZIMMER Matthias, Nationales Interesse und Staatsräson. Zur Deutschlandpolitik der Regierung Kohl 1982-1989, Paderborn 1992.

⁴²¹ SÖNMEZOĞLU, Uluslararası Politika, s. 111.

konumundaki Türkiye somutunda nasıl anlamlandırıldıklarından bahsediliyor demektir. Ortaya konulmak istenen, bu anlamlandırmaların Özal dönemindeki işleyiş; değişim ya da devamlılıklarıdır. Eğer bunlarda bir değişim söz konusu ise, burada tespit edilmesi gereken şeyler bu değişimin yönü, sürükleyici faktörleri ve temel dinamiklerinin neler olduklarıdır.

Kısaca belirtmek gerekirse, şüphesiz Türk dış politikasında karar alıcı bir aktör olarak Özal'ın da temel dış politika hedefi en geniş anlamda ülkesinin güvenliğinin sağlanması ve toplumunun refahının maksimize edilmesi idi. Burada konuyu somutlaştırmak açısından ulusal çıkar kavramını biraz açmak faydalı olacaktır. Uluslararası ilişkiler ve dış politika çözümlemelerinde “ulusal çıkar” ya da “çıkâr” kavramları, üzerinde önemle durulan temel kavramlardır. Özellikle realistlere göre, dış politikada çıkar kavramından bahsedilirken aslında söylenilenin, çoğu kere karar alıcı ya da alıcıların algılama ve değerler dünyasından kaynaklanan belli hedeflere yönelik irade tezahürlerinden başka bir şey olmadığının belirtilmesi gerekir. Buradan hareketle, herhangi bir zaman kesitinde bir ülkenin dış politikası anlaşılacak isteniyorsa, önce o zaman diliminde söz konusu ülkede dış politika ile ilgili karar verme erkini elinde tutanların, kimlik, ideoloji ve kişiliklerinin, dış politika tasavvurlarının ve özellikle de tutumlarını yönlendiren çıkar tasarımlarının mutlaka ortaya çıkarılması gerekir. Bu ifadelerle çıkar kavramı etrafındaki tartışmalarda esas olan, objektif olarak bir ülke için çıkarların nelerden ibaret olduğundan ziyade, karar verici aktörlerin bunları nasıl algıladıklarıdır⁴²². Bu önemli hususa işaret edildikten sonra, şimdi genel olarak çıkar kavramına göz atılabilir. Çıkarları değişik şekillerde değerlendirmek ve tasnif etmek mümkündür⁴²³. Temel olarak ikili bir ayrım yapılmaktadır.

Asli çıkarlar, yukarıda da ifade edildiği gibi devletin mevcudiyeti ile ilgili olan; toprak bütünlüğü, devletin temel sosyo-politik sisteminin devamı, egemenliğinin korunması, diğer

⁴²² KINDERMANN, Zur Methodik, s. 114.

⁴²³ Dış politikada çıkar tipleriyle ilgili bkz. KINDERMANN, Zur Methodik, s. 111-116.

lkeler karşısındaki nispî g konumunun sürdürülmesi ve arttırmasını sağlayacak ekonomik avantajların korunmasıyla ilgili birincil derecede öneme sahip çıkarlardır.

Tali çıkarlar ise daha çok duruma bağlı değişken niteliklidirler. Bunlar, içerisinde bulunulan durum ve şartlara göre dikkate alınarak gerçekleştirilmesi yoluna gidilen türdeki ıkarlardır⁴²⁴.

Daha değişik çıkar tasnifleri ise gerçek çıkarlar- muvazaalı çıkarlar; sabit çıkarlar- potansiyel veya şartlı çıkarlar; objektif çıkarlar-sübjektif çıkarlar; birincil çıkarlar-stratejik çıkarlar şeklindedir. Bu tasniflerden de anlaşılacağı gibi dış politika çıktılarının amacı niteliğindeki ulusal çıkarları azami düzeyde realize etme hedefi sanıldığı kadar yalın ve somut bir olgu değildir. Hatta çoğu kere amaç ve araçlar da oldukça girift bir şekilde i içe geçmiş ve/veya geçirilmiş durumda karşımıza çıkabilmektedirler. Bütün bu tasnif ve anlatımlardan en azından ulusal çıkar kavramının son derece tartışmalı ve soyut bir kavram olduğu sonucunu çıkarmak mmkndr⁴²⁵.

Dış politikanın nihai hedefinin ulusal menfaatleri gerçekleştirmek olduğu erevesi içerisinde bakılırsa, özünde zal'ın dış politika konseptinde ulaşılması gereken nihai hedefler itibarıyla kendinden önceki dönemlerin hedefleri arasında dikkate değer bir sapmanın olmadığını ne sürmek mümkündür. Bununla birlikte, bu iki kavramın oldukça soyut ve genel anlamlar içermeleri yüzünden hemen her ülkenin dış politika yapıcı aktörleri için de aynı genel hedeflerin söz konusu olduğu görülecektir. Burada esas olan, ülkenin güvenliği ve toplumun refahını azamileştirmekten aktörlerce somut olarak nelerin kastedildiği, bunların ne şekilde ve hangi yollarla gerekleştirileceklerinin düşünüldüğünün anlaşılması ve analiz edilmesidir.

⁴²⁴ KINDERMANN, Zur Methodik, s. 111.

⁴²⁵ SöNMEZOğLU, Uluslararası Politika, s. 115 ve 119.

Bu noktada Türk dış politikasının belli başlı temel hedefleri açısından bir değişim ve/veya devamlılığın olup olmadığına bakmak gerekecektir. Söz konusu genel ve soyut hedefler açısından bakıldığında Türk dış politikasında tam bir devamlılıktan bahsetmek mümkündür. Farklılık ve değişim bu hedeflerin somut dış politika eylemleri olarak nelerden ibaret oldukları, daha dar anlamda nasıl dış politika çıktıları olarak aksiyon haline getirilip somut amaçlar şeklinde formüle edildikleri, bu amaçlara hangi somut stratejilerle ulaşılacağına düşünüldüğü ve nihayet bu amaçlara ulaşmak için hangi somut araçlara başvurulacağına kendini göstermektedir. Aşağıda bu kilit kavramları Özal'ın algılayış ve anlamlandırış şekline bakılacaktır.

a. Barış ve İstikrar

Burada cevabı aranacak soru, Özal'ın “barış ve istikrar” kavramlarından neleri anladığı, bu kavramlara nasıl anlamlar yüklediği ve ne kadar önem atfettiği hususları olacaktır.

Özal genel olarak savaşların hiçbir sorunu çözemeyeceği gibi, sorunları daha da artıracığına inanmaktadır ve mecbur kalmadıkça kesinlikle savaştan uzak durmayı ve en son çare olarak ancak savaşa başvurulabileceğini belirtmektedir. Özal'ın değişik vesilelerle savaşı milletleri büyük sıkıntılara sokan bir yıkım olarak gördüğünü ifade etmiştir. Avrupa'dan bahsederken, iki dünya savaşının Avrupa'ya çok pahalıya mal olduğunu; Avrupalıların bunun çok derin acılarını çekerek savaşa mani olmak için entegrasyona yönelmek zorunda kaldıklarını ve bunun da bugünkü müreffeh ve başarılı Avrupa Birliği'ni doğurduğunu belirtir. İran-Irak savaşı ile ilgili olarak da değişik vesilelerle benzer görüşleri defalarca vurguladığı görülmektedir.

Harp hiçbir zaman tercih edilen bir şey olmamalıdır. Prensip olarak, ancak bize sataşıldığı zaman, yurt tehlikeye düştüğü zaman, harbe en son çare olarak müracaat edilmelidir. Bunu yıllardır ben şahsen söylüyorum. Bunun da düşünülmesi lazım. Bizim gibi harplerde tecrübesi olan, harplerden yanmış-yıkılmış, çok şey kaybetmiş olan ülke yok gibidir. Çok büyük problemler geçirmişiz. Harplerin meseleleri çözdüğü kanaatinde değilim. Hatta yeni meseleler yarattığı kanaatindeyim. İlerde birtakım başka meseleleri ortaya koyabileceğini düşünüyorum. Onun için, zaruret olmadıkça -zaruret de bu söylediğim şartlar içerisinde- Türkiye'nin harbe girmemesi gerekir, diye düşünmemiz lazım. Bu da prensiplerden bir tanesi. Çünkü başarılı da olsanız bir harbin içerisinde

neticede kayıplarınız daha fazla olur. İşte II. Dünya Harbi'nin başarılı devletlerinin savaştan sonra ekonomik yönden ne hale geldiklerini hep beraber gördük⁴²⁶.

Bu alıntıdaki ifadelerden de anlaşılabilceği gibi Özal'ın, hem genel bir dünya görüşü, hem de Türkiye ile ilgili olarak özelde bir dış politika aracı olarak doğrudan askeri güç kullanımı anlamındaki savaşa karşı bir tutum ve yaklaşım içerisinde olduğu anlaşılmaktadır. Özal yukarıdaki görüşlerini Körfez Krizi esnasında dile getirmiştir. Ancak bundan çok daha önceleri de Türk-Yunan ihtilafları gibi Türk dış politikasının önemli bir konusunda da benzer görüşlere sahip olduğunu defalarca tekrarlanmıştır. 1983'de daha iktidarının başlarında tek taraflı olarak dışişleri bürokrasisinin karşı çıkmasına rağmen⁴²⁷ Yunan vatandaşlarına karşı vizeyi kaldırmış, yine 1987 mart ayında Ege'de iki ülke savaşın eşiğine gelmişken, geliştirdiği manevralarla askerlerin katı tutumuna rağmen durumu yatıştırmıştır. Akabinde de, kamuoyunda konuyla ilgili varolan hassasiyete rağmen iki ülkenin barış içerisinde olmaları gerektiğinin altını çizmiştir: "Eğer iki millet, iki halk geleceği daha iyi düşünüyorlarsa kavgadan kimseye bir fayda gelmeyeceğini çok iyi bilmeleri lazım. Ekonomikman gelişmek istiyorlarsa, kavga etmemeleri, Silahlı Kuvvetlerine daha fazla para harcayacaklarına, onu kalkınmalarına harcamaları lazım. Benim söylemek istediğim budur"⁴²⁸.

Özal'ın dış politika konseptinde barış ve istikrar unsuruna atfettiği önem sadece Türk-Yunan ilişkileri ile sınırlı değildir. 1990'larda uluslararası sistemde iki kutuplu yapının ortadan kalkması ile birlikte sona eren soğuk savaş döneminden sonra Türkiye'nin bu yeni dönemdeki konum ve rolü bağlamında da Özal, aynı şekilde benzer fikirleri daha da yoğun

⁴²⁶ **ÖZAL** Turgut, Cumhurbaşkanı Turgut Özal'ın Körfez Krizi Konusunda Basın Mensuplarıyla Yaptıkları Sohbet Toplantısı, (Çankaya Köşkü, 18 Ağustos 1990), Başbakanlık Basımevi, Ankara 1991, s. 3.

⁴²⁷ **YAVUZALP**, Liderlerimiz, s. 264.

⁴²⁸ **CEMAL**, s. 291.

bir şekilde öne sürmeye devam edecektir. Özal'ın soğuk savaş sonrası dönemde barış ve istikrara verdiği önemi şu ifadelerinde de açık bir şekilde görmek mümkündür:

Bağımsızlığına yeni kavuşan ülkeler, iç siyasi istikrar için olduğu kadar kalkınma ve refah için de dış ilişkilerinin ne derece mühim ve tayin edici bir nitelik taşıdığının pek farkında olmuyorlar. Güçlü bir devlet geleneği ve engin tarihi, siyasi tecrübeleri olan bir ülke sıfatıyla Türkiye'nin bütün bunları etrafındaki yeni ülkelere ve onların yöneticilerine anlatması lazımdır. İhtilafardaki arabuluculuk rolü gibi bu konulardaki rehberlik ve kılavuzluk rolü de Türkiye'ye düşer. [...] Menfaatlerimizi korumak ve haklarımızı çiğnetmemek için her şeyi göze alırız; fakat ülkeler arasındaki çıkar çatışmaları ve siyasi ihtilafları halletmenin yegane yolunun gerilimleri tırmandırarak, sürekli kriz politikaları beslemekten geçmediği de açıktır. [...] Benim burada üzerinde ısrarla durduğum nokta, etrafı sıcak çatışmalarla çevrili olan Türkiye'nin askeri değil siyasi çözümler üretebilen, siyasi ihtilafların silahla değil müzakere yolu ile hallini sağlayabilen etkili, muktedir ve basiretli bir devlet olduğu imajının sarsılmaması gereğidir. Türkiye bu imajını kaybeder ve etrafındaki her çatışmanın içinde taraf olarak yer alırsa tahmin edilmeyecek kadar yıpranır. Böyle bir Türkiye en azından güvenilirliğini kaybeder, kendi içinde itibarını kaybeder. Dış politikada güvenilirliğini, iç politikada itibarını kaybetmiş bir Türkiye sadece bölgesel güç olma şansını, demin bahsettiğim 400 senede bir önüne çıkan dünyanın en büyük devletlerinden biri olma fırsatını kaçırmakla kalmaz, Allah korusun, parçalanma tehlikesinin eşiğine bile gelebilir⁴²⁹.

Gerçi bu düşüncelerinden hareketle Özal'ın her hal ve şartta mutlak olarak savaşa karşı bir "pasifist" olduğu sonucuna ulaşmak da mümkün değildir. Zira Türk Silahlı Kuvvetlerinin modernizasyonuna ne kadar önem verdiği ve bu çerçevede F-16 uçaklarının Türkiye'de üretilmesini sağlamak için gösterdiği çabayı unutmamak gerekir. Özal'ın gerekli gerçekçiliği de ihmal etmeyerek ileri caydırıcılık gücüne sahip modern teçhizatlarla donatılmış askeri gücü esas alan bir savunma politikasının Türkiye açısından taşıdığı öneme sıklıkla işaret ettiği de görülmektedir⁴³⁰. Özal açısından birinci planda barış ve istikrar esastır ve bu Türkiye'nin önceliğini teşkil etmekte ve milli çıkarı olarak algılanmaktadır.. Özal Türkiye'nin önceliğinin ekonomik dönüşümü gerçekleştirmesi olduğunu ve bu dönüşümü tam olarak gerçekleştirebilmesi için de barış ve istikrarın gerektiğine inanmaktadır. Bundan dolayı ekonomik dönüşüm programını sektöre uğratabilecek her türlü çekişme ve çatışmaya

⁴²⁹ **ÖZAL** Turgut, "Türkiye'nin Önünde Hacet Kapıları Açılmıştır" (Mustafa Çalık'ın Mülakatı), Türkiye Günlüğü, 1992, sy. 19, s. 15 vd.

⁴³⁰ **DOĞAN** Kutlay, Turgut Özal Belgeseli, Ankara 1994, s. 216-217.

engel olunmasının Türk dış politikasında büyük önem ve önceliğe sahip olduğu kanaatindedir⁴³¹.

b. Refah ve Güvenlik

Refah ve güvenlik faktörlerinin uluslararası ilişkilerde temel aktörlerden olan devletlerin dış politika çıktılarının en öncelikli amaçlarından olduğuna yukarıda işaret edilmişti. Burada, Özal açısından bu soyut kavramların nasıl algılanıp anlamlandırıldıklarına ve somut olarak ne şekilde operasyonel hale getirildiklerine ya da getirilmeye çalışıldıklarına bakılacaktır.

Özal refahı ekonomik gelişmişlikle eşanlamli olarak algılamakta ve dünyadaki bütün devletlerin dış politikalarının büyük oranda ekonomik çıkarlarını gerçekleştirmeye yönelik olduklarına inanmaktadır. Özal'ın dış politika konseptinde en temel eksen ekonomidir⁴³². Yukarıda da işaret edilen Türkiye'nin her türlü sorunlarını ve bunlara çözüm önerilerini kapsayan 1973 tarihli "Sn. Süleyman Demirel'e Mektup"⁴³³ isimli raporunda; 1979 tarihinde Milliyetçiler Küçük Kurultayında "Kalkınmada Yeni Görüş'ün Esasları"⁴³⁴ isimli sunduğu tebliğinde; 1981 II. İzmir İktisat Kongresindeki konuşmasında; 1992 III. İzmir İktisat Kongresindeki açış konuşmasında ve diğer bütün önemli konuşmalarında ülke için ekonomik gelişmişliğin ne kadar öncelikli; hatta biricik hedef olduğunu vurgulamış ve bununla ilgili ayrıntılı çözüm önerilerini uzun uzun anlatarak analiz etmiştir. 1981 II. İzmir İktisat Kongresinde Türkiye için bir hedef koymuş ve bu hedefe ulaşılması için neler yapılması, nelere dikkat edilmesi gerektiğini tek tek belirlemiştir. Bu hedefi: "Önümüzde yeni

⁴³¹ **GÜRBAY** Gülistan, "Özal Dönemi Türk Dış Politikası", Dış Politika, c. VI, 1995, sy. 2, s. 50.

⁴³² Özal'ın bu yaklaşımına yönelik eleştiriler için bkz. **CEMAL**, s. 296 vd.

⁴³³ Raporun tam metni için bkz. **BARLAS**, s. 167.

⁴³⁴ Tebliğin tam metni için bkz. **BARLAS**, s. 199.

bir dönem vardır. Bu yeni dönemdeki on yıl sonunda ana hedefimizin muasır medeniyet seviyesine yaklaşmış olması lazımdır. 10 yıllık bir dönemde muasır medeniyet seviyesine aradaki farkı kapatarak yaklaşmak, ilk bakışta çok zor bir hedef olarak görülebilir. Ama inanıyorum ki, doğru ve gerçekçi politikalar uygulandığı ve milletimizin teşebbüs gücü tam manası ile ortaya çıkartıldığı, zeka, kabiliyet ve çalışkanlığı seferber edildiği takdirde bu hedefe varılması zor olmayacaktır” şeklinde ifade etmiştir. Özal’ın bu ve işaret edilen diğer konuşmalarının rutin bir protokol konuşması olmadığı anlaşılıyor. Anılan rapor ve konuşmalar gerçekten de üzerinde uzun uzun çalışılarak hazırlanmış, her yönüyle bir bütün olarak ülke yönetimini ele alan, oldukça teknik ve teferruatlı, sorunları tespit eden ve bunların nasıl çözümleri gerektiğine dair çözüm önerileri de geliştirilmiş kapsamlı ve kuşatıcı yönetim konseptleri oldukları dikkati çekmektedir. Bu durum metinler dikkatle incelendiği zaman kolayca fark edilebilecektir. Yukarıda yapılan aktarmada da metinlerin bu yönü ile ilgili dikkat çekici bir ifade yer almaktadır: “muasır medeniyet seviyesine yaklaşmak”⁴³⁵, Türk siyasal hayatında Atatürk’e atfen sık sık tekrarlanan bir söylem; “muasır medeniyetler seviyesine yükselmek”, şeklindedir ve bu ifade hep retorik olarak bu şekilde kullanıla gelmiştir. Ancak Özal “muasır medeniyet seviyesine yaklaşmak” diyerek, özellikle “yaklaşmak” ifadesini kullanmakta ve bunun için de 10 yıllık bir takvim vermekte; verdiği bu takvimin gerçekçiliğini de yine bizzat kendisi sorgulamakta ve belli şartlara riayet edilirse bu hedefe ulaşılabilirliğini öne sürmektedir. Bu da Özal’ın yukarıda işaret edilen metinleri alışılmış sıradan bir konuşmanın çok çok ötesinde bir program olarak hazırladığı, bundan dolayı da oldukça gerçekçi çözümlemelere giriştiği kanaatini güçlendirmektedir⁴³⁶.

Özal’ın yönetim ve daha spesifik olarak dış politika konseptinde ekonominin temel ekseni teşkil ettiğine işaret edilmişti. Bu durum iki boyutta kendini gösterir. İlk olarak Özal,

⁴³⁵ **BARLAS**, s. 239.

⁴³⁶ Özal’ın bu konudaki değerlendirmeleri ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. **BARLAS**, s. 313-314.

Türkiye'nin temel sorunlarını çözme yolunun ekonomisini düzeltmekten geçtiğine inanır. Bunun için de bir yapısal değişimin şart olduğunu belirtir. Bu yapısal değişimi kendisi "transformasyon" kavramı ile ifade eder. Aslında hedeflenenler genel ölçekte sadece Özal'a özgü orijinal bir model değildir. Zira öngördüğü hedefler, dışa açık bir serbest piyasa ekonomisinden başka bir şey değildir. Burada orijinallik modelin kendisi olmayıp; bu modelin çok ciddi sosyal, ekonomik ve siyasal sorunlarla karşı karşıya olan Türkiye için tek çıkış yolu ve hal çaresi olduğu düşüncesidir. Bu anlayış genel olarak inanılanın aksine, kesinlikle 1983 yılında partisi seçimleri kazanarak iktidara gelen Özal'ın, o anda pragmatik bir yaklaşımla düşünüp ortaya attığı bir politika değildir. Aksine yukarıda da işaret edilen ve 1973 yılında Özal tarafından sistematik bir program şeklinde ortaya atılan ve daha sonra da geliştirilerek tekrarlanan gelen Türkiye için somut çözüm önerileri içeren bir modeldir.

Netice olarak Özal'ın uyguladığı ve/veya uygulamak istediği politikalar Türkiye'nin o andaki güncel sorunlarını hemen çözmeye yönelik refleks politikalar olmayıp; temelleri liberal ilkelere dayanan kapsayıcı bir dünya görüşü ve ekonomik modelin ifadesidir ve esas itibarıyla orijinal olan da modelin kendisi olmayıp; Türkiye için somutlaştırılarak tek çözüm yolu olduğunun öne sürülmesidir. Özal Türk toplumunun gelişmiş bir refah toplumu olması gerektiğine inanmaktaydı ve buna ulaşmanın da ancak Türk ekonomisinin dışa açık serbest piyasa ekonomisine dönüşmesini gerçekleştirmekle mümkün olacağını düşünüyordu. Özal'ın "transformasyon" çerçevesindeki bütün politika, uygulama ve reformlarında dışa açık serbest piyasa ekonomisini tesis etme hedefinin temel sürükleyiciliğini görmek mümkündür⁴³⁷. Bu boyut doğrudan toplumun refah düzeyini yükseltme hedefine yönelik olmakla beraber; dünya ile bütünleşmeyi esas alması açısından Özal'ın dış politika konseptine dair dolaylı ipuçları içeriyor olması bakımından da önem taşımaktadır.

⁴³⁷ Türkiye Günlüğü (Mustafa Çalık'ın Özal'la yaptığı mülakat), 1992, sy. 19, s. 14-15; **BARLAS**, s. 307 vd.

İkinci olarak da Özal, çok spesifik olarak bizatihi devletlerin dış politikalarının büyük ölçüde doğrudan ekonomik amaçlara göre şekillendiğine inanmaktadır. Bu doğrultudaki fikirlerini değişik vesilelerle dile getirmiştir.

Ekonomisi dışarıya el açmayı icap ettiren bir ülkenin siyasi ağırlığı da olmayacağına inanıyoruz. Ekonomisi kuvvetlenen ülke, siyasi ağırlığa sahip olur. Bir ülkenin dış siyasetinde benim kanaatim, ekonomi yüzde 80 ağırlıktadır. Bütün ülkelerin, sefirleri, bakanları, başbakanları bugün artık mal satmak için uğraşıyorlar. Ve siyasi ağırlığı da buna göre ayarlıyorlar. Çoğunu gördüm, şu malı alın, şu işinizi kolaylaştıralım diyenler var. Onun için bu konularda gerçekçi olma mecburiyeti var. Siyaseti salonlarda güzel laf etmek şeklinde anlamıyorum ben. Hepsi karşılıklı menfaate dayanır. Tabii bu menfaatin içinde de ticari hususlar önem kazanıyor⁴³⁸

Özal'ın dış politikada ekonominin önem ve belirleyiciliğine dair düşüncülerinin de yine konjonktürel olmadığını, aksine Onun genel ülke yönetiminin dış politika boyutu ile ilgili konseptinin önemli bir eksenini teşkil ettiğini, 1973 tarihli "Sn. Süleyman Demirel'e Mektup" adlı rapor çalışmasının dış politikaya ayırdığı bölümünde görmek mümkündür. Orada Özal, Türkiye'nin öncelikli dış politika alanları olarak, Arap Ortadoğu'sunu, Avrupa Ekonomik Topluluğu ve Japonya'yı ayrı ayrı başlıklar halinde işledikten sonra; "Dış iktisadi politikada ağırlık vereceğimiz bu üç konunun yanında, Amerika ve diğer memleketlerle ilişkilerimizi, Türkiye'nin genel menfaatleri, özellikle artan ihracatına pazarlar açma yönünden değerlendirmek zorundayız"⁴³⁹ demektedir.

Çok somut bir şekilde görüldüğü gibi, Özal toplumun refahı için ekonomik gelişmenin önemine inanır; bunun da en iyi bir şekilde dışa açık bir ekonomik model ve serbest piyasa ekonomisi ile gerçekleşebileceği kanaatindedir. Devletlerin dış politikalarında da yine ekonomi ve dolayısıyla refah faktörünün yüzde 80 gibi bir ağırlık ve belirleyiciliğe sahip olduğu düşüncesindedir. Yukarıdaki alıntı da Özal'ın bu anlayış ve algılayışını açık bir şekilde yansıtır mahiyettedir.

⁴³⁸ CEMAL, s. 294.

⁴³⁹ BARLAS, s. 182.

Uluslararası ilişkiler ve dış politika analizi ile ilgili yaklaşımlarda da ekonomik faktörün dış politikayı belirleyici unsurlardan olduğu farklı yoğunluklarda olmakla beraber kabul görür, ancak Özal'ın yüzde 80 gibi oldukça ağırlıklı ve somut bir rakamı zikrediyor oluşu ilgi çekicidir. Özal'ın dış politika konseptinde ekonominin ve dolayısıyla da bir dış politika amacı olarak refah faktörünün taşıdığı ağırlık ve önemin büyüklüğünü çok açık bir şekilde ifade etmektedir.

c. Doğu-Batı Arasında Köprü Rolü

Türkiye'nin coğrafi açıdan Asya ile Avrupa kıtalarının kesişme noktasında yer alıyor oluşu değişik zamanlarda, farklı akademisyen ve siyasi aktörlerce kendisine bir köprü rolünün izafe edilmesine sebep olmuştur⁴⁴⁰. Ama aslında burada kastedilen fiziki ve coğrafi bir *köprü rolünün* daha ötesinde, inanç, düşünce ve kültür boyutlarını da içerisine alan sosyo-politik bir aracılık; bir medeniyet aracılığı rolüdür. Kavram ve kavramın içerik ve işlevleri farklı şekillerde anlaşılmakla birlikte; en azından, bir birinden kopuk farklı iki ögenin arasına girerek onların bir birleri ile etki, temas ve bağlantılarına imkan sağlamanın en genel anlamda kastedildiğini düşünmek mümkündür. Genel olarak *köprü rolü* ile ilgili kavramsal bir tartışma bu çalışmanın konusu olmadığından, burada Özal'ın bu rolden ne kastettiği ve dış politika konseptinde bu role nasıl bir anlam ve işlev yüklediğinin üzerinde durulacaktır.

Türkiye'nin Doğu ile Batı arasında potansiyel bir köprü rolü, Özal'ın dış politika konsepti şeklinde kavramsallaştırılabileceğimiz Türk dış politikasına dair temel yaklaşım ve görüşlerinin önemli bir unsurunu teşkil etmektedir. Zira Özal bu doğrultudaki düşüncelerini değişik zaman ve vesilelerle devamlı tekrarlamıştır. Özellikle 1990'lardan 1993 yılında

⁴⁴⁰ Kimlik ve Köprü Rolü kavramları ile ilgili olarak detaylı bilgi için bkz. **ÖZERTAN**, s. 190; **DANKWART** A. Rüstow, *Die Türkei: Brücke zwischen Orient und Okzident*, Bonn 1990, s. 15.

ölümüne kadarki dönemde her vesileyle Türkiye'nin oynayabileceği köprü rolünü ısrarla vurguladığı dikkati çekmektedir.

Uluslararası sistemde iki kutuplu yapının Sovyetler Birliği'nin dağılmasıyla birlikte ortadan kalkması ve Soğuk Savaşın sona ermesi; uluslararası sistemin yeni yapısı ve bu yapı içerisindeki yeni aktör ve rollerle ilgili tartışma ve spekülasyonları da beraberinde getirmişti. Bu tartışmalar ışığında önemli bir jeopolitik kesişme noktasında bulunan Türkiye'nin yeni konum ve rolünün ne olacağı tartışma ve analizlere dahil edilmekte ve buradan da bazı sonuçlara ulaşılmaktadır. Ancak Özal'ın Türkiye'nin köprü rolü hakkındaki düşünceleri, bu yeni dönemle ilgili hiç bir eğilim ve belirtinin olmadığı 1981 yıllarına kadar gitmektedir. Buradan da Özal'ın düşüncelerinin söz konusu Soğuk Savaş sonrası dönemdeki tartışmalar bağlamında, yeni dönemin şartları doğrultusunda üretilerek dile getirilmiş anlık bir tepkisel söylemden ibaret olmadığı sonucuna ulaşılmaktadır.

Yeni dönemde sadece belki Özal'ın bu vurgulamalarının yoğunluk kazanması söz konusu olabilir. Türkiye'nin Doğu ile Batı arasında oynayabileceği bir köprü rolü ile ilgili düşüncelerini 1981 II. İzmir İktisat Kongresinde sunduğu kapsamlı tebliğinde şu şekilde dile getirmektedir:

Ülkemizin insan potansiyelinden, tabii kaynaklarından ve coğrafi avantajlarından en iyi bir şekilde istifade etmeliyiz. Bugün kalkınma ve gelişmemizi durdurucu boyutlara ulaşmış olan altyapı ve enerji yetersizliğimizi süratle telafi etmeli ve bunu gerçekleştirirken de mevcut her türlü imkanlardan faydalanmalıyız. Ülkemiz gelişmiş batı ülkeleri ile zengin petrol kaynaklarına sahip İslam ülkeleri arasında stratejik bir mevkie sahiptir. Bulunduğumuz bu mevkiinin hem avantajları ve hem de bize yüklediği bazı güçlükleri vardır. Her köprü birbirinden ayrı düşmüş iki kişiyi birbirine nasıl bağlar ise, ana tercihleri farklı olan bu iki kültürü kendi yapımızla tenakuza düşmeden yekdiğerine bağlamak mecburiyetindeyiz. Diğer bir deyişle Batının ilim ve teknolojisi ile Ortadoğu'nun inanç ve değerler sisteminin sentezini yaparak insanlığın istifadesine sunabilmeliyiz. Batı ile Doğu arasında bu manada bir köprü kurabilen Türkiye'nin bölge ve dünya barışına büyük hizmetleri olacaktır⁴⁴¹

⁴⁴¹ BARLAS, s. 241.

1990 Yılında Körfez Krizi münasebetiyle yaptığı bir basın toplantısında da Özal yine Türkiye'nin köprü rolünün altını çizerek, Türk dış politikasında Batı ile Doğu arasındaki dengeyi ihmal etmemek gerektiğini, bunun Türk dış politikasına önemli bir manevra kabiliyeti kazandırması bakımından mutlaka gerekli olduğunu vurgulayarak kriz esnasında bunun biraz ihmal edildiğine ve bu ihmalin acilen telafi edilmesi zarureti işaret eder:

Bunda biraz geri kaldık, onu hissediyorum. Gerçi ben, telefonla çok kimseyi arayarak onlara birtakım mesajlar vermeye çalıştım, Ama, şimdi bunun üzerine gidip, o ülkeleri dolaşarak Türkiye ile bunlar arasında münasebetleri muhakkak düzenlememiz lazım. Çünkü ilerki dengede, demin söylediğim gibi iki kartımız olacaktır. Biri Batı ülkeleri ile olan kartımız, diğeri de bu İslam ülkeleri, Arap ülkeleriyle olan kartımız. Türkiye bu iki kartı taşımaya mecburdur. Batıdaki ağırlığı, Doğu'daki ağırlığı ile mütenasip olur. Doğu'daki ağırlığı ne kadar fazla olursa, Batıda da ağırlığı o kadar fazla olur. Tabii hareketlerimizi de buna göre düzenlemek mecburiyeti vardır⁴⁴².

Bu alıntıdan aslında, Özal'ın Türkiye'nin köprü rolüne verdiği önemi, bu rolün gerekli olduğuna niçin inandığını, bunu nasıl yapması gerektiği bir bütün olarak kolayca anlaşılabilir. Özal Türkiye'nin köprü rolünün sadece Türk dış politikası için sağlayacağı avantajlardan ibaret olmadığına, böyle bir rolün köprü'nün her iki yakası için de önemli menfaatler sağlayacağına, aracılık rolü ile her iki tarafla da paylaştığı değerler sayesinde çatışmaya müsait farklı değerlere sahip Doğu ve Batı arasında anlayış ve iletişimi tesis ederek, sorunların çözümüne katkıda bulunabileceğine; bunun da bölge ve dünya barışının tesisinde büyük bir öneme sahip olduğuna inanmaktadır. Bu doğrultudaki düşüncelerini de yine Körfez Krizi esnasında U.S. News And World Report'un Yazı İşleri Müdürünün bir sorusu üzerine verdiği cevapta görmek mümkündür.

Avrupa Topluluğu'nun olumsuz cevabına kızgıyım. Sanırım Ortak Pazar'ın Türkiye'ye koyduğu engellenin sebebi ne ekonomi, ne de şu insan hakları dediğimiz meseledir. Belki de Avrupa Topluluğu içerisinde Türkiye Avrupalı değil Asyalı görülüyor. Müslüman bir ülke olmamız, kriz sonrasında Ortak Pazar'a üye olmamız konusunda bize daha çok itibar kazandırıyor. İki farklı

⁴⁴² ÖZAL, Körfez Krizi, s. 18.

dünya arasında bir köprüyüz. Bu köprüyü kesmemiz halinde bu iki dünya birbirine karşı durabilir⁴⁴³.

Özal'ın Türkiye'nin köprü rolünün önemini, bu rol için bulunması gereken şartları ve bunu Türkiye'nin nasıl hayata geçirmesi gerektiğine dair daha bariz fikirlerini de gazeteci Mehmet Barlas'a verdiği bir mülakatta daha somut olarak görmek mümkündür.

Şimdi bu açıdan bakınca, Türkiye, bölgede anahtar bir ülke... Bunu Körfez Krizi'nde, Yunanlılar da çok iyi anladı. Ama bu anahtar bölge [ülke] olmanın verdiği nimetlerin yanında, külfetler de var. Bir de, şu Doğu ile Batı arasında köprü olmak meselesini unutmayalım... Köprü, iki yer arasında bulunur... Demek ki köprü olmak için, iki tarafla da münasebetleriniz iyi olmalı. Yani Türkiye hem Doğu, hem de Batı için vazgeçilmez ülke olmalı. Bu da ancak, hareketli, aktif, dürüst dış politika uygulamakla mümkündür. İstikametini her an değiştirmeyen, hedefleri iyi tespit edilmiş, her an zigzag yapmayan bir politika... Öfkeler, komplekslere, saplantılara dayalı, zigzaglar içindeki bir politika olmamalı bu⁴⁴⁴.

Bu ifadelerden de anlaşılıyor ki, Türkiye'nin Doğu ile Batı arasında bir köprü rolü oynaması gerekliliği, Özal'ın dış politika konseptinde önemli bir temel amacı teşkil etmektedir. Zira 1981'lerde askeri idare zamanında ekonomiden sorumlu bir teknisyen iken bile Türkiye'nin Doğu ile Batı arasındaki bir köprü rolünden ve bu rolün öneminden bahsettiği anlaşılmaktadır. Bu durum Özal'ın 1983 yılında seçimleri kazanarak kurduğu hükümetinin, meclise sunduğu hükümet programında da dış politika hedefleri olarak, Türkiye'nin güvenlik politikasında NATO savunma ittifakının önemi; o zamanki ismi ile Avrupa Ekonomik Topluluğu'na tam üyelik hedefinden hemen sonra, "...Batı dünyası ile mevcut bağlantılarımız ile Ortadoğu ve İslam alemiyle sürdürdüğümüz yakın ilişkileri dış politikamızın birbirlerini tamamlayan unsurları olarak kabul etmekteyiz. Bir yandan Batı ile Ortadoğu arasında tabii bir köprü teşkil eden coğrafi mevkii, öte yandan müşterek bir tarih ve kültür mirası, Türkiye'nin İslam alemine büyük önem göstermesini gerektirmektedir. Bu itibarla, bütün Arap ve İslam ülkeleriyle müteakabiliyet esasına dayanan iyi ilişkiler geliştirmek

⁴⁴³ DOĞAN, s. 240.

⁴⁴⁴ BARLAS, s. 126.

ve verimli bir işbirliğini daha da arttırmak hususunda özel bir gayret sarf edilecektir”⁴⁴⁵ şeklindeki ifadelerle ortaya koymaktadır. Bu programda bir yandan Arap İslam alemi ile ilişkileri daha da geliştirmek tek başına doğrudan bir dış politika önceliği olarak gösterilirken, öbür yandan da Doğu dünyası ile gelişen ileri ilişkilerin Türkiye’nin Doğu dünyası ile Batı dünyası arasında bir köprü rolünü daha etkili bir şekilde oynayabilmesini de mümkün kılacağı vurgulanarak; bu politikanın aynı zamanda bir dış politika stratejisinin aracı olarak görüldüğü dikkati çekmektedir.

Daha sonraki hükümet programlarında da benzer ifadelerle Türkiye’nin bu köprü rolüne işaret edildiği görülmektedir. Özal’ın dış politika konseptinin bu eksenine verdiği önemi operasyonel politikaları ile de hayata geçirmeye gayret ettiği ve bunda da belli ölçülerde başarılı olduğu anlaşılmaktadır. Bu dış politika amacının fiili yansımalarını Özal’ın Doğu ve Batı dünyasına yönelik dış politika uygulamalarında hem ikili ilişkiler, hem de kurumsal ilişkiler düzeyinde gözlemlemek mümkündür. ABD ile geliştirdiği ileri ilişki düzeyi, AT ülkeleri ile ilişkileri düzelterek 1987 yılında Avrupa Topluluğu’na tam üyelik müracaatında bulunması; İran ve Irak arasındaki uzun süren savaşa rağmen her iki ülke ile de oldukça sıkı ilişkiler tesis etmiş olması; Türkiye, İran ve Pakistan’ının üyesi bulunduğu Ekonomik İşbirliği Teşkilatı’nı (ECO) canlandırarak daha işlevsel hale getirme yönündeki girişim ve çabaları; İslam Konferansı Teşkilatı (ICO) içerisindeki etkili aktiviteleri ve Balkan krizinde olduğu gibi bazı uluslararası krizlerde bu teşkilatı Türkiye’nin dış politikası doğrultusunda harekete geçirmesi⁴⁴⁶ bunun somut örneklerini oluştururlar.

Bütün bu politikalarda Özal’ın, Türkiye’nin coğrafi olarak üzerinde bulunduğu konum, tarihi ve kültürel özellikleri itibarı ile hem Doğu dünyası ve hem de Batı dünyası ile

⁴⁴⁵ GİRGIN Kemal, T.C. Hükümetleri Programlarında Dış Politikamız (70 Yılın Panoraması) 1923-1993, Ankara 1993, s. 97.

⁴⁴⁶ Krş. ŞEN Faruk, “Brücke zwischen Ost und West”, *Auslandskurier*, 2/1994, s. 46.

ortak yönlerinin bulunduğu, ortak değer ve çıkarları paylaştığı ve böylece de iki dünyanın tam ortasında, bu iki dünyayı birbirine bağlayan ayaklarından biri Doğu dünyasında öbürü de Batı dünyasında bulunan bir köprü olduğu kanaatindedir. Özal Türkiye'nin bu özel konumunun risk ve avantajları da beraberinde getirdiğine, bunu avantaja çevirmenin güdülen politikalara bağlı olduğuna inanmakta olup, buradan hareketle Türk dış politikasının ülkenin bu özelliğini mutlaka dikkate alarak; her iki dünya ile de iyi ve sağlam ilişkiler geliştirmek suretiyle bölge ve dünya barışına mühim katkılar sağlamasını önemli ve öncelikli bir dış politika hedefi olarak görür. Yukarıda da ifade edildiği gibi dış politika uygulamalarına da bunu başarı ile yansıtır. Özal'ın dış politika konseptinde bu unsurun sahip olduğu önemli yerin tam manasıyla görülememesi halinde, Özal'ın dış politika tutum ve uygulamalarını anlamakta epeyce güçlüklerle karşılaşmak kaçınılmaz olabilir. Özal'ın dış politika konseptindeki Türkiye'nin Doğu ile Batı arasındaki köprü rolü temel unsurunu göz ardı etmenin doğurduğu tepkilerden birkaç örnek vermek, belki Özal'ın dış politikasına konseptiyonel bakmamaktan kaynaklanan anlama güçlüğüne yansıtması bakımından yardımcı ipuçları sunacaktır.

Özal'ın, Doğu ve Batı dünyası arasında köprü konumundaki bir ülkenin dış politikasının bu esas doğrultusunda her iki dünya ile dengeli ve sağlam ilişkilere dayanması gerekir anlayışının somut politika uygulamaları her iki dünya mensuplarında da şüphe ve tereddütlere sebep olmuştur. Örneğin: Almanya'nın etkili muhafazakar sağ gazetelerinden Frankfurter Allgemeine Zeitung'da Türkiye ile ilgili ciddi yorumlar yapan gazetenin Türkiye ve Ortadoğu sorumlusu Wolfgang Günter Lerch, Özal'ın 1992 yılında Orta Asya ve Kafkaslar'a yönelik politikalara yoğunluk verdiği bir sırada yazdığı bir haber-yorum yazısı, "Pantürkizm mi yoksa Avrupa mı?" başlığını taşımaktaydı; şüphe ve kaygı, yazıyı Özal'ı bir minare şerefesinde batıya doğru dönmüş şekilde gösteren bir karikatürle süsleyerek daha çarpıcı bir şekilde dile getirilmeye çalışılıyordu.⁴⁴⁷ Aynı gazetede aynı yazarın 1990 tarihli bir

⁴⁴⁷ Bkz. Frankfurter Allgemeine Zeitung, 27.04.1992, Nr. 98.

başka haber-yorum yazısının başlığı da, yine Özal'ın politikaları ile ilgili Türkiye'nin yönelimlerine dair kaygıları çağrıştırır bir şekilde "Türkiye nereye gidiyor?" şeklindeydi ve yazıyı yine Özal'ı oturduğu sandalyeden pantolonunun arkası bir çivi darbesi ile parçalandığından yerinden fırlamış ve şaşkınlık içinde etrafına bakar şekilde bir karikatür süslemekteydi. Bu tür örnekleri çoğaltmak mümkündür. Daha bir çok Batı medyasında Özal'ın Doğu dünyası şeklinde ifade edilebilecek olan Orta Asya, Kafkaslar ve Ortadoğu ile iyi ilişkileri hedefleyen politikaları benzer kaygılılarla karşılanmıştır⁴⁴⁸.

Doğu dünyasında ve içerde de benzer tepkilere sık sık rastlanmıştır. Özal'ın Batı dünyası şeklinde ifade edilebilecek olan Avrupa Topluluğu, Amerika Birleşik Devletleri ve diğer Batı ülkeleri ile Türkiye'nin ilişkilerini geliştirmeye yönelik politikaları benzer kaygı ve eleştirilerle karşılanmıştır. Bu eleştiriler özellikle daha çok sol ve islamcı çevrelerden gelmiştir. Örnek olarak, Özal'ın 1990'larda Karadeniz Ekonomik İşbirliği Bölgesi'ni oluşturmaya yönelik çabaları, islami eğilimli Milli Gazete'de "Özal İslam Ortak Pazarı'na Karşı"⁴⁴⁹ şeklindeki biraz da çarpıtılmış bir başlık ile duyurulmaktaydı.

Özal'ın Türkiye'nin Doğu ve Batı dünyası arasındaki köprü konumunun gereği her iki dünya ile de iyi ilişkiler tesis etmeyi hedefleyen dış politika uygulamaları ile ilgili çekic bir tepki de, Özal'ın bu politikalarını daha çok taktir edici bir diplomatik ustalık olarak değerlendiren gazeteci Ahmet Tan'dan gelmiştir. Özal'ın politikalarına en muhalif gazetelerden biri olan Cumhuriyet gazetesi yazarlarından Ahmet Tan, zamanın başbakanı Süleyman Demirel'in İran'ın tepkileri üzerine bu ülkeye yapmayı düşündüğü gezisini iptal etmesini, buna karşılık Amerika Birleşik Devletleri gibi İran'ın en hasım olduğu bir ülke ile ilişkileri en yoğun düzeye taşıyan Özal'ın, İran'da büyük bir sevgi ile karşılanmasını ve

⁴⁴⁸ Türk dış politikası ile ilgili bu tür kaygı ve algılamaların sebepleri ile ilgili olarak bkz. GROTHUSEN, s. 90-91.

⁴⁴⁹ Milli Gazete, 8 Ocak 1990, s. 5.

İranlılarca çok seviliyor olmasını Özal'ın diplomatik ustalığı ile açıklayan yazısı, "Maalesef 'Özalcı' Bir Yazı!" başlığını taşımakta ve şu değerlendirmeye yer vermektedir.

Dünyada herhalde İran kadar Amerika'dan nefret eden bir başka rejim yok. Geçen hafta İslam devriminin yıldönümünde Tahran'ın Azadi Alanı'nda toplanan bir milyonun üzerindeki kalabalığa hitap eden Rafsancani, şöyle demişti: 'Buradaki varlığınız Amerika ve diğer suçluların yargılanması anlamına gelmektedir.' Aynı Rafsancani, önceki gece Türk siyasi tarihinin 'Amerika'ya en yakın devlet adamı' olmasına aldırmandan ve daha üç gün önce, 'en büyük suçlu'nun Başkan'ından, 'Sevgili Turgut' diye bir mektup almasına aldırmandan, onu sarılıp iki defa öpüyor. Dış politika hem İsa'yı hem Musa'yı memnun etme işi. Demirel, Başkan Bush'un Türkiye'deki terörü lanetleyen laflar etmesini gerçi sağladı. Ama bunun maliyetine bakmak gerek. Maliyet 'arkamızdaki' İran'ın, televizyonun birinci kanalından, Türklerin yüz binlerce, hatta milyonlarca Ermeniye kestiğini 'ilan eden' haber programlarının artmasına yol açmak olabilir. Hem de tam Azerbaycan ile Ermenistan arasında arabuluculuk yapmaya ve Yunanistan gibi kuyu kazan bir başka 'Hristiyan kapı komşusu'nun ortaya çıkmasını önlemeye çalışırken... Amerika gibi İran da Özal'ın siyaset sahnesinden uzaklaşmasını isteniyor. Bush'un mektubu da İran gazetelerindeki başyazılar da bunu gösteriyor. Diplomasi, 'en büyük şeytan'ın mektubu iç cebindeyken, şeytanın en büyük düşmanı ile aynı safta namaz kılmayı becermektir. Demirel'in 'çırağından', diplomasi konusunda öğreneceği ustalıklar var⁴⁵⁰

Her ne kadar Ahmet Tan, Özal'ın aynı anda birbirlerine aşırı düşman ABD ve İran ile ileri bir ilişki düzeyi oluşturmasını onun diplomatik ustalığı ile açıklıyorsa da, Özal'ın bu dış politikasında asıl belirleyici unsur başkadır. Özalin dış politika konseptinde Türkiye'nin özel tarihi, kültürü ve coğrafyasının kendisine yüklediği Doğu dünyası ile Batı dünyası arasında aynı anda ileri ilişkiler kurarak bir köprü rolü oynama mecburiyeti bulunduğu inancının operasyonel dış politika eylemlerine yansıdığını ileri sürmek daha gerçekçi bir değerlendirme olacaktır⁴⁵¹.

Örneklerden de anlaşılacağı gibi, Özal'ın dış politika konseptinde önemli bir amaç eksenini oluşturan, Türkiye'nin Doğu ile Batı arasındaki köprü rolü sadece teorik bir boyut olarak kalmamış; operasyonel politikalarda da uygulamaya konulmuş bir Türk dış politikası

⁴⁵⁰ TAN Ahmet, "Maalesef 'Özalcı' Bir Yazı", Cumhuriyet, 18 Şubat 1992.

⁴⁵¹ Türkiye'nin Köprü rolünün önemli olumlu katkılar sağlayabileceği görüşü Almanya Hamburg Şarkiyat Enstitüsü müdürü ve Türkiye uzmanı Udo Steinbach tarafından da paylaşılmaktadır. STEINBACH Udo, "Die Türkei steht in der Dritten Republik", *AUSSENPOLITIK*, 3/1988, s. 237-255.

olgusu olduğunu göstermiştir. Özal'ın dış politikasında önemli bir yeri olan bu eksen konseptiyonel olarak göz önünde bulundurmaman Doğu ve Batı dünyasına yakın değişik kesimler, konuya doğrusal yaklaştıkları için Özal'ın dış politika uygulamaları karşısında, kendi duruşlarına göre şaşkınlık ve anlama güçlüğüne düşebilmişlerdir⁴⁵².

d. Yirmibirinci Yüzyılı Türkiye'nin ve Türklerin Asrı Yapmak Fikri

Burada bir defa daha açıklıkla belirtmek gerekir ki, Özal tarafından "benim dış politika konseptim budur" şeklinde ortaya atılmış teorik çerçevede bir dış politika modeli mevcut değildir. Ancak, Özal'ın önce başbakan sonra da Cumhurbaşkanı olarak 1983-1993 yılları arasında Türk siyasal hayatına mührünü vuran bir siyaset ve devlet adamı olduğu da münakaşa götürmez bir gerçektir⁴⁵³. Nisan 1993'de ölümü münasebetiyle, yerli ve yabancı bir çok değerlendirmede, Özal'ın Cumhuriyet döneminde Atatürk'ten sonra ülkenin kaderiyle ilgili en etkili ve belirleyici kişi olduğu tespitinde birleşiliyor olması da⁴⁵⁴ bu durumu teyit etmektedir. Özal'ın "transformasyon" diye tanımlayarak yaptığı köklü reform ve yeniliklerin Türkiye'ye başta ekonomi olmak üzere bir çok alanda yapısal değişimler

⁴⁵² Özal'ın 1983 tarihinde iktidara gelişini müteakip kurduğu kabinenin hükümet programında, Orta Doğu, Arap ülkeleri ve İslam alemi ile Türkiye'nin köprü rolünün bir gereği olarak ilişkilerin geliştirilmesinin nispeten etraflıca üzerinde durulan bir dış politika hedefi olarak yer alıyor olması üzerinde durarak bunu 1960'ların sonlarından itibaren gözlemlenen Türkiye'nin bölgeye açılımına da örtülü bir gönderme yaparak "değişimin devamlılığı" şeklinde nitelemesi; ama aynı programda Türkiye'nin Batı ve Orta Doğu arasında bir köprü olduğuna işaret edilmesini de belirtmesi söz konusu kaygıların ne denli derin ve karmaşık olduğuna ilginç bir örnek teşkil etmektedir. GROTHUSEN, s. 167-168.

⁴⁵³ Özal'ın 1983-1993 yılları arasında Türk siyasetine mührünü vuran bir siyaset adamı olduğuna dair yerli ve yabancı bir çok yazarın değerlendirmeleriyle ilgi bkz. MAHMUD Hayrullah, Özal'ın Değişim Paradigması. Tonton Zamanı, İstanbul 2001, s. 20-42.

⁴⁵⁴ Dış basında bu doğrultudaki çok sayıda değerlendirmeler için bkz. PAKDEMİRLİ Ekrem, Yabancı Basında Cumhurbaşkanı Özal'ın Ölümü, Ankara 1994.

yaşattığını da tespit etmek gerekir⁴⁵⁵. Normal olarak, eğer bir ülkede “transformasyon” projesinden bahsedilmekteyse, bunun bir dış politika boyutunun da bulunması kaçınılmaz olacaktır⁴⁵⁶. Özal’ın Türkiye’de “transaformasyon” projesinde bu durum, iki sebepten dolayı daha da elzem hale gelmektedir. İlk olarak, Türkiye’nin jeopolitik konumu böyle bir Türkiye projesinde dış politika boyutunu objektif bir kaçınılmazlık haline getirmektedir.

İkinci olarak da, Özal’ın “transformasyon” projesinde uluslararası ekonomik sistemle bütünleşmiş dışa açık serbest piyasa ekonomisinin ana eksenlerden birini teşkil ediyor oluşundan dolayı, bizatihi projenin kendiliğinden dış politika boyutunu içermesi bir zorunluluk halini almaktadır. Bu anlamda Özal’ın “transformasyon” projesinin dış politika boyutu oldukça ağırlıklı olarak kendini göstermektedir.

Özal’ın spesifik olarak Türkiye’nin somut dış politika konularına özel önem atfediyor oluşu ve hatta gittikçe dış politikayı tek başına belirleme eğilimi sergilediği de dikkate alınırsa; Özal’ın hem düşünce ve tasavvurlar düzeyinde, hem de uygulayıcı bir aktör sıfatıyla eylemsel düzeyde dış politikaya ağırlık verdiği anlaşılabacaktır. Zaten bu da Özal’ın dış politika konsepti olarak kavramsallaştırılmıştı. Burada, yapılmak istenen ilgili aktörün bütün bir dış

⁴⁵⁵ Bu konuda da Özal’ın kararlı muhalifleri de dahil oldukça geniş bir mutabakat mevcuttur. Hayrullah Mahmud kitabında, Özal’ın ölümü münasebetiyle, Belçika’nın *Le Soir* Gazetesi’nin, “Özal ülkesini yeni bir Japonya haline getirme hayalindeydi” diye duyurduğunu; İtalyan gazetelerinin de, “Türk mucizesinin babası öldü”, “Türkiye’yi modernleştiren Özal öldü”, Modern Türkiye’nin cesur kaptanı öldü”, “Türkiye için Batıyı seçen Cumhurbaşkanı öldü”; İngiltere’nin *The Independent on Sunday* gazetesinin de, “Cumhurbaşkanı Özal, ülkesine Atatürk’ten sonra önemli reformları getiren çok değerli ikinci bir lider olarak anılacaktır” ifadelerine yer verdiğini, yine İngiltere’nin *The Sunday Telegraph* gazetesinin “Türkiye’yi haritaya koyan adam” başlığını kullandığını aktarmaktadır. Türk gazetelerinin de, “Bir ışık söndü”, “ve bir devrin kalbi durdu”, gibi manşetlerle Özal’ın ölümünü duyurmaları; Özal’a taraf ya da muhalif olsun, Onun bir dönme adını verdirecek kadar köklü icraatları olduğunu teyit eder mahiyettedir. Bu hususta oldukça farklı kesimlerin görüş birliği içerisinde oldukları anlaşılmaktadır; konuya dair geniş değerlendirmeler için bkz. **NUROĞLU** Mehmet (Ed.), *Ne Dediler?* - Sevgi Şelalesi - Sekizinci Reiscumhur Turgut Özal’ın Vefatı Sebebiyle Türk Basınında Çıkan Yazılar I-II, İstanbul 1993.

⁴⁵⁶ Benzer bir tespit için bkz. **İLHAN** Cem, “Özal’ın Rüyası”, *Nokta Dergisi*, Özel Ek, 25 Nisan-1 Mayıs 1993, sy. 18, s. 16.

politika düşünce, söylem ve uygulamalarının analitik bir yaklaşımla sistematik bir modele dönüştürülmeye çalışılmasıdır. Bir başka anlatımla, bahsedilen dış politika konseptinde amaç ve araçlarla ilgili bir kodifikasyon oluşturmaktır. Bu anlayışla yukarıda, barış ve istikrar, refah ve güvenlik, Doğu-Batı arasında köprü rolü Özal'ın dış politika konseptinin belli başlı amaçları olarak tespit edilip incelenmişlerdi.

Yine, Özal'ın dış politikaya dair konuşma, açıklama, söylem ve uygulamalarından hareketle dış politika konseptinde bir de “21. Yüzyılı Türkiye'nin ve Türklerin asrı yapmak” amacının olduğu fark edilmektedir. Özal, özellikle son dönemlerde hemen hemen bütün konuşma ve mülakatlarında bu amacı dile getirerek, bunun nasıl olacağını uzun uzun anlatıp konuşmalarını hep “21. Yüzyıl Türkiye'nin ve Türklerin asrı olacaktır” sloganı ile bitirmiştir. Özal'ın Türkiye'yi bir bütün olarak ele alarak yapısal sorunlarına çözüm arayış ve önerileri içeren bütüncül projelerinin 1970'li yılların başlarına kadar uzanan bir geçmişi olduğu daha evvel belirtilmişti. 1973 tarihli “Sayın Süleyman Demirel'e Mektup”, 1979'da Milliyetçiler Kurultayında “Kalkınmada Yeni Görüşün Esasları” adlı tebliğ bahsedilen Türkiye projelerinin belli başlılarıdır. 1981'de İzmir İktisat Kongresinde, artık başbakan yardımcısı olarak resmi bir görevli ve yetkili sıfatıyla yukarıdaki iki projenin daha da geliştirilmiş bir devamı mahiyetinde temel sorunları ve bunların çözümlerine yönelik on yıllık bir zaman içerisinde neler yapılması gerektiğini uzun uzun anlatmaktadır. Özal oldukça köklü reformlar yaparak Türkiye'de bir yapı değişimini gerçekleştirmeyi önermekte ve böylece on yıllık sürenin sonunda “muasır medeniyet seviyesine aradaki farkı kapatarak yaklaşmak”⁴⁵⁷ hedefini koymaktadır. Özal, 1983'de başbakan olduktan sonra bahsettiği köklü değişimleri uygulamaya koyar ve 1980'lerin sonuna doğru da Türkiye'de büyük bir “transformasyon”

⁴⁵⁷ BARLAS, s. 239.

gerçekleştirdiğini⁴⁵⁸, dolayısıyla 1981’de on yıllık bir süre için ortaya attığı hedefe ulaşıldığını vurgulamaya başlar. Bu dönemde Özal, “İkinci Değişim Projesi”nden, “2000’li yıllara hazırlanma”dan bahsetmekte ve bazı temel hedefler ve bunun için neler yapılması gerektiğini ayrıntılı olarak dile getirmektedir. Bununla birlikte, 22 Mayıs 1991 tarihine kadar Özal’ın, “21. Yüzyıl Türkiye’nin ve Türklerin Asrı Olacaktır” şeklindeki ifadeler kullanarak bir hedef koyma söylemine rastlanmaz. Özal ilk defa 22 Mayıs 1991 tarihinde Bursa Çelik Palas Otelde “ 21. Asır Türkiye’nin ve Türklerin Asrı Olacak” başlığını taşıyan bir konuşma yapmıştır. Bu konuşmasında, Körfez Krizi’nde Türkiye’nin tutumu ve bunun sonuçları kalkınma, enflasyonla mücadele, gelir dağılımı, işçi ücretleri, serbest piyasa ekonomisi gibi Türkiye’nin ekonomik yapısı ve sorunları; demokrasi, serbestlik, insan hakları, tabular gibi siyasal konuları; eğitim, sağlık ve altyapı sorunlarını bir bütün olarak detaylıca ele alarak işler ve somut çözüm yolları önerir. “Hedeflerimiz” başlığını taşıyan kısımda, Güneydoğu sorununun demokratik özgürlükler çerçevesinde çözüleceği; bu anlamda her türlü tabuların ortadan kaldırılarak her şeyin serbestçe konuşulup tartışılacağı demokratik bir ortamın tesis edilmesinin önemini vurgular; 2000’li yıllara girerken bilgi toplumu olmanın önem kazandığını anlatarak kapsamlı ve uzun konuşmasını şöyle tamamlar:

2000 yılına girmeden eğer yanlışlıklar yapmazsak, boş münakaşaların içine girmezsek, hakikaten memleketimizi sevdiğimizize göre, kısa zamanda bütün meselelerimizi hallederiz. Hiç kimsenin şu veya bu sebeple memleketin kötülüğünü istemediğini farz ediyorum. Ama, yanlış hareket edenler olabilir. Herkesin önümüzdeki devrede, geçireceğimiz yıllarda çok dikkatli karar vermesi lazım. Türkiye yepyeni bir mecraya girdi. Şu da olabilir. Yanlışlık yapılabilir. Tekrar 1980 öncesinin politikalarına dönebilirsiniz. İşte o yanlış. Yepyeni bir istikameti hedefledik. Artık eski usule dönemeyiz. Ben bunu bütün herkese söylüyorum. Eski yola bir daha gidemeyiz. Eğer 2000 yılında batısından, doğusundan, güneyinden, kuzeyinden girilen bir ülke olarak Avrupa düzeyinde veya daha ilerde bir ülkeye sahip olmak istiyorsanız bu yolun dışında başka bir alternatif yok. Artık eskisi gibi, serbest Pazar, serbestliğin dışında bir sistem yok. Ne karma ekonomi var. Ne devletin bir takım şeyleri kontrol etmesi var. Bunların hiç birisi yok. Bilakis, devletin bir nevi hizmetkar

⁴⁵⁸ Özal bu büyük değişimi artık devamlı olarak ve oldukça ayrıntılı bir şekilde anlatmaktadır. Bu anlatımlara bir örnek olarak bkz. Başbakan Turgut Özal’ın Basın Toplantısı (4 Ocak 1989- Ankara) Başbakanlık Basımevi, Ankara 1989.

olması var. Bir nevi desteklemesi, genel olarak toplumun gidiş istikametinde bir takım hareketler yapması lazım.⁴⁵⁹

Özal, ancak böyle bir sistemle Ülkenin kalkınacağı ve ileri gideceği düşüncesindedir.

Düşüncesini konuşmasının devamında şöyle açıklar:

Zaten toplumlarda genel bir kaide vardır. Her millet layık olduğu idareyi bulur. Genel kaide budur. Her millet layık olduğu idareyi bulur derken, ben şuna inanıyorum, 21. Asır bizim asrımız, Türklerin asrı olacaktır. Bunu Sovyetler Birliği'ni gezdiğim zaman gördüm. Kazakistan'a gittim, Azerbaycan'a gittim. Bize yakın toplulukları, Türk kavimlerini gördüm. Hepsinin gözü Türkiye'de. Biz, önder ülke olarak görülüyoruz. Bu sadece buradaki Türkler değil, Balkanlarda da var. Balkanlarda da aşağı yukarı Müslüman veya Türk dediğimiz ve bize bakan 5-6 milyon nüfus var. Aynı şekilde, Kafkaslar'da ve Çin'in içerisinde de var. İnanıyorum ki, biz bunlara bir nevi teknolojik ve ticari, ekonomik bakımdan çok kültürel bakımdan yakınlaşabiliriz. Bir hesap ettiğiniz zaman, bütün dünyada, aşağı yukarı 140 milyon nüfustayız. Kolay bir iş değil. Ama bu işin temeli de Türkiye Cumhuriyeti'dir. Ve herkesin gözü oradadır, onun için diyorum ki, Türkiye Cumhuriyeti'nde doğru karar verilip, istikamet değiştirmeden şu tuttuğumuz istikamete gidersek, 21. asır Türkiye'nin ve Türklerin asrı olacaktır. Bundan hiçbir endişem yok. Ancak tabii, yanlış karar verirse endişe ederim. 'Bu kadar eziyetimiz boşa gitti' diye insan bazen düşünüyor. Ama benim gördüğüm bu. Bu yanlış karar verilmez, hakikaten sınıksız birbirimize sarılır, lüzumsuz kavgaları bırakır ve bu hedef için çalışırsak, Türkiye Avrupa Topluluğu'na girmese de fark etmez. Kendimizi Japonya gibi güçlü hissedebiliriz. Neticede, Avrupa Topluluğu'na gireceğiz. Onu da biliyorum. Ama bütün mesele şu önümüzdeki 5-6 seneyi ve netice itibarıyla 2000 yılını çok iyi bulmaya bağlıdır. O bulma işi de Allah'ın yardımı, sizlerin gayretiyle olur."⁴⁶⁰

Öncelikle bu alıntının, Turgut Özal'ın bir bütün olarak Türkiye'ye dair projesi ve dolayısıyla da dış politika konsepti ile ilgili oldukça zengin işlevsel ipuçları vermekte olduğunu tespit etmek gerekir. Burada Özal'ın daha önceki hedefleri, o hedeflere ulaşma doğrultusunda nelerin yapıldığı, bunun önemi ve halihazırdaki şartlar temelinde ileriye dönük hedefler ve burada nelere dikkat edilmesi gerektiği açıkça ifade edilmektedir.

Dikkati çeken husus ise, ana hedefin ilk defa "21. Yüzyıl Türkiye'nin ve Türklerin asrı olacaktır" şeklinde net ifadelerle ortaya konulmuş olmasıdır. Zamanlama dikkate alındığında, "21. Yüzyıl Türkiye'nin ve Türklerin asrı olacaktır" şeklindeki hedefin,

⁴⁵⁹ ÖZAL, 21. Asır, s. 33-35.

⁴⁶⁰ ÖZAL, 21. Asır, s. 33-35.

belirlenmesinde konjonktürün etkili olduğunu düşünmek mümkündür. Özal, 1980’li yılların ikinci yarısından itibaren ve özellikle de sonlarına doğru daha da yoğun bir şekilde Türkiye’nin hedefini devamlı, dünyanın 10-15 en gelişmiş ülkeleri arasına katılmak şeklinde ifade etmiştir⁴⁶¹. Bu doğrultuda Özal, “İkinci Değişim Programı”nı⁴⁶² ortaya atarak ve neler yapılması gerektiği tek tek belirtmiştir. Eğitim, sağlık, bilim ve teknoloji konularına önem atfetmek, elektrik, haberleşme ve ulaşım gibi altyapı hizmetlerini hızla tamamlamak; özelleştirmeye hız vererek ekonomiyi tamamen serbestleştirmek ve tabuları ortadan kaldırarak, düşünce hürriyeti, din ve vicdan hürriyeti, teşebbüs hürriyeti şeklindeki üç temel hürriyeti gerçekleştirmek bu hedefe ulaşmak için yerine getirilmesi gereken şartlar olarak sıralanmaktaydı⁴⁶³. Özal’a göre, 1980’lerden itibaren büyük işler başarılar bir “transformasyon” gerçekleştirilmiş ve “muasır medeniyet seviyesine aradaki farkı kapatarak yaklaşmak” hedefine ulaşılmıştır. Şimdi ise hedef bu şartları yerine getirerek, dünyanın 10-15 en gelişmiş ülkeleri arasına katılmaktı. Mayıs 1991’e gelindiğinde Türkiye’nin hedefi gözden geçirilmek suretiyle “çita daha da yükseltilecek” oldukça iddialı bir söylemle “21. Yüzyıl Türkiye’nin ve Türklerin asrı yapmak” şeklinde belirlenmiştir. Daha önce de ifade edildiği gibi, hedefin bu şekilde daha da ihtirashale gelmesinde konjonktürel şartların belirleyici olduğu görülüyor. Zira, Özal Mayıs 1991’de 2000’li yıllarda Türkiye için bu hedefi ilk defa açıkça telaffuz ettiği zaman, iki kutuplu yapının sona erdiğinin iyice anlaşıldığı ve tam

⁴⁶¹ Cumhurbaşkanı seçildikten hemen sonra 9 Kasım 1989’da TBBM’de yemin töreni münasebetiyle yaptığı konuşma; 10 Kasım 1989’da Atatürk’ü Anma Günü münasebetiyle yaptığı konuşma; **ÖZAL** Turgut, Cumhurbaşkanı Turgut Özal’ın “Türkiyemiz, Dünya ve Gelecek” Konulu Konuşma, Efes Oteli (21 Mayıs 1990), Başbakanlık Basımevi, Tarihsiz, s. 34; **ÖZAL** Turgut, Cumhurbaşkanı Turgut Özal’ın Manisa Gazeteciler Cemiyeti’nde Yaptıkları konuşma, (5 Mart 1991), Başbakanlık Basımevi, Ankara 1991, s. 19.

⁴⁶² İkinci Değişim Programı ile ilgi bkz. **ÖZAL** Turgut, Cumhurbaşkanı Turgut Özal’ın İş Dünyası Vakfı Toplantısındaki Konuşmaları, “Türkiye’de Gerçekleşen Büyük Değişim”/ “İkinci Değişimin Amacı 15 İleri Batı Ülkesinin Arasına Katılmak”, (2 Ekim 1992 İstanbul-Conrad Otel) Başbakanlık Basımevi, Ankara 1992; **MAHMUD**, s. 99 vd.

⁴⁶³ Bu düşünceler daha önce de zaman zaman ifade edilmişlerse de, kapsamlı olarak 10 Kasım 1989 tarihinde Atatürk’ü Anma Günü münasebetiyle yaptığı konuşmada yer almaktadır.

Sovyetler Birliği'nin dağılma sürecine girdiği bir döneme tekabül etmektedir. Yukarıdaki alıntıda Özal'ın bu boyuta açıkça işaret ettiği görülmektedir. Elbette konjonktürel boyuta işaret ederken, Türkiye için böyle bir hedefin konulması sadece o günün şartları içerisinde dile getirilmiş, gelip geçici bir söylem olarak anlaşılmamalıdır. Özal zaten, başlangıçtan beri belli somut ve ihtiraslı amaçlara sahip olmuştur. İşaret edildiği gibi Özal, bu dönemin başlarında ileriye dönük ikinci bir on yıllık hedef koyarak, neler yapılması gerektiğini devamlı olarak dile getirmiştir. Mayıs 1991'de "21. Yüzyıl Türkiye'nin ve Türklerin asrı olacaktır" şeklinde somut bir şekilde bu hedefi ortaya koyması, sadece daha önce ortaya attığı hedefi uluslararası sistemdeki köklü değişimi ve bu değişimin Türkiye için ifade ettiği anlamı dinamik bir değerlendirmeye tabi tutarak daha ileri bir aşamaya taşımış olmasıdır. Bir başka ifadeyle, Özal dinamik bir yaklaşımla⁴⁶⁴, Türkiye'nin hedefini değişen şartların ortaya çıkardığı yeni durum ve parametrelere uyarlamıştır.

Bu yeni durum global düzeyde iki kutuplu yapının ortadan kalkmasıyla Soğuk Savaş döneminin sona ermesidir. Bunun Türk dış politikası bakımından doğurduğu önemli yapısal sonuçlar olmuştur. Bölgesel düzeyde de Sovyetler Birliği'nin dağılma sürecine girmesiyle birlikte özellikle Türk dış politikası bakımından önemli belirleyici bir girdi olan "kuzeydeki komşu" faktörünün büyük ölçüde önemini kaybetmiştir. Özellikle dağılan Sovyetler Birliği, Türk dış politikası açısından fevkalade önemlilikteki, Kafkaslar, Balkanlar ve Orta Asya faktörlerini gündeme getirmiş ve yepyeni bölgesel parametreleri ortaya çıkarmıştır⁴⁶⁵. Yine Körfez Savaşı sonuçları yukarıdaki diğer gelişmelerle birlikte bölgesel bir güç boşluğu

⁴⁶⁴ Özal'ın sıklıkla vurguladığı Aktif ve Dinamik Dış Politika söyleminin zaten bu tür bir dinamik yaklaşımı gerektirdiği, bu anlamda da Özal'ın şartların değişmesini dikkate alarak dış politika konseptini bu değişen şartlara uyarlaması kolaylıkla anlaşılabilir bir olgudur.

⁴⁶⁵ Soğuk Savaş sonrası dönemde Türk dış politikasında radikal parametre değişimlerine dair detaylı analiz ve değerlendirmeler için bkz. **KRAMER** Heinz, Avrupa ve Amerika Karşısında Değişen Türkiye, (Çev. Ali Çimen), İstanbul 2001, özellikle s. 143 vd.; **LESSER / FULLER**, s.209; **DAVUTOĞLU**, s. 97; **ÇANDAR**, 21. Yüzyıl, s. 31-34.

oluşturmuş ve Türkiye bu güç boşluğunu doldurmaya en yatkın ülke olarak belirlemiştir. Özal'ın bu dönemde ortaya çıkmış olan bütün bu yeni gelişmelerin değerlendirerek; Türkiye açısından öne sürdüğü hedeflere entegre edip "21. Yüzyıl Türkiye'nin ve Türklerin asrı olacaktır" ifadeleri ile Türkiye'nin yeni hedefini ve kendi dış politika konseptindeki amaçlardan birini ve belki de en önemlisini formüle etmiştir.

Bu hedef bir parça yönlendirici, teşvik ve motive edici vizyoner nitelik taşıyor olsa da, Özal'ın buna ciddiyetle inandığı ve bu doğrultuda yoğun çaba harcadığı görülmektedir. O zamanlar objektif olarak da böyle bir amacın gerçekleştirilebileceğine dair cesaret verici bir iç ve dış yapılanmanın varlığı ve benzer tespitleri yerli ve yabancı uzman ve akademisyenlerin de paylaştıkları gözlemlenmektedir.

Özal, Mayıs 1991'de ilk defa dile getirdiği "21. Yüzyıl Türkiye'nin ve Türklerin asrı olacaktır" şeklindeki söylemi, bu tarihten itibaren ölünceye kadar neredeyse bütün konuşma, konferans ve mülakatlarında sürekli dile getirmiş ve bunun için neler yapılması ve nelere dikkat edilmesi gerektiğini işlemiştir.

Bununla ilgili olarak Özal'ın eşi Semra Özal, 18 Şubat 2001'de Hayrullah Mahmud'a verdiği bir mülakatta, Özal Orta Asya Türk Cumhuriyetleri'ni kapsayan uzun bir resmi geziden henüz yeni dönmüşken ve ölümünden birkaç gün önce söz konusu amaç ve vizyonunu sonuna kadar koruduğuyla ilgili oldukça anlamlı olan şu görüşleri taşıdığını nakleder:

Türkiye'de siyasi yapının toptan değişmesi lazım. Özal sağ olsaydı Çankaya'dan inip siyasete geri dönecekti. O zaman Türkiye çok ama çok başka yerlerde olacaktı. Mesela en son vefat etmeden bir gün önceydi. Biz Türki Cumhuriyetler'den yeni dönmüştük. Orada her şeyi hazırlamıştı. İdeali buydu. Bunu hep söylüyordu. Rusya o dönem kötü durumdaydı. Rahmetli bana 'Rusya kendini kısa zamanda toparlayıp, bunları tek tek geri alacak. Bütün kaynaklar oralarda. Ama kendini toplamadan, biz bunları toplayıp büyük bir Türk Devleti kurarsak çok faydası olur. Dünyaya da

faydası olur. Rusya'nın Amerika'nın karşısına büyük bir Türk Devleti olarak çıkarız' dedi. Ve buna çok uğraştı. Aşağı yukarı da bunun ön hazırlıklarını yapmıştı. Tabii ölünce bu proje de bitti⁴⁶⁶.

Semra Özal'ın bu mülakatının Özal veya dış politikaya münhasır olmayıp, genel bir mülakat oluşu ve bu uzun konuşma arasında bu konuya böylece temas edip geçmesi, Özal'ın dış politika amaçları ile ilgili oldukça önemli ve otantik ipuçları sunuyor olsa gerektir.

Yine sözgelimi 16 Ekim 1992 tarihinde, ölümünden altı ay kadar önce İstanbul'da 1980'den itibaren nelerin yapıldığı ve ileriye dönük olarak bu hedefin gerçekleştirilmesi bağlamında neler yapılması gerektiğini oldukça kapsamlı olarak uzun uzun anlatır ve konuşmasını yine "21. Yüzyıl Türkiye'nin ve Türklerin asrı olmalıdır" ifadeleriyle bitirir:

1981 yılında İzmir 2. İktisat Kongresi'nde 1981 sonrasındaki on yıl için bir hedef istemişlerdi, bir hedef verdik. Muasır medeniyet seviyesine yaklaşmak. Ama 1981 senesinde Türkiye'nin şartlarını bir düşünün. Döviz yok, bir çok meseleler, yokluklar var. Bugünkü Türkiye değil. Muasır medeniyet seviyesine yaklaşmak kolay bir iş değil. Ama bugün bir çok hususiyetlerimizle, bizim muasır medeniyet seviyesine yaklaştığımız çok net olarak gözüküyor.[...] Türkiye daha ileri gitmelidir. Bir çok evrelerden geçtik. Cumhuriyet'in ilk döneminde bazı reformlar, yenilikler yaptık. Ondan sonraki devrelerde de bazı değişiklikler yaptık. 1980'li yıllarda çok önemli bir değişim yaptık. Ama benim kanaatime göre, Türkiye daha ileriye gitmeye mecbur bir ülkedir. Coğrafi konumumuz bunu amirdir. Bu coğrafyada güçlü ülke olmazsak, çok zorluklarımız olur. Güçlü ülke olduğumuz zaman meselelerimiz daha kolay çözülür. Etrafımıza bir bakın. Biz iki kıtanın birleştiği yerde bir nevi ırkların kaynaştığı, etnik grupların kaynaştığı ve bir çok problemlerin olduğu bir bölgede yaşıyoruz. İşte Balkanlar, işte Kafkaslar, işte Güney. Bütün bu bölge bir mücadele bölgesidir, kavga bölgesidir. Bu bölgede halkımızı huzur içinde, güven içinde yaşatabilmenin yolu, Türkiye'nin büyümesidir. Bunun için bir hedef düşünürsek, benim söyleyeceğim hedef, 10 sene içinde dünyanın ileri 10 veya 15 ülkesi arasına girebilmektir. Girebilir miyiz? Diye düşündüm. Kanaatime göre gireriz. Türkiye 1980 Türkiye'si değil. 1990'ların Türkiye'si⁴⁶⁷

Özal, fikir, din, vicdan ve teşebbüs hürriyetlerini tam olarak gerçekleştirmenin önemine işaret ettikten sonra; Devletin ekonomideki rolünü azaltmak için özelleştirme ve böylece enflasyon ve bütçe açığının önlenmesi; sağlık, eğitim ve yüksek teknoloji

⁴⁶⁶ MAHMUD, s. 141-142.

⁴⁶⁷ ÖZAL Turgut, Cumhurbaşkanı Turgut Özal'ın Marmara Kulübü Toplantısındaki Konuşmaları. "Geleceğe Bakış"- "Değişim", (İstanbul, 16 Ekim 1992, The Marmara Otel), Başbakanlık Basımevi, Ankara 1992, s. 21-22 .

sorunlarının Türkiye'nin önündeki çözüm bekleyen önemli sorunlar olduğunu vurgular.

Bunlara çözüm önerileri sunar:

Şimdi Türkiye'nin önünde çok önemli bir imkan, kapı açıldı. Ben bunu birkaç kere söyledim. Balkanlar'dan ta Orta Asya'ya kadar, Türk Cumhuriyetlerinin bütün Cumhurbaşkanları Cumhuriyet Bayramı'nda Ankara'ya geliyorlar. İlk defa onlarla birlikte bir zirve toplantısı yapılacak. Ve kanaatime göre, bu bizim için de, onlar için de çok önemli bir fırsat. Türkiye'nin bölgesinde güçlü bir ülke olabilmesi için bizim bu noktaya da ağırlık vermemiz lazım. Bu tarihi bir fırsattır. Bundan kaçamayız. Bundan hem biz istifade etmeliyiz, hem de kardeşlerimiz istifade etmelidir. Onların bir çok problemleri var. Bütün dünya da Türkiye'ye bakıyor, haberiniz olsun. Bütün dünya işin merkezinin Türkiye olacağını bizden evvel görüyor. Birkaç yabancıyı tanıyorum, bu işi bildiğim için bana hep gelmişlerdi. 'Biz burada merkezi kuralım, sizinle beraber oraya gidelim', diyorlar. Ama bu işi de daha iyi organize ve kontrol etmemiz lazım. Yanlışlıklar yapılırsa, ondan sonra bir iki kırgınlık meydana gelirse, iş bozulur. Çok dikkatli davranmalıyız. Hakikaten bu kardeşlerimize yardımcı olmalıyız, insanlarımızın doğru işi yapıp yapmadıklarını da kontrol etmeliyiz. Bir yanlışlık yapılmamalıdır. Tabii tek kapı sadece bu ülkeler de değil. İşte kocaman bir Rusya'nın kapısı açıldı. Bu kapı kapalıydı bize. Bütün Güneydoğu Avrupa ülkeleri açıldı, Bulgaristan, Romanya, Macaristan, Çekoslovakya, Polonya. Avrupa Ortak Pazarı ile de ilişkimiz var. Bütün bunlar Türkiye için çok önemli. Bu tarafta Güneyde Arap alemiyle yakınlığımız var. Kim ne derse desin, Türkiye 60 milyonluk büyük bir ülke olmaya namzettir. Kendi ülkemizde demin anlattığım değişimi bir konsensusa vararak götürmek mecburiyetindeyiz. Bunu götüremezsek, ileride çok daha büyük problemlerle karşılaşacağız. Ama bunu götürebilsek, düzeltebilsek ve birtakım problemlerin çıkmasını şimdiden önleyebilirsek ve burada uzlaşmayı götürebilsek, emin olun ilerisi çok daha parlak olacaktır. Çocuklarımıza, torunlarımıza, bizden sonra geleceklere daha birikimli, daha ileri bir Türkiye bırakacağız. Kanaatime göre bu çok önemli. Batının zenginliği buradan geliyor. Batı, hep birikim yaparak gelmiş. Biz Cumhuriyet'ten bu tarafa yeni başladık. Ancak şu anda çok büyük imkan var elimizde. Bunu yapabiliriz zannediyorum. Ve inşallah, 21. asra çok daha iyi girmeliyiz. Ve 21. Asır Türkiye'nin ve Türklerin asrı olmalıdır. Hepinize çok teşekkür ederim⁴⁶⁸.

Özal dönemde Türk dış politikasının yönetimini de büyük ölçüde fiilen ele almış ve dış politikayı birinci derecede uğraş alanı haline gelmiştir. Cumhurbaşkanı sıfatıyla dış politika etkinliklerini de büyük ölçüde bu amaç doğrultusunda gerçekleştirmiştir. Balkanlar'a gösterdiği yoğun ilgi, geliştirdiği Barış Suyu ve Karadeniz Ekonomik İşbirliği Bölgesi projeleri; Kafkaslar'da Karabağ sorunu ile ilgili çabaları; Kuzey Irak'ta Türkmenler ve Kürt liderlerle sıkı temas içerisinde oluşu; hele hele Orta Asya Türk Cumhuriyetlerine

⁴⁶⁸ ÖZAL, Geleceğe Bakış, s. 36-37.

gerçekleştirdiği uzun bir resmi ziyaretin hemen akabinde vefat etmiş olması zaten söylenilenleri teyit eder mahiyettedir.

Netice olarak belirtmek gerekirse, Özal'ın Türk dış politikasına dair bütün düşünce, açıklama, söylem ve tutumlarına bakılarak dış politika konsepti ve bu konseptin dış politika amaçları tespit edilirken, barış ve istikrar, refah ve güvenlik ile Türkiye'ye Doğu Dünyası ile Batı Dünyası arasında bir köprü rolü oynama işlevini kazandırmanın yanında; elverişli bölgesel ve uluslararası şartların da ortaya çıkması ile birlikte, kendisinin "21. yüzyılı Türkiye'nin ve Türklerin asrı yapmak" olarak belirttiği ve belki de diğer bütün amaçları kapsar ve o zeminde inşa edilmesi düşünülen bir dış politika üst amacının mevcudiyeti dikkati çekmektedir. Özal'ın 1990'lı yıllarda bu yöndeki vurguları, bu vurgulardaki süreklilik ve derinlemesine içeriklendirmeleri böyle bir sonuca ulaşmayı mümkün kılmaktadır.

2. Araçlar

a. Türkiye'nin Dış Açılması

Turgut Özal bir uluslararası ilişkiler veya dış politika teorisyeni değildir. Ancak, yukarıda da işaret edildiği gibi tesadüfen siyasete atılmış sıradan herhangi bir siyasal aktör olmadığı da 1973'lerden bu yana Türkiye'nin genel yönetimi ile ilgili öne sürdüğü kapsamlı ve ayrıntılı programlardan kolayca anlaşılabilmektedir. Bütün bu programların ekonomi ağırlıklı olmak üzere bir bütün olarak ülke yönetiminin tamamını kapsayan, belli başlı bütün temel sorunlarını irdeleyerek bunlara yönelik çözüm öneri ve şekillerini içermekte olduğu dikkati çekmektedir. Bu programlarda Türkiye'nin dış politikası da ele alınarak temel tercih ve görüşlere yer verilmiştir. Ama bunlar hiçbir zaman sistematik bir dış politika doktrini formatında tek tek sıralanmış ilke ve tercihler şeklinde olmamıştır. Burada da yapılmaya çalışılacak olan, Özal'ın ülke yönetimine dair programlarında yer alan dış politika görüşleri ile doğrudan dış politikaya dair temel görüş, yaklaşım ve uygulamalarını ve bunlarla ilgili belli başlı argümanlarını sistemleştirmeye çalışmak olacaktır.

Bu çerçevede Türkiye'nin dışı açılması Özal'ın "transformasyon" şeklinde ortaya attığı köklü yapısal değişim projesinin önemli eksenlerinden birini teşkil etmektedir. Kendisinin de defalarca vurguladığı gibi elbette bu temel tercih büyük ölçüde Türkiye'nin dış politikası ile de yakından ilgilidir ve zorunlu olarak belli bir dış politika tercihinin de içermektedir. Yukarıda da işaret edildiği gibi, Özal'ın bir bütün olarak siyasal projesinde veya bir başka ifadeyle "Özal Zihniyeti"nde⁴⁶⁹ ekonominin büyük bir önceliğe sahip olduğu açıktır⁴⁷⁰. Özal gerçekten de Türkiye'nin en temel sorununun ekonomik geri kalmışlık olduğuna inanmaktadır ve diğer bir çok sorunların da buradan kaynaklandığı kanaatindedir. Bundan dolayı Türkiye çok köklü yapısal, kendisinin "transformasyon" şeklinde ifade ettiği değişimler yapmak zorundadır. Ona göre Türkiye'nin temel hedefi hızla bu "transformasyonu" gerçekleştirerek on yıl içinde muasır medeniyet seviyesine aradaki farkı kapatarak yaklaşmak olmalıdır⁴⁷¹. Bu düşüncelerini dile getirdiği 1981 yılındaki II. İzmir İktisat Kongresinde Özal, bahsettiği hedefe ulaşmak için yapılması gerekenleri on madde halinde sıralar. Bunlardan altıncı madde özellikle dışı açılmayla ilgilidir.

6. Ödemeler dengesi, gelişme ve kalkınma yolundaki en önemli engelimiz ve darboğazımızdır. III. İktisat Kongresi'ne Türkiye'nin bu meseleyi kesin çözüme kavuşturmuş olarak gitmesi gerekmektedir. Bu çözüme kısa bir sürede ulaştığımız takdirde, kalkınmamızı daha da süratlendirebiliriz. Bu problemi çözmenin odak noktası ihracatımızdır. İhracatımızda neler yapmamız konusunda son bir iki yılda aldığımız tedbirlerin içerisinde güzel örnekler vardır. İhracatı sadece ürettiklerimizi dış pazarlarda satabilmek değil, ülkemizin kapalı ekonomiden vazgeçerek topyekün dış aleme açılması olarak anladığımızı da hemen belirtmek isterim. Ürettiklerimizi, başka milletlerin üretimleri ile uluslararası bir rekabet platformunda teste tabi

⁴⁶⁹ "Özal Zihniyeti" veya "Özalizm" kavramlarına, Özal'ın düşünce ve uygulamaları ile ilgili sık sık kullanılan ve daha çok "her şey ekonomiden ibarettir" anlayışını olumsuz bir şekilde çağrıştırmak için yapılan tanımlamalar olarak karşılaşırlar. Bu tanımlamalara ancak "ekonomi önceliğe sahiptir" kadarıyla katılmak mümkündür.

⁴⁷⁰ Özal'ın genel siyaset paradigması ve özellikle de dış politika konseptinde ekonominin ağırlıklı bir eksen teşkil ettiği genel olarak bilinen bir husustur. Bununla ilgili olarak, Özal'ın Cumhurbaşkanlığı döneminde Başdanışmanı ve Özel Kalem Müdürlüğü görevinde bulunmuş olan Engin Güner, Özal'ın ülke yönetiminde ekonomi ve dış politikaya özel önem atfettiğini özellikle vurgular. Bkz. GÜNER Engin, Özal'lı Yıllarım, İstanbul 2000, s. 63.

⁴⁷¹ BARLAS, s. 239.

tutmadan, bu üretimlerde başarılı olduğumuz kanaati, indi ve sübjektif olmaya mahkumdur. Bunun için önümüzdeki dönemde yıllardır gösterdiğimiz çekingenliği yenerek cesaretle dış aleme açılmaya devam etmeyi milli bir hedef olarak benimsemeliyiz⁴⁷²

Özal bu kongredeki uzun kapanış konuşmasını da şu ifadelerle tamamlar:

Bu esaslara uyduğumuz takdirde; Türkiye iktisaden güçlü, ve müreffeh, dışarıda ise itibarlı ve sözü geçer, köyleri ışıl ışıl, şehirleri tertemiz, sanayi ve tarımda ileri, insanları mutlu bir ülke olacaktır. Bu esaslara uyarak doğru istikametlerde giderek on yıl sonunda erişeceğimiz Türkiye'nin ekonomik göstergelerini bugünden tahayyül etmek dahi mümkün değildir⁴⁷³.

Bu ifadelerden de anlaşılıyor ki, Özal'ın en öncelikli hedefi Türkiye'yi kısa zamanda güçlü ve müreffeh bir ülke haline getirmektir. Özal bu temel öncelikli hedefini 1973'lerden, 1993 Nisanındaki ölümüne kadar hep vurgulayagelmıştır. Bu amaçla Özal, çeşitli vesilelerle, belli reformları gerçekleştirerek⁴⁷⁴ Türkiye'nin temel sorunlarını çözmek suretiyle⁴⁷⁵ muasır medeniyet seviyesi ile aramızdaki farkı kapatarak ileri devletler seviyesine yaklaşılabilirliğini vurgulamıştır. Belirlenen hedefin gerçekleşmesi için, işaret edildiği gibi, 1981'de on yıllık bir zaman süreci öngörmüştür. Gerçekten de 1992 yılında III. İzmir İktisat Kongresi'nde bu hedefe ve zaman sürecine ilişkin görüşlerini şöyle açıklar: "Muasır medeniyet seviyesi ile aramızdaki farkı o şartlarda ve on yıl içinde azaltmak hedefinin çok zor, hatta gerçekleştirilmesi imkansız bir hedef gibi görülebileceğinin bütünüyle idrakindeydim. Ancak, şunu da biliyordum ki, biz çağı doğru okuyorduk; ve çağı doğru okumak demek, Türk ekonomisini dünyadaki mukadder gelişmeleri göğüsleyebilecek donatıma kavuşturmak, dünyanın gidişatına senkronize etmek demektir"⁴⁷⁶ Özal, bu ifadeleri ile 10 yıl önceki hedefin

⁴⁷² **BARLAS**, s. 241.

⁴⁷³ **BARLAS**, s. 243.

⁴⁷⁴ **BARCHARD** David, "Özal'ın Programı Ekonomiyi Liberalleştirmeyi Amaçlıyor", Financial Times, 20.12.1983, in Dış Basında Türkiye, (1977 – 1987), Ankara 1987, s. 77.

⁴⁷⁵ **STARR** Joyce R., "Turgut Özal-Dünyaya Geniş Açıdan Bakış", The Baltimore Sun, 25.04.1985, in Dış Basında Türkiye (1977 – 1987), Ankara 1987, s.144-145.

⁴⁷⁶ **BARLAS**, s. 249.

gerçekleştirildiği tespitini yapar. Müteakip dönem için de, "III. İktisat Kongresi'ni yaptığımız 1992'den on yıl sonrası, inşallah yine bu güzel şehirde yapacağımız IV. İktisat Kongresi için ana hedefimiz ne olmalıdır?" şeklindeki kendi sorusuna, yine kendisi "Ben önümüzdeki on yıl içinde Türkiye'nin ana hedefi, sayıları nihayet on-on beşi geçmeyen ileri ülkelerden bir tanesi olmaktır" diyorum. "Türkiye, birinci sınıf ülkelerin arasına girmelidir ve girebilir," diyorum"⁴⁷⁷ sözleriyle cevap verir. Üstelik bu konuşmasını "Ciddi hatalar yapmazsak, 21. Yüzyıl Türklerin ve Türkiye'nin yüzyılı olacaktır"⁴⁷⁸ şeklindeki oldukça iddialı bir cümle ile tamamlar.

Bu alıntılardan ve Özal'ın diğer başkaca bir çok açıklama ve konuşmalarından da açıkça anlaşılıyor ki, nihai temel hedef Türkiye'yi müreffeh ve güçlü hale getirerek, dünyadaki sayılı ülkeler arasına sokmak ve hatta 21. yüzyılı Türkler ve Türkiye'nin yüzyılı haline getirmektir. Bu hedefin nasıl gerçekleştirileceğini; bunun için neler yapılması, nelere dikkat edilmesi gerektiğini de Özal tek tek belirtir.

Daha önce de ifade edildiği gibi, ekonomiyi temel eksen alarak, onu en öncelikli sorun olarak gören Özal, her şeyden önce uluslararası serbest ticarete ve rekabete inanır⁴⁷⁹. Bunu, hem ekonomik kaynakların etkin kullanılmasını sağlayarak, toplumların refah düzeylerini yükseltmenin en sağlıklı yolu olduğundan; hem bu yolla ekonomik ilişkileri yoğunlaşan toplumların ortak menfaatlerinin iç içe geçerek savaşları önleyeceği⁴⁸⁰ ve artık dünyanın gidişatının bu yönde olduğu için kaçınılmaz olarak görür. İşte Türkiye'yi dışa

⁴⁷⁷ BARLAS, s. 253.

⁴⁷⁸ BARLAS, s. 256.

⁴⁷⁹ AVCI Nabi, "Ekonomide, Siyasette ve Toplumda Özal Dönemi ve Geleceğe Bakış", Türkiye Günlüğü, 1993, sy. 22, s. 21.

⁴⁸⁰ Bu konuya ilişkin fikirlerini değişik zaman ve vesilelerle dile getiren Özal, Çalık'ın kendisiyle yaptığı mülakatta da aynı görüşleri tekrarlar, bkz. Türkiye Günlüğü, 1992, sy. 19, s. 14.

açmanın, Özal'ın dış politika konseptinde öncelikli bir dış politika aracı şeklindeki bir hedef olarak ortaya çıkmasının temelleri bu düşünce sistematüğinden kaynaklanmaktadır.

Genel bir dünya görüşü olarak uluslararası serbest ticarete inanan Özal, Türkiye'nin söz konusu Uluslararası Serbest Ticaret Sistemi'ne entegre olmasının yolunun büyük bir "değişim"den geçtiği kanaatindedir. Özal'a göre Türkiye bu büyük değişimi gerçekleştirerek dünyaya açılmalı, böylece uluslararası düzeyde rekabet edebilir hale gelmelidir. Bu da Türkiye'yi içerde müreffeh, bölgesinde ve dünyada da sözü dinlenilir güçlü bir ülke haline getirecektir. Böyle bir Türkiye jeostratejik konumu ile tarihi ve kültürel özelliklerinin de katkısıyla bir cazibe merkezi haline gelerek, bölgesinde barış ve istikrarın teminatı örnek bir ülke olacaktır. Görüldüğü üzere Özal yine ekonomiyi dış politikanın temel bir aracı ve/veya amacı olarak görmektedir⁴⁸¹. Bu araç ve/veya amaç için de Türkiye'yi dışa açmayı zorunlu hedeflerinden birisi olarak algılamaktadır. Özal'ın dış politikasındaki bu boyutu, kendisi ile dış politika konularında sıklıkla görüşen dış politika yazarı olan Cengiz Çandar ölümünden sonra Özal'ın dış politikadaki temel ilke ve esaslarını maddeler halinde sıralarken doğrudan bu konuyla ilgili olarak görüşlerini şu şekilde dile getirmektedir: "Türkiye'nin ekonomik sağlamlaşmasını tamamlaması için, çevresiyle iyi geçinmesi ve çevresinde bir barış ve istikrar kuşağı oluşturması şarttır. Ancak, istikrar ortamında Türkiye paha biçilmez jeostratejik konumu sayesinde Doğu-Batı ve Kuzey-Güney bir başka deyimle Asya-Avrupa, hatta daha ihtiraslı bir hedefle Pasifik-Atlantik ve Karadeniz-Akdeniz eksenleri üzerinde bir serbest ticaret geçidi ve bağlantı noktası olabilir. En azından dünyanın bu önemli akslarını kontrol edebilir"⁴⁸².

⁴⁸¹ GÜRBAY, s. 47, 50.

⁴⁸² ÇANDAR Cengiz, "Dış Politikada Özal", Nokta Dergisi, Özel Sayı, 25 Nisan-1 Mayıs 1993, sy. 18, s. 32.

Netice olarak kısaca belirtmek gerekirse, “önce ekonomi”⁴⁸³ diyen ve temel nihai hedef olarak muasır gelişmiş on-onbeş ülke arasına girmiş, müreffeh, güçlü ve bu haliyle de bölge ve dünyada barış ve istikrarın teminatı olacak bir Türkiye’nin inşasını koyan Özal, bunun için de Türkiye’nin yapısal değişimleri gerçekleştirmek suretiyle, dışa açılıp Uluslararası Serbest Ticaret Sistemine dahil olmasının şart olduğuna inanmaktadır. Güçlü ve müreffeh bir Türkiye temel hedefine ulaşmakta önemli bir araç olarak görülen bu boyut, Özal’ın bir çok politikalarını şekillendiren temel belirleyici faktörlerden biri olmuştur ve Özal’ın dış politika konseptinin diğer eksenleri ile de tamamlayıcı bir uyumluluğu ifade etmektedir.

b. Barış İçin Karşılıklı Ekonomik Bağımlılıkların Oluşturulması

Uluslararası ilişkiler literatürüne “İnterdependens”⁴⁸⁴ olarak girmiş olan kavram, ülkelerin dış politika çıkarlarının içiçe girmeleri sonucu oluşan karşılıklı bağımlılığı ifade etmektedir. Ekonomiyi dış politikanın temel eksenini olarak gören ve yukarıda da ifade edildiği gibi ülkelerin dış politikalarını yüzde seksenden fazla ekonomik çıkarlarının tayin ettiğini öne süren Özal’ın, dış politika konseptinde bir araç unsuru olarak karşılıklı ekonomik bağımlılıkların oluşturulmasına atfettiği önem tesadüf eseri değildir. Zira bu unsur da yukarıda belirtilen, güçlü ve müreffeh Türkiye’nin tesisi temel hedefinin gerçekleştirilmesinde Türkiye’yi dışa açarak Uluslararası Serbest Ticaret Sistemi ile senkronize hale getirmeyi tamamlayan; onun tabii bir gereği ve yansımasıdır. Özal’ın, uluslararası ilişkiler

⁴⁸³ Özal’a karşı en kararlı muhalif gazetecilerden olan Cemal’in bu tespiti, daha birçoklarınca paylaşılan objektif bir gerçekliği yansıtmaktadır.

⁴⁸⁴ Kavram, bir çok uluslararası ilişkiler ve dış politika yazarınca 1970 ve özellikle de 80’li yıllarda uluslararası ilişkiler ve dış politika analizinde yoğun bir şekilde kullanarak bir analiz modeli olarak işlevselleştirilmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. KOHLER-KOCH Beate, “Interdependenz”, Volker Rittberger (Hrsg.), Theorien der Internationalen Beziehungen, PVS 21/1990, Opladen 1990, s. 110-130; ALBRECHT Ulrich / VOLGER Helmut (Hrsg.), Lexikon der Internationalen Politik, München 1997, s. 233; CZEMPIEL, Internationale Politik, s. 101.

terminolojisinde bir analiz modeli olarak kullanılan bu teorik terimden (İnterdependens) haberdar olup olmadığını tespit etmek oldukça güç, ancak dış politika konseptinin önemli bir unsuru olarak barış için karşılıklı bağımlılıklar oluşturmaya verdiği öneme bakılırsa, terimin içeriğine uygun bir anlayışa sahip olduğu fark edilmektedir.

Özal bu anlayışını değişik vesilelerle hem düşünce olarak devamlı dile getirmiş; hem de pratik dış politika uygulamaları ile operasyonel olarak bu düşüncelerini hayata geçirmeye çalışmıştır. Bu yöndeki dış politika uygulamalarına getirdiği argümanlar ile de konuyu özellikle vurguladığı dikkati çekmektedir.

Özal Türkiye'nin dünya ve bölgedeki rolünün ne olması gerektiğini açıklarken "Biz bu bölgelerdeki tesir gücümüzü Karadeniz Ekonomik İşbirliği Projesi gibi karşılıklı menfaatlerin telif ve tevsine dayalı teşebbüslerle birleştirmeyi başarabildiğimiz takdirde bölgemizin en güçlü, en güvenilir ve en sözü geçer ülkesi haline geliriz. Bu tür karşılıklı menfaat ve işbirliğine dayalı projelerin mimarı ve öncüsü olmakta, bu bölgede başka hiçbir ülke Türkiye kadar şanslı ve avantajlı değildir"⁴⁸⁵ şeklindeki ifadelerle, gerçekten de Cumhuriyet döneminde Türkiye'nin belki ilk defa salt kendi inisiyatifi ile hayata geçirilmiş büyük ve kapsayıcı bir bölgesel örgüt olan Karadeniz Ekonomik İşbirliği Bölgesi'nin (KEİB) ortaya çıkış gerekçesini dile getirmekteydi. Bir başka konuşmasında KEİB ile ilgili olarak, "Ben hep şunu görmüşümdür. İnsanlar serbest bir şekilde ticaret yapabilirlerse, ekonomik hudutların olmaması lazım, karşılıklı gidip gelebilirlerse, harp ihtimali de çok aşağıya düşer. Çünkü birbirine bağımlı olurlar. Niçin menfaatlerini bozsunlar. Zannediyorum Karadeniz İşbirliği Bölgesi de önemli bir alternatif olarak önümüzdedir."⁴⁸⁶ demektedir. Daha başka zamanlarda da KEİB'i hep benzer argümanlarla savunduğu görülmektedir. Bu da Özal'ın

⁴⁸⁵ Türkiye Günlüğü, 1992, sy. 19, s. 14.

⁴⁸⁶ **ÖZAL** Turgut, Cumhurbaşkanı Turgut Özal'ın Dış Politika ve Ekonomi Açılarında Türkiye'nin Stratejik Öncelikleri Adlı Uluslararası Sempozyumun Açılışında Yaptıkları Konuşma (5 Kasım 1991 İstanbul), Başbakanlık Basımevi, Ankara 1992, s. 19.

kendi kişisel girişimleri ile hayata geçirdiği Karadeniz Ekonomik İşbirliği Bölgesi örgütüyle, bölge ülkelerinin ekonomik ilişkilerini ileri bir işbirliği düzeyine ulaştırıp; ekonomilerini entegre ederek geniş bir menfaat birliği oluşturmak ve böylece aralarındaki sorunların çözümünde savaşa başvurmayı imkansızlaştırmak suretiyle bölge barışını tesis etmek şeklindeki strateji sistematigi öngörüsünün birinci derecede temel belirleyici rol oynadığını gösteriyor.

Özal'ın, Seyhan ve Ceyhan nehirleri sularının bir boru hattı ile Suriye, Irak, İsrail ve Ürdün'den geçerek Kuveyt, Emirlikler ve Suudi Arabistan'a kadar ulaştırılması ve bütün bu ülkelerin su ihtiyaçlarını karşılamasını öngören ve bizzat kendisinin geliştirerek ortaya attığı projeyi "Barış Suyu Projesi" olarak adlandırması, projenin güzergah tespitinde bütün ihtilafli ülkeleri içine alması, söz konusu karşılıklı bağımlılıklar tesisi ile barışı sağlama⁴⁸⁷ şeklindeki dış politika stratejisine atfettiği önemi somut bir politika ile ortaya koymaktadır. Projeyi şu ifadelerle dile getirmektedir: "Eğer 'Barış Suyu Projesi' veya su ile ilgili daha başka projeler, tabii gaz boru hattı gibi entegre nitelikli ilave projeler geliştirilebilir ve bölge ekonomilerini karşılıklı olarak birbirine bağımlı hale getirebilirsek sulhu temin etmek daha kolaydır. Sulhu bozmak herkesin menfaatine dokunacağı için kimse buna teşebbüs etmek istemez"⁴⁸⁸. Barış Suyu Projesi'ni açıklarken sarf ettiği bu ifadelerden, Özal'ın bölgesel ekonomik entegrasyonlarla ülkelerin karşılıklı olarak birbirlerine bağımlı hale getirilmesini, barışı sağlamaya yönelik bir dış politika aracı olarak sistematik bir şekilde enstrümanlaştırdığı gayet açık olarak anlaşılmaktadır⁴⁸⁹.

⁴⁸⁷ YETKİN Murat, Ateş Hattında Aktif Dış Politika, İstanbul 1992, s. 285; BÖLÜKBAŞI Süha, "Türkiye ve İsrail: Mesafeli Yakınlıktan Stratejik Ortaklığa", Liberal Düşünce, Kış 1999, sy. 13, s. 147.

⁴⁸⁸ Türkiye Günlüğü, 1992, sy. 19, s. 22.

⁴⁸⁹ Özal'ın dış politika konseptinde bu boyutun etkilerine dair benzer görüşler için bkz. DOĞAN, s. 319.

Özal'ın Türk-Yunan ilişkilerinin düzeltilmesine yönelik olarak da benzer bir çözüm anlayışı formülüne sahip olduğu anlaşılmaktadır. Ona göre, Türkiye ile Yunanistan arasındaki sorunların çözümü, iki ülkenin ekonomik ilişkilerini derinleştirerek ileri bir boyuta taşımalarıyla mümkün olacaktır. Zira yoğunlaşan ekonomik ilişkiler ortamı yumuşatacak, iki ülkeyi bu ilişkileri bozmayı göze alamayacakları şekilde ortak menfaat zemininde buluşturacaktır. Ekonomik açıdan tesis edilen bu ileri ortak menfaat zemininde ülkelerin aralarındaki siyasal sorunlar da kolay çözülebilir hale gelecektir.

Yoğun ve ileri ekonomik ilişkiler halkların karşılıklı temasını da beraberinde getirecek, bu da Türk ve Yunan halkları arasındaki dostluk ve güveni artırarak ülkeler arasındaki siyasal sorunların çözümünü kolaylaştırıcı uygun psikolojik zemini hazırlamış olacaktır. Özal bu düşüncelerden hareketle Türkiye'nin Yunan vatandaşlarına uygulamakta olduğu vizeyi, iktidarının ilk yıllarında Dışişleri Bakanlığı bürokrasisinin aksi yöndeki telkinlerine rağmen yukarıda da işaret edildiği üzere, tek taraflı olarak kaldıracaktır. Bu kararın ardından, Türkiye'ye yoğun Yunan turist akının başlaması, sınır ticaretinin önemli ölçüde ilerleme kaydetmesi, Yunan hükümetini rahatsız etmiş ve bu durumu önlemeye yönelik tedbirler almaya sürüklemiştir. Ancak aldığı tedbirler netice vermediği gibi Yunan hükümetinin bu tutumu dışarıda da onu zorda bırakmıştır. Özal zamanın Dışişleri Bakanlığı Müsteşarı Ercüment Yavuzalp'le görüşmelerinde söz konusu yaklaşım çizgisini Türk-Yunan ilişkileri gibi Türk dış politikasının oldukça hassas ve sorunlu bir alanında da sürdürdüğünü ortaya koymuştur⁴⁹⁰.

Gördünüz mü Ercüment Bey, bakın adamlar nasıl sıkıştı. Belki hemen yapılacak iş değil ama, zamanı gelince Ege Adalarındaki Yunanlılardan sade vize değil, pasaport da istemek gerekir. Çünkü kendi hükümetleri oradakilere, Türkiye'ye gitmelerini önlemek için, pasaport vermeyecektir. Biz onları pasaport istemeden kimlikle kabul edersek, yakın şehirlerimize akın edeceklerdir. Adamların bütün ihtiyaçları Yunanistan'dan geliyor. Bunların daha iyisi ve daha ucuzu burunlarının dibindeki Türkiye'de. Biz gerekli kararları çekinmeden alırsak, hükümetlerinin

⁴⁹⁰ GÜLDEMİR, Texas, s. 303 vd.

alacağı hiçbir önlem, bu adamların ihtiyaçlarını Türkiye'den karşılamak için bize akın etmelerini önleyemez. Bu, iki millet arasında bir kaynaşma sağlanmasına da yardımcı olur⁴⁹¹

Netice olarak, Özal'ın dış politika konseptinde, karşılıklı ekonomik bağımlılıklar oluşturmak yoluyla barışı sağlamak ve korumak şeklindeki bir dış politika aracının da yine diğer eksenleri tamamlar şekilde önemli bir eksen olarak yer aldığını tespit etmek mümkündür⁴⁹².

c. Aktif ve Dinamik Dış Politika

Özal'ın dış politika konseptinde aktif ve dinamik dış politika vurgusu en belirleyici ağırlığa sahip unsur olmuştur.

İktidarların hükümet programlarından hareketle fiili politikalarıyla ilgili belli sonuçlara ulaşabilmenin ne derece mümkün olduğu sorusuna net bir cevap bulmak pek o kadar kolay olmamakla birlikte; genel olarak hükümet programlarının fiili icraatlarla ilgili en azından bir niyetler dizisi oluşturduğunu söylemek mümkündür. Bu niyetler dizisinin somut politika uygulamalarına dönüştürülmeleri ve/veya dönüştürülebilmeleri ise bir çok farklı değişkenlere bağlı, oldukça karmaşık bir olgudur. Hele hele söz konusu olan dış politika konusu ise bu karmaşıklığın daha da artabileceğini düşünmek mümkündür. Bu boyutu göz ardı etmeksizin bakıldığında, Özal'ın Aralık 1983 tarihinde kurduğu ilk hükümetin TBMM'de okunan hükümet programının dış politika ile ilgili bölümlerinde bir ifade şeklinde "aktif dış politika" kavramına rastlanılmamaktadır. Özal iktidara gelmezden önce yürütmekte olduğu Dışişleri Bakanlığı Müsteşarlığı görevini 1985 yılına kadar sürdürmeye devam eden büyükelçi Ercüment Yavuzalp'in Özal'ı da içine alan Liderlerimiz ve Dış Politika adlı kitabında, konuyla ilgili ilginç bir tanımlamasına rastlanılır. Yavuzalp, söz konusu kitabında, uzun

⁴⁹¹ YAVUZALP, Liderlerimiz, s. 265.

⁴⁹² YETKİN, s. 340.

devlet hizmeti döneminde bir çok hükümet programlarının nasıl yazıldığını gözlemleme fırsatına sahip olduğunu belirterek, şu tespitlerini dile getirmektedir:

Bu programların özellikle teknik kısımlarının hemen hemen tümü bürokratların kaleminden çıkardı. Bu durum programın dış politika ile ilgili kısmı için daha da geçerliydi. Çeşitli bakanlıklarda hazırlanan metinler genelde çok az değişiklikle adeta üst üste konulur, aralara, iktidar partisinin eli kalem tutanları tarafından yazılan selam ve kamuoyunu ilgilendirecek vaatler kısımları serpiştirildikten ve buna göre bazı ilave ve değiştirmeler yapıldıktan sonra Meclise sunulur. ANAP Hükümetinin programında yıllarca geçerli olan bu usul uygulanmadı. Bir ölçüde dışişleri konuları hariç, başta ekonomik konular olmak üzere bütün konular Partinin beyin takımı tarafından kaleme alındı. İktidara gelmeden hemen hemen bütün konular sadece ne yapılacağını değil, yapılacak olanların nasıl ve ne gibi bir mekanizmayla uygulanacağını da düşünülmüş, müzakere edilmiş ve sonuca varılmış olduğu açıkça görülmüyordu. Ben böyle bir durumu, belki bir ölçüde ilk Ecevit Hükümeti hariç, ilk defa görüyordum. [...] Seçimlerden önce sadece seçimleri nasıl kazanacakları üzerinde değil, kazandıktan sonra ne yapacakları üzerinde kafa yordukları görülmüyordu. Daha önce yapmış oldukları bu hazırlıklarda muhtemelen parti bünyesi içinde yeterli sayıda uzman kişi olmaması dolayısıyla, üzerinde aynı ölçüde durmadıkları konulardan birinin de dış politika olduğu belli oluyordu. Nitekim, hükümet programı için bizden hazırlanması istenilen metin, bazı değişikliklere uğramasına rağmen, genelde esas hatları itibarıyla programa alındı. Ancak ileride, Başbakan dışişleri konularına özel bir merak saracak ve bu konulara gittikçe artan ölçüde müdahalelerde bulunacaktır⁴⁹³.

Gerçekten de Aralık 1983’de mecliste okunan hükümet programında, Özal’ın başlangıçtan beri gittikçe daha da yoğunlaşan bir şekilde hep vurgu yaptığı “aktif ve dinamik dış politika” ifadesi yer almamaktadır. Bununla birlikte, her ne kadar Yavuzalp, diğer konulardaki neyin, hangi araçlarla ve nasıl yapılacağı açıklığının dış politika konusunda görülmediğini belirtiyorsa da; bu, söz konusu hükümet programında dış politikayla ilgili kısmın daha önceki programlardan, olduğu gibi aktarıldığı anlamına gelmemektedir. Zira, hükümet programında Türkiye’nin Arap-İslam alemi ile ilişkilerini geliştirmeye büyük önem verildiğine belirgin bir şekilde temas ediliyor ve ilk defa bunun Türkiye’nin Doğu dünyası ile Batı dünyası arasında bir köprü rolü oynayabilmesi için önemli olduğunun altı çiziliyordu. Bu durum hem Arap-İslam alemi ile ilişkilerin geliştirilmesine doğrudan bir dış politika hedefinin ötesinde, bu ilişkilerin Türkiye’nin başka dış politika alanları için araçsallaştırılarak stratejik bir perspektifle bir çerçeveye oturtulduğunu gösteriyor oluşu ile, hem de bu durumun daha

⁴⁹³ YAVUZALP, Liderlerimiz, s. 252-253.

önce rastlanılmayan bir *köprü rolü* kavramı⁴⁹⁴ ile vurgulanıyor olması oldukça orijinal ve bir hayli ilgi çekicidir.

En çok vurgu yaptığı konulardan olan ve Özal'ın dış politika konsepti şeklinde sistemleştirilmeye çalışılan yapıda önemli ana eksenlerden birisi olarak karşılaşılan “aktif ve dinamik dış politika” tanımlaması ile ilgili olarak Yavuzalp'ten belki biraz paradoksal gelebilecek şu alıntıyı da yapmak konunun analizi açısından yararlı olacaktır:

İktidara geldiğinde Özal'ın en az hazırlıklı olduğu konu zannederim dış politikaydı. Bu, kendi bünyesinden bir dışişleri bakanı çıkarmakta zorlanmış olmasından da belli oluyordu. Ancak Başbakan olduktan sonra bu işe gittikçe merak sardı. Yıllar ilerledikçe konuyu daha çok sevdi. Cumhurbaşkanlığında ise dış politika, uğraşlarında neredeyse birinci sırayı aldı. Özal'ın ilk başbakan olduğunda, daha önce de söylemiş olduğum gibi, ben Dışişleri Müsteşarıydım. Bu sıfatla çeşitli vesilelerle kendisiyle temaslarım oldu. Bu temaslarımdan edindiğim izlenim kendisinin, hiç değilse bu başlangıç döneminde, dış politika konusunda izleyeceği yol hususunda şekillenmiş bir fikre sahip olmadığıdır. Bazı vesilelerle ifade ettiği fikirlerinden, dış politikaya bir hareketlilik getirmekten yana olduğu, bu alanda da, ekonomik konularda olduğu gibi biraz değişik, cesur ve orijinal adımlarlar atmak yanlısı olduğu seziliyordu. Ancak neyi nasıl yapmak hususunda, hiç değilse o sırada, oluşmuş bir fikre sahip olduğunu zannetmiyorum. Benim izlenimim, ilk yılda daha çok bir arayış içindeydi⁴⁹⁵.

Yavuzalp'ten yapılan alıntıda her ne kadar Özal'ın iktidarının ilk yıllarında diğer sahalara nazaran dış politika konusunda berrak bir konsepte sahip olmadığı öne sürülüyor olsa da, yine de Özal'ın dış politikaya bir hareketlilik getirmekten yana olduğu, ekonomik konularda olduğu gibi burada da orijinal adımlar atmak istediği de belirtilmektedir⁴⁹⁶. “Dış politikaya hareketlilik getirmek” ve “orijinal adımlar atmak yanlısı olmak” tanımlamalarını da aslında “aktif ve dinamik dış politika” anlayışının ifadeleri olarak anlamak mümkündür. Kaldı ki, Yavuzalp “diğer konulara kıyasla”; “en azından iktidarının ilk yıllarında” şeklindeki ifadelerle, söz konusu tezini izafî hale getirmektedir. Nitekim, Aralık 1987 tarihinde kurulan

⁴⁹⁴ YETKİN, s. 337.

⁴⁹⁵ YAVUZALP, Liderlerimiz, s. 323.

⁴⁹⁶ ÇALIŞ, Hayaletbilimi, s. 129.

II. Özal Hükümetinin programına “Aktif dış politika” kavramının “ Anavatan iktidarı döneminde Türkiye, mensubu bulunduğu Batı dünyası ile ilişkilerinde savunma ihtiyaçlarının yanı sıra iktisadi menfaatlerimizi de en iyi şekilde sağlamaya yönelik daha aktif bir politika takip etmeye başlamıştır.”⁴⁹⁷ ifadeleriyle girdiğini ve İran-Irak savaşıyla ilgili olarak da, “titizlikle sürdürdüğü aktif tarafsızlık politikası” ifadesiyle de yer aldığı görülmektedir. Bunun yanında, unutulmamalıdır ki Özal, zaten bir dış politika teorisyeni ya da meslekten gelen bir dışişleri bakanı olmayıp, bir bütün olarak Türkiye’nin yönetimine dair genel yönetim projesine sahip bir siyasal aktördür ve bu aktörün genel yönetim projesinde ekonomi ana eksenini teşkil etmektedir. Özal’ın dış politika yaklaşımını da bu bağlamda değerlendirmeye tabi tutmak gerekir. Böyle olunca da, Özal’ın “aktif ve dinamik dış politika” vurgulamalarıyla neyi kast ettiği ve operasyonel dış politika uygulamalarında bu faktörün ne derece belirleyici olduğu nasıl algılanıp hayata geçirilmeye çalışıldığını analiz etmek gerekecektir.

Yavuzalp, Özal’ın dış politika uygulamalarını değerlendirirken, dış politika konularına ilgisini, konulara nüfuz etme kabiliyetini, manevra geliştirme yetenek ve kıvraklığını, ikna güç ve yeteneğini dile getirerek olumlu özellikler olarak sayar. Ancak Özal’ın dış politika uygulamalarında devletin dış politika ile ilgili diğer birimlerini dışlayarak, Türkiye’nin dış politikasını tek başına oluşturup uyguladığını, bunun sağlıklı bir yol olmadığını ileri sürer; Özal’ın dış politikayı yeterli derecede aktif görmeyerek, uluslararası planda rol oynamak için fırsat kolladığını ve Körfez krizi sırasında da bu aktif politika merakını resen uygulamaya koyduğunu belirterek, Özal’ın ne yaptığından ziyade nasıl yaptığı noktasında eleştirilerini yoğunlaştırır. Bu bağlamda aktif dış politika diye bir şeyden bahsedilemeyeceğini, dış politikada aktif ve pasif diye bir şeyin olmadığını, onun yerine doğru ya da yanlış dış politikadan bahsedilebileceğini öne sürer⁴⁹⁸.

⁴⁹⁷ GİRGIN, Panorama, s. 98.

⁴⁹⁸ YAVUZALP, Liderlerimiz, s. 323 vd.

Bu eleştirilerin yöneltildiği boyutu aşağıda tartışmaya açmazdan evvel, Özal'ın aktif dış politika vurgularında Yavuzalp'in de mensubu bulunduğu dışişleri bürokrasisinin, Özal tarafından eleştirinin odak noktasına konulmuş olmasının ve Dışişleri Bakanlığının Özal'ın dış politika oluşum sürecini daraltmasında birinci derecede dışlanmış kurum olmasının ağırlıklı bir etkiye sahip olduğunu düşünmek mümkündür.

Kirişcioğlu, Aktif dış politikayı “bir ülkenin bir konuyu uluslararası gündeme getirmek için harcanan çabalara doğrudan katılması” olarak tanımlar ve devamla “buna, belirlenen konuya ek olarak, geniş uluslararası destek sağlamış sonuçlara ulaşma işlemi de eklenebilir”⁴⁹⁹ ilavesinde bulunur.

Bu soyut tanımları Türk dış politikası somutunda açmak gerekir. Türkiye bir taraftan üzerinde bulunduğu coğrafi konum ve bu coğrafyanın önemli uluslararası sorunlar ve çıkar ihtilaflarının kesişme noktasına tekabül ediyor oluşu; öbür taraftan da tarihi ve kültürel özellikleri itibarıyla bu coğrafyayı da aşan daha geniş bir alanı kapsayan hinterlandı ve bütün bunların şekillendirdiği çok yönlü ekonomik ve siyasal ilişkiler ağı münasebetiyle neredeyse uluslararası sistemdeki belli başlı bütün gelişmelerden birinci derecede etkilenme ve bu gelişmeleri de aynı şekilde etkileme potansiyeline sahip olan bir ülkedir. O halde, Türk dış politikası somutunda aktif dış politikayı, Türkiye'nin bu çok yönlü ilişki ve etkileşim ağı içerisine giren olgu ve olaylara, en genel manada ulusal çıkarlarını gözeterek az ya da çok bir özne sıfatıyla müdahil olma yönündeki karar, tutum ve hedefleri içeren amaca yönelik bilinçli dış politika çıktıları üretme faaliyetleri olarak anlamak gerekecektir. Bu çerçevede, Özal'ın yoğun bir şekilde vurguladığı ve buradan hareketle de Onun dış politika konseptinde temel eksenlerden birisi olduğu anlaşılan “aktif ve dinamik dış politika” anlayışının analizine şimdi geçilebilir.

⁴⁹⁹ KIRIŞCIOĞLU Kemal, “Uluslararası Sistemdeki Değişmeler ve Türk Dış Politikasının Yeni Yönelimleri”, Faruk Sönmezoglu (Ed.), Türk Dış Politikasının Analizi, İstanbul 1998, s. 395.

İster teorik bir çerçeveye oturup; anlamlı ve sistematik bir bütünlüğe sahip olsun; isterse bundan mahrum bulunsun, her halükârda “aktif ve dinamik dış politika” vurgusunun Özal’ın dış politika anlayışında merkezi bir konuma sahip olduğu somut bir gerçektir. Böyle olunca da, Türk dış politikası karar alma mekanizmasının belirleyici role sahip bir aktörü konumundaki Özal’ın bu kavramı nasıl algılayıp anlamlandırıdığı ve operasyonel dış politika uygulamalarına bunu nasıl yansıttığına bakmak gerekiyor.

Özal’ın Türk siyasal hayatına bir değişim projesi ile girdiği, bu değişim projesinde ekonominin ana eksenini oluşturduğu daha önce belirtilmişti. Uluslararası Serbest Ticaret Sistemine inanan Özal, ekonomide köklü yapısal değişiklikler gerçekleştirerek, ekonominin temel sorunlarını çözmek suretiyle Türk ekonomisinin rekabet gücünü artırarak Türkiye’yi dışa açıp uluslararası ekonomik sistem ile senkronize etmeyi temel öncelikli konu olarak görmekteydi. Bu anlayışın bir yansıması olarak “ekonomisi kuvvetlenen ülke siyasi ağırlığa sahip olur”⁵⁰⁰ diyerek, dış politikasının temel dayanağının ekonomi olduğunu ifade etmekteydi⁵⁰¹. Aktif dış politikayı da liberal bir ekonomiye sahip, dışa açık, dünya ile bütünleşmiş bir ülke tasavvuru içerisinde gerekli ve tamamlayıcı bir unsur olarak görmüştür⁵⁰². Türkiye’nin kendisinden önceki ekonomik yapısına getirdiği eleştiriler ve önerdiği köklü yapı değişimi gerekliliğini, benzer şekilde Türk dış politikası için de öne sürmüştür⁵⁰³.

Özal, Türk dış politikasını tarihi olarak iki farklı döneme ayırır ve bu iki dönemde bir birine zıt iki farklı anlayışın hakim olduğunu öne sürer. Bunlardan biri Atatürk’ün dış politikası; diğeri İnönü’nün dış politikadır. Atatürk’ün dış politikası, aktif, dinamik ve cesur

⁵⁰⁰ CEMAL, s. 294.

⁵⁰¹ GÜRBAY, s. 50.

⁵⁰² STEINBACH, Die Türkei steht, s. 237-238; GÜRBAY, s. 57.

⁵⁰³ Türkiye Günlüğü, 1992, sy. 19, s. 8.

bir anlayışı; İnönü'nün dış politikası ise bunun tam tersi, pasif, statükocu, devletçi, korkak ve çekingen, değişimleri hiç dikkate almayan içe kapalı bir çizgiyi temsil etmektedir. Ona göre Türk dışişleri bürokrasisi bugün İnönü'nün çizgisindedir. Özal bütün bu tanımlamaları aktif dış politikaya dair düşüncelerini gerekçelendirme bağlamında sarf etmiştir. Özal'ın aktif dış politika fikri aslında kendisinin “büyük değişim projesi” veya “transformasyon”⁵⁰⁴ kavramlarıyla ifade ettiği Türkiye için tasarlanan top yekûn bir projesinin tamamlayıcı bir parçasıdır. Bu ifadeleri de tesadüfen retorik olsun diye kullanmış değildir. Zira bu düşüncelerin kendisi siyasete girmezden yıllar önce oluşturulmuş ve belli bir felsefi ve sistematik iç tutarlılığa sahip yazılı metinler olduğuna daha evvel işaret edilmişti. Daha önce Türkiye'yi “muasır medeniyete ulaşmış olan ülkelere yaklaştırmak” olarak koyduğu hedefi de, 1990'lardan itibaren bu hedefe ulaşılmış olduğunu ifade ederek artık “ikinci değişim projesi” ile “onbeş ileri Batı ülkesi arasında olmak” şeklinde ortaya koyar ve bunun için neler yapılması gerektiğini de ayrıntılı bir şekilde anlatır⁵⁰⁵. Özellikle bu dönemde Körfez Krizi ve Savaşı tartışmaları bağlamında yukarıda işaret edilen aktif dış politika vurgulamasını çok yoğun bir şekilde yaptığı ve hemen her konuşmasında bunu dile getirdiği görülmektedir. Ortaya attığı “İkinci Değişim Projesi” ile de irtibatlandırarak yoğun bir şekilde işlediği aktif dış politika düşüncesinin, ne anlama geldiğini bu dönemdeki konuşma, açıklama ve mülakatlarından daha somut bir şekilde anlamak mümkündür. Bu dönemde aktif dış politika vurgusunun oldukça yoğunluk kazanmış olmasının birkaç sebebi olduğu anlaşıyor.

Bunlardan ilki, Özal'ın Körfez Savaşında Türkiye'nin dış politika yapımını ileride değinilecek değişik sebeplerden dolayı neredeyse tamamen kendi uhdesine almış ya da

⁵⁰⁴ **ÖZAL** Turgut, Cumhurbaşkanı Turgut Özal'ın İş Dünyası Vakfı Toplantısındaki Konuşmaları, “Türkiye’de Gerçeklesen Büyük Değişim”, “İkinci Değişimin Hedefi 15 İleri Batı Ülkesinin Arasına Katılmak”, (2 Ekim 1992 İstanbul-Conrad Otel), Başbakanlık Basımevi Ankara 1992, s. 3-7.

⁵⁰⁵ **BARLAS**, s. 259 vd.

alabilmiş olması⁵⁰⁶ ve ilk defa Türkiye'nin de kaçınılmaz olarak müdahil olduğu büyük bir uluslararası sorun olan Körfez Kriz ve Savaşında aktif dış politika söylemini çok geniş çapta hayata geçirme durumuyla karşı karşıya gelmiş bulunmasıdır. Bu gelişme gerçekten Özal'ın aktif dış politika söyleminin ne ifade ettiğini; bunun operasyonel politika uygulamalarında nasıl belirginleştiğini; bir başka ifade ile gerçeğe yüzleştiğini anlamak bakımından oldukça işlevsel bir anlam ifade etmektedir.

Özal'ın aktif dış politika vurgusunun 1990'lardan itibaren ciddi bir ivme kazanarak, bütün açıklama ve konuşmalarının değişmez konusu haline gelmesinin bir diğer sebebi, bu yıllarda uluslararası sisteme İkinci Dünya Savaşından sonra mührünü vurarak, dünya politikasını şekillendiren iki kutuplu yapının ortadan kalkmış olmasıdır. Böylece Türkiye'nin tam merkezinde yer aldığı önemli bir jeostratejik kesişme noktasında Türkiye'yi de temelden etkileyecek ve içine alacak yepyeni bir durumun ortaya çıkmasından kaynaklanan ciddi fırsat ve meydan okumalara karşı Türkiye'nin cevap üretme mecburiyetinde kalmış olmasıdır.

Bir diğer husus, gerçekten Özal idaresindeki Türkiye'nin kendisinin “transformasyon” veya “Büyük Değişim Projesi” dediği önemli yapısal değişimleri büyük ölçüde gerçekleştirerek çevresi ve dünya ile daha nitelikli ilişkiler kurma imkan ve gerekliliğinin altyapısının ortaya çıkmış olmasıdır⁵⁰⁷.

Dış politika söylemindeki söz konusu nispi değişimin bir başka sebebi de, Özal'ın bütün yönleri ile devlet idaresinde tecrübe ve birikimlerini derinleştirerek, bir bütün olarak

⁵⁰⁶ GÖZEN, Karar Alma, s. 286-302.

⁵⁰⁷ HANKE Thomas, “Neue Brücke nach Europa”, *DIE ZEIT* Nr. 25, 17.04.1988; STEINBACH, Die Türkei, s. 291; BARLAS, s. 314.

Türkiye ve dünyaya dair yaklaşım ve tasavvurlarını tebarüz ettirmiş olmasıdır diye düşünülebilir⁵⁰⁸.

Bütün bu iç ve dış şartlara Özal'ın kişisel eğilim ve özellikleri⁵⁰⁹ de eklenince, Türkiye hemen hemen daha önce tarihinde hiç rastlanmadığı bir etkinlikte uluslararası sistemde bir oyuncu olarak belirmeye başlamıştır. Özal da dış politikayı temel uğraş alanı olarak benimseyip, kendi dış politika anlayış ve çizgisini ortaya koyarak, Türk dış politikasını bütün boyutları ile tartışmaya açmıştır. Türkiye'nin yeni konum ve rolü ile ilgili tartışmaların bu dönemde uluslararası camiada da yoğun yankılar bularak siyasi ve akademik tartışmalara konu olmaya başladığı gözlemlenmektedir. Bu tartışmalar farklı bakış açısı ve içeriklerde olmakla birlikte, hepsinde ortak olan nokta Türkiye'nin de tam merkezinde bulunduğu bölgelerde yeni bir durumun ortaya çıktığı ve bu yeni durumda da Türkiye'nin kilit bir jeostratejik konuma sahip olduğudur. O tartışmalarda yine genel bir ittifak konusu da Türkiye'nin artık bölgesindeki gelişmeleri etkileme kapasitesine sahip büyük bir bölgesel güç adayı olduğudur⁵¹⁰. Bu tür değerlendirme ve yaklaşımların bir yandan Özal'ı etkilerken çok

⁵⁰⁸ ÇALIŞ, Hayaletbilimi, s. 107.

⁵⁰⁹ Burada Özal'ın kişisel eğilim ve özelliklerinden kastedilen genelde kabul gören "Özal Vizyonu" ifade edilmek istenmektedir. GÖZEN Ramazan, "Türkiye'nin II. Körfez Savaşı Politikası: Aktif Politika ve Sonuçları", Dağı İhsan D. (Ed.), Türk Dış Politikasında Gelenek ve Değişim, Ankara 1998, s. 184.

⁵¹⁰ Özellikle 1991 yılındaki Körfez Savaşını müteakip bu doğrultudaki tezleri işleyen ulusal ve uluslararası yayınların yoğun bir hız kazandıkları gözlemlenmektedir. Hemen hemen tamamının başlıklarında "yeni rol" ibaresi geçmekte olan bu yayınlardan bazıları: MANGO Andrew (Çev. Erhan Yükselci - Şükrü Demircan), Türkiye'nin Yeni Rolü, Ankara 1995; STEINBACH, Die Türkei steht, s. 237-255; "Türkiye Yol Ayrımında", Köprü, Mart 1991, sy. 15, s. 15-21; LERCH Wolfgang Günter, "Eine neue Rolle für Ankara", *Frankfurter Allgemeine Zeitung* 18.02.1992; BARON Almuth, "Neue Orientierung am Bosphorus", *Frankfurter Allgemeine Zeitung* 03.04.1992; "Türkiye'nin Yeni Konumu Tartışılıyor", Cumhuriyet, 04.05.1993; BERTRAM Christoph, "Der starke Mann am Bosphorus" *ZEIT*, Nr. 21, 21.05.1993; LERCH Wolfgang Günter, "Vom Schwellenland zur Mittelmacht" *Frankfurter Allgemeine Zeitung*, 13.03.1993; KRECH Hans, "Die Türkei im Aufwind", *Europäische Sicherheit*, Nr. 2, Februar 1993, s. 16-18; ANTONOROS Evangelos, "Neue türkische Rolle", *Die Welt* Nr. 54, 05.03.1990; LERCH Wolfgang Günter, "Die Türkei als regionale 'Grossmacht' ", *Aus Politik und Zeitgeschichte*, B 38-39/1993, s. 3-9; ŞEN Faruk, "Die Türkei als Ordnungsmacht", *Südosteuropa Mitteilungen* Nr. 3, 1993, s. 252-263; AXT Heinz-Jürgen, "Der 'Islamische Bogen' vom Balkan bis

yönlü olarak Özal'dan etkilenmiş olabileceklerini de düşünmek mümkündür⁵¹¹. Şurası bir gerçek ki, 1990'lı yıllarda Cumhurbaşkanı Özal'ın fiili ve düşünsel olarak birinci derecede ilgilendiği, mesai sarf ettiği konu dış politika ve daha dar anlamda Türk dış politikası olmuştur. Özal'ın bu dönemde Türk dış politikasını belirleme yetkisini de tek başına uhdesine aldığı anlaşılmaktadır. Böyle olunca da açıklama ve konuşmalarında da Türk dış politikası ve uluslararası ilişkiler devamlı olarak öne çıkmakta ve Türk dış politikası enine boyuna analiz ve eleştiriye tabii tutularak sorunlar tartışılmakta ve çözüm yolları gösterilmektedir. Bu çerçevede hem Özal'ın genel olarak dış politika anlayışını hem de aktif dış politikadan ne anladığını, aktif dış politika anlayışının somut Türk dış politikasında nasıl şekillenmesi gerektiğini ve bunun nasıl bir öneme sahip olduğunu daha yakından kavramak bakımından Özal'ın bizzat kendi görüşlerine baş vurmak daha ışık tutucu olacaktır. Bu dönemde sık sık yaptığı toplantı ve konuşmalarda, Özal devamlı olarak "İkinci Değişim Projesini" anlatır ve bunun Türkiye açısından hayati önemini öne sürer. "İkinci Değişim Projesi" esasında, aynı zamanda Özal'ın dış politika konseptinin bütün unsurlarını da içermektedir. Zira bu proje ona göre "21. Yüzyılı Türkiye'nin ve Türklerin yüzyılı yapma" projesidir. Bu projeyi ortaya koyma ve anlatma tartışmaları bağlamında "aktif dış politika" önemli temel eksenlerden biri konumundadır.

Zentralasien: Die Türkei als neue Regionalmacht?", *SÜDOSTEUROPA*, 41. Jhg. 9/1992, s. 546-557; **YILMAZ** Bahri, "Die neue Rolle der Türkei in der internationalen Politik", *Aussenpolitik* 1/94, s. 90-98; **TIBI** Bassam, "Die neue Rolle der Türkei", *Die Politische Meinung* 38. Jhg. Juli 1993 - Nr. 287, s. 57-63; **KRAMER**, Die Türkei zwischen, s. 129-140.

⁵¹¹ Özal'ın dış politika değerlendirmelerinde Türkiye'nin bölgede ve dünyada önemli roller oynayabileceğini belirtirken sık sık "Bu konuda muhtelif tanınmış mecmua ve gazetelerde yazılar çıkmakta" şeklinde ifadeler yer veriyor oluşu; bu tür yazılarda da Özal'ın söz ve değerlendirmelerine atıfta bulunuluyor olmaları söz konusu karşılıklı etkileşime somut örnek teşkil eder mahiyettedir. Özal'ın bu tür açıklamalarına sadece bir örnek olması bakımından bkz. **ÖZAL** Turgut, Cumhurbaşkanı Turgut Özal'ın "Dünyadaki Yeni Dengeler ve Türkiye", Konulu Pazar Toplantıları'nda Yaptıkları Konuşma (17 Kasım 1991 President Otel-İstanbul), Başbakanlık Basımevi, Ankara 1992, s. 13.

1990’lardan sonraki uluslararası sistemdeki yapıyı, “Dünyada artık ikili denge yok. Önümüzdeki 15-20 sene, -belki biraz daha fazla, belki biraz daha az-, tek kutuplu bir denge var. Kararsız denge durumu ... Buna göre kendimizi ayarlamamız lazım. Burada önemli ülke, Amerika Birleşik Devletleri. ... nasıl körfez harbinde etrafına bir çok ülkeyi rahatlıkla toplayabilmişse, bunda Sovyetler Birliği de dahil olmak üzere, hatta Çin dahil; ... önümüzdeki dönemde hem teknolojik bakımdan, hem askeri güç bakımından Amerika kendi ağırlığını herkese hissettirecektir”⁵¹² şeklinde değerlendiren Özal; bu dönemde ABD’nin tek süper güç olarak ortaya çıktığını; ancak bu yapının ileriye yönelik olarak 15-20 yıl devam edebileceğini; bu zaman zarfında her hangi bir başka süper gücün daha ortaya çıkarak dünyada tekrar bir güç dengesi sisteminin oluşacağını öne sürer.

ABD’yi dengeleyecek bu muhtemel süper gücün hangi ülke ya da ülkelerden oluşabileceği ile ilgili olarak da, “yeni güç merkezleri de var. ABD’nin hemen altında, üç tane önemli yer var. Tabii ortak Pazar merkezi var, Almanya dahil. Japonya var, öbür tarafta Sovyetler Birliği diyemeyeceğim, ama Rusya diyeceğim. Sovyetler Birliği bir takım egemen devletler şekline gelecek, dağılma sürecine giriyor. Bu bakımdan Türkiye için gelecek dönemi önünün hakikaten açıldığı, fevkalâde önemli bir dönem olarak görüyorum”⁵¹³ değerlendirmesinde bulunur ve o dönemde henüz Sovyetler Birliği dağılmamış olduğundan; Sovyetler Birliği’nin birkaç ay sonra gerçeklemeye başlayan dağılma sürecine o zamandan atıfta bulunarak, bunun Türkiye açısından önemine işaret eder.

Uluslararası sistemdeki değişim ve yeni yapılanma, bu yeni yapılanma döneminde Türkiye’nin yeni ilişki ve açılım alanlarını da Özal, bir yandan dış politika konseptinde önemli eksenlerden biri konumundaki dış politikada ekonominin ağırlığının altını çizerken, öbür

⁵¹² ÖZAL, Yeni Dengeler, s. 11.

⁵¹³ ÖZAL, Yeni Dengeler, s. 11-12.

tarafından da Türkiye'ye bu dönemde nasıl bir rol düştüğüne, bu rolü hangi zeminde ve araçlarla oynayabileceğine açıklık getirir:

Bugün ülkeler arasında önemli bir karşılıklı tesir sahası da ekonomidir. Ekonominin ülkeler arasındaki münasebetlere çok büyük tesiri vardır. Bizim için üç tane önemli saha var. Bir tanesi, yeni açılan Orta Asya bölgesi. Türkiye'nin tesir sahası. İkincisi, Balkanlaradır. Çok eski tesirlerimizin olduğu bir yerdir Balkanlar. Balkanlara bakarsanız, Müslüman olarak, bize yakın insanların bulunduğu bir kısım var. Aşağı yukarı bugün Balkanlarda 7-8 milyon tutan Müslüman gruplar var. Bunların hepsi Türk aslındandır diye bir şey de söylemiyorum. Zaten kimin hangi ırktan geldiği de belli değil. Türkçe konuşanlar var, Türkçe konuşmayan Müslümanlar var. İşte Saraybosna, daha doğrusu, Bosna-Hersek; Kosova, Makedonya, ondan sonra Arnavutluk. Sırbistan'da bir 'Sancak bölgesi' diye bir bölge var. O bölgelerin büyük ağırlığını Müslüman halklar teşkil ediyor. Bulgaristan'da tabii bir Türk azınlık var. Oldukça önemli sayıda. Ayrıca Makedonya sayılan Batı Trakya'da bir Türk azınlık daha var, Pomak denen insanlar var. Bütün bunlar Türkiye'nin tesir edebileceği yeni meydana gelmiş dengelerdir. Türkiye'nin önemli rolü olabileceği konulardır. Üçüncü saha, güneyimizdeki sahadır. Yani, Arap alemi. Türkiye bu sahada da çok önemli rol oynayabilir. Zaten dikkat edilirse, batı basını son aylarda Türkiye'nin önemli rolü olacağına dair yazılar yazmaya başlamıştır. Bizim insanımızdan daha önce görmüşlerdir bu hadiseyi. Bu konuda muhtelif tanınmış mecmua ve gazetelerde yazılar çıkmaktadır⁵¹⁴

Bu ifadelerinden anlaşıldığına göre, Özal Türk dış politikasını şekillendirirken, tarih, din, dil ve kültür unsurlarını önemli dış politika determinantları olarak görmektedir ve bu unsurları Türk dış politikasının manevra alanı açısından araçsallaştırmanın önemine inanmaktadır.

Özal, Soğuk Savaş sonrası dönemde, Türkiye'nin coğrafi konumu, tarihi, kültürel ve ekonomik potansiyelleri itibarıyla dış politikada geniş bir manevra imkanına kavuştuğuna ve çok önemli roller oynama imkanı elde ettiğine inanmaktadır. Bu durumu Türkiye için büyük bir fırsat olarak gören Özal, bu fırsatı yeterince değerlendirebilmek için Türkiye'nin aktif bir dış politika izlemesi, gelişmeleri önceden görüp değerlendirerek inisiyatif kullanması gerektiğini, oysa Türkiye'nin bu hususlarda oldukça yetersiz kaldığını ve bu durumu değiştirmek gerektiğini şu ifadelerle dile getirir:

⁵¹⁴ ÖZAL, Yeni Dengeler, s. 12-13.

Türkiye'nin bu siyasi değişimde avantajını kullanabilmesi için daha aktif bir dış siyaset izlemesi lazım. Maalesef biz yıllarca bu konuda kapalı kaldık. Bir nevi 'kimse bize dokunmasın, biz de kimseye dokunmayalım' politikası. Yani bir Anadolu tabiriyle, 'Ne kokar, ne bulaşır' derler ya, işte öyle. Bu esas itibarıyla hudutlarımız içerisinde, 'Kendi halimize yaşayalım' demektir. Bu hudutları koruma, Cumhuriyet'in ilk 15-20 yılında en önemli meselemiz olmuş. Önce Atatürk zamanı. İlk 15 sene. Bu dönemin daha değişik bir çizgi olduğunu görüyoruz, sonraki senelere nazaran. İkinci çizgi, İsmet İnönü'nün Cumhurbaşkanlığında geçen dönemdir. Atatürk'ün çizgisi, dış politikada çok daha aktif bir çizgidir. Misal mi istiyorsunuz, bugün biz Afganistan'la hiç alakalı değiliz. Oysa Atatürk zamanında Afganistan'da en büyük sefaretî kuran ve Afganistan'dan doktorlar, daha doğrusu silahlı kuvvetlerden insanlar alarak, hatta tarımı dahil, muhtelif sahalardan insanlar alarak, Türkiye'de yetiştirip oraya göndermişiz. İkinci Cumhurbaşkanı'nın çizgisi, çok daha dar görüşlüdür. Türkiye'ye herhangi bir problem yaratmayacak bir yol takip etmişiz. Tabii aktif davrandığınız zaman, işin riski de var. Risk olmasın da, kazanç da olmasın, diye düşünülmüş. Ticarete basit bir kaide vardır: Kazanç, riskle orantılıdır. Batabilirsiniz elbette. Onun da hesabını çok iyi yapmanız lazım, o ayrı... Siyaset de böyle. Hiçbir şeye karışmazsanız, size hiç bir şey olmaz, ama hiçbir yere de varamazsınız. 1938-1950 arasında takip edilen dış politika esas itibarıyla kapalı, içe dönük ve dış dünyadaki değişimleri hiç nazarı itibara almayan bir politikadır⁵¹⁵.

Özal, Türkiye'deki mevcut dış politika anlayışını da şu yakınma ve şikayetleri dile getirerek ağır bir şekilde eleştirmektedir.

Herkes bugün Türkiye'de Atatürkçülükten bahseder. Oysa, Türkiye'nin dış politikası İsmet İnönü'nün çizgisindedir. Uzun seneler de o çizgide kalmıştır. Ama laf olarak Atatürk politikası deyip geçeriz. İkinci çizgi, İnönü tarafından çizilmiştir. Bürokratik bir çizgidir bu. ... Ben bunu Körfez meselesinde müşahade ettim. Körfez meselesinde bir parça aktif politika izlemeye kalktık, kıyamet koptu. Dikkat edin, kendilerini ilerici sayanların hepsinin kuzu olduğu derhal meydana çıktı. Hiçbir zaman aktif bir politika izleme taraftarı olmadılar. [...] İyi dikkat edin, bütün basına bakın. Köşe yazarlarına bakın, siyasi partilere bakın, hepsi bu dış politika konusunda tutucu oldular. Dünyadaki değişikliğin farkına varmadılar. Veyahut da sırf bir meselenin tenkidini yapabilmek, muhalefet etmek için yaptılar da diyebilirsiniz. Türkiye daha büyük avantajlar temin edebilirdi. ... Hala, bugün bile güneyimizdeki o değişikliği kontrol etme imkanı var. Ama aktif dış politika güderseniz!... Yok, 'ben ona dokunmayayım, o bana dokunmasın', dersiniz; değişimler sizin aleyhinize olabilir, siz kontrol edemezsiniz. ... Bir siyasi değişimde en önemli unsur, dünyanın değişmesini evvelden görerek ona göre tedbirler almaktır. Kesin olarak söylüyorum, tutuculuktan vazgeçelim! İleriye dönük politikalar izlemek, aktif politikalar izlemek gerekir⁵¹⁶.

Özal'a göre, bu yeni dönemde Türkiye için büyük fırsatlar doğmuştur; ancak Türkiye'de tam tutucu bir anlayış hakim olduğundan, bu fırsatları değerlendirerek, gelişmeleri önceden görüp ona göre politikalar geliştirerek olayları yönlendirmek mümkün

⁵¹⁵ ÖZAL, Yeni Dengeler, 13-14.

⁵¹⁶ ÖZAL, Yeni Dengeler, s. 16.

olamamaktadır. Oysa Türkiye aktif bir dış politika anlayışı ile faal roller oynayarak, bölgesindeki gelişmelerde belirleyici olmalı ve böylece dünyadaki ağırlığını da arttıran barış ve istikrarın teminatı bir güç haline gelmelidir. Bunun için gerekli her türlü altyapı da mevcuttur, bütün mesele aktif bir dış politika benimseyerek bu potansiyelleri harekete geçirmektir.

Görüldüğü gibi “Aktif Dış Politika” anlayışı, Özal’ın Türkiye’yi “15 ileri batı ülkesinin arasına katmayı” ve hatta “21. Asrı Türkiye’nin ve Türklerin asrı” yapmayı hedefleyen genel siyasal projesinin⁵¹⁷ dış politika ayağının önemli temel eksenlerinden birini teşkil etmektedir.

⁵¹⁷ Özal, daha önce 1981’de koyduğu “Türkiye’yi muasır medeniyetler seviyesine ulaşmış ülkelere yaklaştırmak” şeklindeki hedefine, uyguladığı politika ve gerçekleştirdiği “Büyük Değişim” ile artık ulaşıldığını öne sürerek, 1989’dan itibaren ortaya attığı “İkinci Değişim” projesinde bu hedefleri ortaya koyar ve 1993’de ölümüne kadar sürekli konferans, konuşma ve demeçler şeklinde bu projesini anlatır, bu projenin neleri içerdiği ve nasıl gerçekleştirileceğine dair ayrıntılı bilgi için bkz. **ÖZAL** Turgut, Cumhurbaşkanı Turgut Özal’ın TBMM’de Yemin Töreninde Yaptığı Konuşma, (9 Kasım 1989 Ankara), Cumhurbaşkanı Turgut Özal’ın Cumhurbaşkanlığı Devir Töreninde Yaptığı Konuşma (9 Kasım 1989 Ankara), Cumhurbaşkanı Turgut Özal’ın Atatürk’ü Anma Günü Münasebetiyle Yaptığı konuşma (10 Kasım 1989 Ankara), (Üçü bir kitapçıkta, Tarihsiz); **ÖZAL** Turgut, Cumhurbaşkanı Turgut Özal’ın “Türkiyemiz, Dünya ve Gelecek” Konulu Konuşmaları (21 Mayıs 1990 İzmir-Efes Otel), Başbakanlık Basımevi, Tarihsiz; **ÖZAL** Turgut, Cumhurbaşkanı Turgut Özal’ın Körfez Krizi Konusunda Basın Mensuplarıyla Yaptıkları Sohbet Toplantısı (18 Ağustos 1990 Ankara-Çankaya Köşkü), Başbakanlık Basımevi, Ankara 1991; **ÖZAL** Turgut, Cumhurbaşkanı Turgut Özal’ın Manisa Gazeteciler Cemiyeti’nde Yaptıkları Konuşma (5 Mart 1991), Başbakanlık Basımevi, Ankara 1991; **ÖZAL** Turgut, Cumhurbaşkanı Turgut Özal’ın “21. Asır Türkiye’nin Ve Türklerin Asrı Olacak” Konulu Konuşmaları (22 Mayıs 1991 Bursa-Çelik Palas), Başbakanlık Basımevi, Ankara 1991; **ÖZAL** Turgut, Cumhurbaşkanı Turgut Özal’ın “Dünyadaki Yeni Dengeler ve Türkiye” Konulu Pazar Toplantılarında Yaptıkları Konuşma (17 Kasım 1991 İstanbul-President Otel), Başbakanlık Basımevi, Ankara 1992; **ÖZAL** Turgut, Cumhurbaşkanı Turgut Özal’ın III. İzmir İktisat Kongresindeki Konuşmaları (4 Haziran 1992 İzmir), II. İzmir İktisat Kongresi Kapanış Konuşmaları (7 Kasım 1981 İzmir), Tarihsiz; **ÖZAL** Turgut, Cumhurbaşkanı Turgut Özal’ın İş Dünyası Vakfı Toplantısı’ndaki Konuşmaları “Türkiye’de Gerçekleşen Büyük Değişim”, “İkinci Değişimin Hedefi 15 İleri Batı Ülkesinin Arasına Katılmak” (2 Ekim 1992 İstanbul-Conrad Otel), Başbakanlık Basımevi, Ankara 1992; **ÖZAL** Turgut, Cumhurbaşkanı Turgut Özal’ın Marmara Kulübü Toplantısı’ndaki Konuşmaları “Geleceğe Bakış” “Değişim” (16 Ekim 1992 İstanbul - The Marmara Otel), Başbakanlık Basımevi, Ankara 1992.

d. Osmanlılık/Neo-Osmanlılık

Osmanlılık ve Neo-Osmanlılık kavramları ile ilgili terminolojik bir tartışmaya girişmek çalışmanın hacmini aşacağı gibi; bu çalışmanın konusu da değildir. Onun için burada yapılmaya çalışılacak olan, Özal'ın dış politika konseptindeki muhtemel yeri ve rolü çerçevesinde bu kavramları ortaya koyarak, bir dış politika aracı olarak işlev ve etkilerini araştırmaktır.

Çalış'ın da kaydettiği gibi Özal hiçbir zaman bu kavramları ortaya atarak, tartışmış ve bunlara nasıl bir anlam yüklediğini ya da yüklenilmesi gerektiğini dile getirmiş değildir⁵¹⁸. Bu kavramların siyaset ve dış politika bağlamlarında ortaya atılarak tedavüle sürülmeleri 80'li yılların sonları ile 90'lı yılların başlarında bazı akademisyen ve yazarlar tarafından olmuştur. Bu anlamda sanki Özal ile bir alakaları yokmuş gibi gelseler de, aslında bu pek de öyle değildir. Zira, bu tartışmalar çoğunlukla Özal'ın ülke gündemini tek başına belirleyebildiği⁵¹⁹ bir zamana tekabül etmektedir. Dahası tartışmaları başlatanlar da az çok Özal'a yakınlıkları ile temayüz etmiş kişiler olmanın yanında Özal'ın politikaları da tartışmaların merkezinde yer almıştır.

İç politikaya dair Osmanlılık/Neo-Osmanlılık tartışmaları⁵²⁰ çalışmanın konusunun dışında olduğundan, burada sadece dış politikaya dair Osmanlılık/Neo-Osmanlılık yaklaşımlarının etki ve rolleri ortaya çıkarılmaya çalışılacaktır. Bu çerçevede ilk dikkati çeken kişi dış politikada Neo-Osmanlılık yaklaşımının ortaya atıcısı olarak Özal'a yakınlığı ile

⁵¹⁸ ÇALIŞ, Hayaletbilimi, s. 113.

⁵¹⁹ Özal'ın Başbakan ve Cumhurbaşkanlıkları döneminde ana hatlarıyla Türkiye'nin gündemini hep belirlediği konusunda hem taraftarları hem de muhalifleri arasında genel bir mutabakat vardır. Bu konudaki genel mutabakata dair geniş spektrumlu bir bakış açısı oluşturmaya yönelik olarak, Özal'ın ölümü münasebetiyle Türk basınında çıkmış bütün yazı ve değerlendirmeleri toplayan iki ciltlik kitaba baş vurulabilir. Bkz. NUROĞLU, s. 16 vd.

⁵²⁰ Bu tartışmalarla ilgi özet bilgi sunması açısından bkz. ÇALIŞ, Hayaletbilimi, s. 153 vd.

de bilinen ve dış politika konularında Özal ile çok yakın temasa sahip gazeteci-yazar Cengiz Çandar'dır⁵²¹. İkinci kişi ise Neo-Osmanlılık kavramı olarak değil ama, Osmanlılık boyutunu farklı vesilelerle sıklıkla ön plana çıkaran ve bu yönde devamlı vurgularda bulunan Turgut Özal olmuştur. Bu iki kişi arasında yoğun ve derinlikli bir etkileşimin olduğunun önemine binaen altını bir defa daha çizdikten sonra, Çandar'ın Neo-Osmanlılık yaklaşımının⁵²² irdelenmesine geçilebilir.

Çandar ile yapılan bir mülakatta da, Soğuk Savaş sonrası ortaya çıkan yeni durumda Türkiye'nin emperyal bir vizyon perspektifinden bakıp Neo-Osmanlılık yaklaşımı içerisinde dış politikasını oluşturmaya gerektiğini vurgulamıştır. Ortaya çıkan yeni durumu ancak böyle bir yaklaşımla karşılayarak bölgesel bir güç olunabileceğini; böylelikle de etkili bir güç haline gelerek kendi dış politika çıkarlarına, aynı zamanda bölgesel barışın tesisine ve istikrara katkıda bulunabileceğini belirtmiştir. Bu düşüncelerini, bir çok farklı kültürü, dini ve etnisiteyi yüzyıllarca barış içerisinde bir arada yaşatan Osmanlı'nın örnek alınması gerektiği; bunu da bugünkü Türkiye Cumhuriyeti'nin yapabileceği ve yapması gerektiği şeklinde detaylandırmış ve bunun da bir tarihi miras ve devamlılık şuurunu gerektirdiğini belirtmiştir.

⁵²¹ Çandar'ın Özal'a yakınlığı ve dış politika konusunda çok sıkı bir temas içerisinde oldukları genel olarak kamuoyunca bilinen bir husustur. Bunu Cengiz Çandar ile yaptığımız bir mülakatta kendisi de açıkça ifade etmiştir. Yine aynı şekilde Sever ve Dizdar'ın yaptığı bir mülakatın bir yerinde de, "Oysa biz Sayın Özal'la yaptığımız Balkan ve Ortaasya gezilerinde çarpıcı şekilde kendi sivil toplum kurumlarımızın İslami verziyonunu gördük" ifadelerine yer vererek açıklıkla dile getirmektedir. Yine aynı şekilde Çandar, Özal'ın ölümü münasebetiyle 22 Nisan 1993 tarihli Sabah gazetesindeki köşesinde "Sizinle, Çankaya Köşkü adındaki 'çilehane'nizde geçirdiğiniz ve büyük bir ihtimalle ölümünüze neden olan hayatınızın en kahırlı o iki buçuk yılında size yoldaşlık etmekten nasıl onur duyuyorum bilemezsiniz" ifadelerini kullanmaktadır. Bu ifadeler herhalde bir devlet adamını bir gazeteci sıfatıyla gözlemlemenin çok daha ötesinde bir ilişki ve yakınlığı çağrıştırıyor olsa gerektir. Bkz. **SEVER** Metin / **DİZDAR** Cem, Yeni Arayışlar, Yeni Yönelimler. 2. Cumhuriyet Tartışmaları, İstanbul 1993, s. 101.

⁵²² Çandar'ın Neo-Osmanlılık yaklaşımı ile ilgili ayrıntılı bilgi için, tamamen bu konunun konuşulup tartışıldığı mülakata bakılabilir, bkz., **SEVER** / **DİZDAR**, s. 91-114.

Özal'ı diğer bütün siyasetçilerden ayıran en temel özelliğin de, Osmanlı ile ilgili ondaki tarihi miras ve devamlılık şuuru olduğunu dile getirmiştir⁵²³.

Dış politikada Neo-Osmanlılık yaklaşımının ortaya atıcısı Çandar, daha somut olarak da Türkiye'nin Osmanlı'nın tesir sahası olan Balkanlar, Orta Doğu ve hatta Kafkaslara bugün emperyal bir vizyonla tekrar yaklaşarak oralarda yol gösterici, ara bulucu ve hamilik yapma anlamında müdahil olması gerektiğini öne sürmektedir. Çandar'ın Neo-Osmanlılık'tan ne kastettiği kendi ifadeleriyle şu şekilde dile getirilmektedir:

21. yüzyılın eşiğinde, tarihin son otokratik imparatorluğu Sovyetler Birliği dahi yıkılırken, imparatorlukların eski haliyle ihya edilebileceği elbette düşünülemez. Ama yeni tarihsel şartlarda, eski emperyal fonksiyonlar, ister istemez, o imparatorluğun mirasçıları tarafından yerine getirilecektir. Bu, en başta, Türkiye'nin Cumhuriyet'in kuruluşuyla birlikte yetinmek zorunda bırakıldığı 'Edirne'den Ardahan'a sınırları' içine kafasını gömmek, Batı'nın soğuk savaş mevzilenmesinde, Orta Avrupa'nın toparlanabilmesi için 'ileri karakol' görevini üstlenmek, suret-i katiyede güney sınırlarının ötesine bulaşmamak, kendisine Birinci Dünya Savaşı'nın galip devletleri tarafından çizilen 'kırmızı hattı' aşmamak ve Arap-İsrail ihtilafında genel açıklamalarla işi idare etmek, Balkan politikasına sahip olmamak ve Yunanistan ile tarihi miras ihtilaflarına gömülmekten sıyrılıp, çıkmak demektir.[...] Önümüzde bulunan kısa ya da orta vadeli gelecek, Türkiye'ye şu yönleri gösteriyor:

1. Bir Kafkasya, Karadeniz, Balkan gücü olmak.
2. Kıbrıs Adası'nı denetimi altına sokacak bir formülle Doğu Akdeniz gücü olmak.
3. Türk Dünyası'nın önderliğini üstlenmek ve Orta Asya ile özel ilişkileri sayesinde bir Avrasya gücü olmak.

Buna uygun bir hukuki, demokratik ve ekonomik yapı... Bunları becerebilmesi Osmanlı coğrafyası ve uluslararası camiada onun dahi ötesinde baş rollerden birini Türkiye'ye vermekten başka ne anlama gelebilir? Tarih ve jeopolitik, yani 'objektif şartlar' bu imkanı tanıyor. 'Sübjektif unsur' yerine getirildiği an, bu rol oynanacaktır! Olmazsa? Olmazsa, Türkiye, küçülür veya parçalanır. Ya küçülmek ya büyümek. Tarih ve jeopolitik, bir üçüncü şıkkı bırakacak kadar cömert gözüküyor⁵²⁴.

⁵²³ Bu mülakat, Temmuz 1996'da İstanbul'da Cengiz Çandar'ın Sabah Gazetesindeki ofisinde gerçekleştirilmiştir.

⁵²⁴ ÇANDAR, 21. Yüzyıl, s. 33-34.

Bu alıntıdan, bir taraftan Çandar'ın Neo-Osmanlılık kavramı ile neyi kastettiği net bir şekilde anlaşılmakta; öbür taraftan da kavramın 1991 Soğuk Savaş sonrası dönemde, ortaya çıkan yeni uluslararası şartların muharriki ile konjonktürel olarak geliştirilmiş ve esas itibariyle dış politika alanına münhasır bir önerme olduğu⁵²⁵ ortaya çıkmaktadır.

Bu çalışmada da zaten Osmanlılık/Neo-Osmanlılık kavramlarının dış politika ve daha doğrusu Özal'ın dış politika konsepti açısından ifade ettiği anlam esas alınmaktadır. Özal ile Çandar arasında yoğun bir iletişim ve etkileşim olduğundan, Çandar'ın bu kavramı geliştirirken konjonktürün yanında Özal'dan da etkilendiğini ve fakat Özal'ın da bu kavramın içeriğinden belli ölçülerde etkilenebileceğini hesaba katmak gerekmektedir birlikte, Özal açısından bazı farklılaşmaların da olduğunu belirtmek gerekir.

Özal'ın, Neo-Osmanlılık diye bir kavramı telaffuz ettiğine yukarıda da belirtildiği gibi rastlanmamaktadır. Ama bununla birlikte, Çandar'ın da belirttiği gibi Özal'ın bu kavramın içini bir çok açılardan doldurmaya oldukça yatkın olduğu anlaşıyor. Özal'ın, kültürel kimlik, dünya görüşü ve algılayış açısından bir çok siyasal aktöre göre Osmanlı ile daha barışık olduğunu söylemek mümkündür⁵²⁶. Muhakkak bunun da etkisiyle, Özal Türkiye Cumhuriyeti'ni Osmanlı'nın bir devamı ve varisi olarak görmektedir ve bu anlamda bir süreklilik algılayışını içerisindedir. Bu algılayışın bir siyasal aktör olarak Özal'ın çevreye ve gelişmelere bakışını, bunlarla ilgili tasavvurlarını ve bunları anlamlandırmasını etkileyeceğini düşünmek mümkündür⁵²⁷. Bu etkileyiş iki şekilde olabilir. İlki, Özal'ın kendisinin de farkında

⁵²⁵ Çandar, Neo-Osmanlılık yaklaşımını açıklarken, bunun iç politika ve iç sistemi de içine alan düzenlemeleri içerdiğini belirtmekle birlikte, iç politika boyutunun özünde bu yeni dış politika yaklaşımını hayata geçirebilmenin dahili bir altyapı ve zemin olarak görüldüğü anlaşılmakta olup, Çandar'ın Neo-Osmanlılık'ının esas itibariyle bir dış politika paradigması olduğu dikkatlerden kaçırılmamalıdır.

⁵²⁶ **ÇALIŞ**, Hayaletbilimi, s. 100 vd.

⁵²⁷ Bu tür etkilerin teorik bir analiziyle ilgili olarak bkz. **CASPAR** Franz M., "Einstellung- und Verhaltensmuster in der innerorganisatorischen Entscheidungsprozessen", Helga Haftendorn / Wolf-

olmadan doğal objektif bir dışa vurum şeklindeki etkileme; ikincisi de Özal'ın böyle bir etkinin mevcut olması gerektiğine dair inancından kaynaklanan sübjektif bir etkilenme; ama her iki durumda da belli bir etkinin mevcudiyeti söz konusu olmaktadır.

Bu durum Özal'ın siyasal karar ve tutumlarında değişik şekillerde su yüzüne vurmaktadır. Özal'ın, Bulgaristan'da Jivkov'un Türk azınlığa yönelik asimilasyon politikalarına başvurarak, yaygın isim değişikliği ve Türkçe konuşma yasağı kampanyası başlatmasından kaynaklanan sorunlar çerçevesinde ilk defa açıkça Osmanlı ile irtibata geçtiği görülür. Ağır baskı ve sindirme politikaları neticesi sorun Türk kamuoyunda tartışılmaya başlar ve özellikle Bulgaristan'ı terk ederek Türkiye'ye göç etmeye yönelmesi sorunu Türkiye'nin iç ve dış politikasında gündemin en başına tırmanarak geniş tartışmalara sebep olmuştur. Başbakan olarak Özal'ın, bu insanların Osmanlı'nın yadigarı oldukları, dolayısıyla Türkiye'nin onlara karşı kayıtsız kalamayacağı argümanları ile konuya yaklaştığı dikkati çekmektedir⁵²⁸. Böylece, Özal tarafından Türkiye'nin bir dış politika sorununa yaklaşımı ilk defa Osmanlı ile irtibat tesis edilmek suretiyle gerekçelendirilmiştir. Gerçi Özal'ın Türkiye'nin Osmanlı'nın bir varisi olduğu yolundaki açıklamaları yeni değildir, ama bu olayda somut bir dış politika tutumunun gerekçelendirilmesinde böyle bir verasete atıfta bulunuluyor oluşuyla yenidir ve bu yönüyle de dikkate değer bir olgudur.

İçeride ortaya çıkan Kürt sorunu ile ilgili olarak da, Özal'ın Osmanlı'ya uzanarak, Onunla irtibatlar kurduğu görülmüştür. Özal: "Atatürk cumhuriyeti kurarken, 'Bu cumhuriyet Osmanlı'dan kalmadır' diye düşünüp adına Osmanlı Cumhuriyeti deseydi siz ne olurdunuz? Hepiniz Osmanlı olmaz mıydınız?"⁵²⁹ sorusunu sorarken de aynı noktayı

Dieter Karl / Joachim Krause / Lothar Wilker (Hrsg.), *Werwaltete Außenpolitik. Siherheits-und entspannungspolitische Entscheidungsprozesse in Bonn, Köln 1978*, s. 137 vd.

⁵²⁸ ÇALIŞ, Hayaletbilimi, s. 113.

⁵²⁹ Gazeteci Fehmi Kuru'nun Turgut Özal ile yaptığı mülakattan, *Zaman*, 20 Ocak 1992.

düşünmüş olmalıdır. Burada yine Türkiye’de ortaya çıkan bir sorunun çözümüne dair arayışlarda konjontürel olarak Özal’ın Osmanlı’ya gönderme yaptığı görülmektedir.

Özal’ın bir dış politika aracı olarak Osmanlı faktörüne baş vurması asıl, Sovyetler Birliği’nin dağılmasını müteakip, ortaya çıkan yeni durumda Türkiye’nin en önemli hedefi olarak kısa zamanda dünyanın en gelişmiş 10-15 ülkesi arasına katılarak “21. yüzyıllı Türkiye’nin ve Türklerin asrı yapma”ya yönelik geliştirdiği söylemde somut bir şekilde kendini göstermiştir. Özal’ın dış politika konseptinin ana eksenlerini de dile getirdiği konuşmasında, dört defa Osmanlı’ya atıfta bulunmakta ve bunu şu şekilde formüle etmektedir:

Türkiye’nin esas en önemli hedefi, dünyanın en gelişmiş 10-15 ülkesi arasına bir an evvel katılmaktır. Dünyanın birinci sınıf ülkeleri diyebileceğimiz bu 10-15 ülke arasına en kısa zamanda girmek zorundayız. Temel hedef bu olmalıdır. Türkiye aslında bu ülkelere hayli yaklaşmıştır. Teknoloji, ekonomi ve kültür alanında dünyanın en gelişmiş ülkeleri ile aramızda bulunan fark bundan 10-15 yıl öncesinde olduğu gibi ümitsiz ve türkütücü boyutlarda değildir. Çok yaklaşmışızdır onlara. Tabii, aramızda hala çok ciddi bir mesafenin olduğunu da kabul etmeliyiz.

Türkiye bu hedefe varmaya çalışırken, bir yandan da hem dünya siyaseti ve hem de bulunduğu bölgenin siyasi gelişmeleri içinde, doğru ve süratli kararlar alıp, bu kararları olumlu ve gerçekçi politikalara dönüştürerek güç ve itibarını pekiştirmenin yollarını aramaktan bir an olsun geri durmamalıdır. Önümüze çıkan her fırsatı sonuna kadar değerlendirerek gerek bölgemizde ve gerekse dünya siyasetinde belirleyici roller oynayabilen bir güç ve güven unsuru sıfatına sahip olmaya çalışmalıyız. Tabii, bu sıfatı kazanmanın bir takım şartları vardır. Bazı faktörleri çok iyi ölçüp biçmemiz lazım.

Bugün Orta Asya’dan Balkan yarımadasına kadar uzanan ve bizim ‘öncü’ rolümüzün hedef alanını teşkil eden jeopolitik bölgeye bakarken öncelikle bazı hususları doğru tespit etmek ve gerçekçi bir analize tabi tutmak zorundayız. Bahsettiğim bu bölgede büyük ölçüde Türk toplulukları yaşıyor ve bu yönüyle bu bölge aynı zamanda ‘Türk dünyası’ dediğimiz kültürel kuşağı da bünyesinde barındırıyor. Ancak, bu bölgede yer alıp da Türk olmayan ve fakat asırlarca Osmanlı tebaası olarak yaşamış büyük çoğunluğu Müslüman olan topluluk ve memleketler de mevcut... Yani Adriyatik’ten Orta Asya’ya kadar uzanan bu bölgede, adeta saç örgüsü gibi birbiri içine girmiş ve müşterek yanları ağır basmakla birlikte değişik konumda yer alan birkaç büyük kuşaktan söz edebiliriz. Bunları, büyük kısmı içiçe geçerek geniş kesişme alanları olan halkalar gibi ele almak lazım. Bu halkalardan birisi ve Türkiye için de en önemlisi, Osmanlı İmparatorluğu’nun yıkılışından kısa bir zaman önceki sınırları içinde yaşayan ve büyük kısmı Türkler’in, daha küçük bir bölümü de Türk olmayan ama tarihi kaderini Türklerle birleştirmiş, kendini bugün bile hala samimiyetle Türk sayan Müslümanların oluşturduğu Arnavutluk’tan Bosna-Hersek, Makedonya, Kosova ve Batı Trakya’ya kadar uzanan bölgelerdeki Türkler de, Türk olmayan Müslümanlar da giriyor. Yine Kuzey Irak ve Suriye’deki Türk ve Kürt unsurları da bu halka içinde mutala edilmelidir. Bu halkayı biraz daha geniş tutup bazı Arap ve Mağrip ülkelerini de bu tesir sahasına dahil edebilirsiniz. İşte, esas itibarıyla bu bölgeler, bizim tarihi ve kültürel ortaklıklara sahip olduğumuz toplulukların yaşadığı ve dolayısıyla tabii tesir sahamızı oluşturan yerlerdir. Biz, bu bölgedeki tesir gücümüzü Karadeniz

Ekonomik İşbirliği Projesi gibi karşılıklı menfaatlerin telif ve tevsiine dayalı teşebbüslerle birleştirmeyi başatabildiğimiz takdirde bölgemizin en güçlü, en güvenilir ve en sözü geçer ülkesi haline geliriz. Bu tür karşılıklı menfaat ve işbirliğine dayalı projelerin mimarı ve öncüsü olmakta, bu bölgede başka hiçbir ülke Türkiye kadar şanslı ve avantajlı değildir.

Bu nevi çok taraflı işbirliği ve yardımlaşma projelerinin yanı sıra Türk özel sektörünün, son 10 sene zarfında elde ettiği milletlerarası tecrübeler ışığında ve ikili temaslar çerçevesinde Türkiye ile etrafındaki ülkeler arasında oynayabileceği hayati önemde roller vardır. Bugün Türk özel sektörü Türkiye'nin dış ekonomik ilişkilerinde küçümsenmeyecek bir yere gelmiştir. Dünyadaki bir çok gelişmiş ülke ile olduğu gibi, komşu ülkelerle ve yeni kurulan Türk Cumhuriyetleri ile de ayrı ayrı iş konseyleri teşkil edilmiş ve yoğun bir temas sağlanmıştır. Bu temaslar, bizim idareye geldiğimiz 1983'ten önce de vardı ama son derece seyrek ve etkisiz idi. Bizim gerçekleştirdiğimiz yapı ve zihniyet değişimi ile birlikte Türk özel sektörünün milletlerarası ekonomik alandaki gücü, etkisi ve rolü hızla büyümüştür. Bu anlamda Türk özel sektörü Türkiye'nin gücüne çok büyük katkılarda bulunmuştur. Bu gelişmelerin son 10 yılda sağlanmasındaki temel sebep, dediğim gibi, en başta yapı ve zihniyet değişimiyle birlikte gelen dünyaya açılma ve milletlerarası ekonomik rekabet içinde ayakta kalmayı başararak dünya ile bütünleşme gerçeğinde yatıyor. Bizim özel sektörümüz, dünyayla senkronize olmayı esas itibarıyla geçirdiğimiz son on senede öğrenmiştir.

Biraz önceki sözlerimin başında değindiğim Balkanlar'dan Orta Asya'ya kadar uzanan bölgedeki bir diğer ana halka da yeni kurulan Türk Cumhuriyetleridir. Bu cumhuriyetlerin, Kazakistan hariç hepsinde Müslüman Türk toplulukları hakim bir ekseriyet oluşturuyorlar. Kazakistan'da da çoğunluk Müslüman Türk unsurundan oluşuyor. Türkiye bu ülkeler için de hem rehber ve hem de büyük milletlerarası dayanak durumundadır. Bu ülkelerin iktisadi gelişme ve kalkınma meselelerinde olduğu gibi siyasi sistemlerinin çağdaş standartlara ulaşmasında da kültürel gelişmelerinin sağlanmasında da en büyük kılavuzları Türkiye'dir. Henüz serbest piyasa ekonomisini tanımayan ve demokratik siyasi müesseselerini kuramamış bulunan bu ülkeler zengin tabii kaynaklara sahip olmakla birlikte, bu kaynakları kalkınma ve refaha yöneltecek mali imkanlardan ve ekonomik mekanizmalardan şimdilik mahrumdurlar. Türkiye, hem bu ülkelerin kalkınma ve gelişmelerine finansal destek sağlayarak ve hem de karşılıklı menfaatleri gözetken bir işbirliği ve dayanışma çerçevesinde, onların sahip oldukları tabii kaynakları dünya piyasalarında değerlendirerek bütün bu bölgenin gelişip güçlenmesinde öncü rolü oynayabilir.

Bütün bu teşebbüslerde geç kalınmadığı ve bu rollerin hepsi de hakkıyla oynandığı vakit, Türkiye, sözünü ettiğim birbiriyle ilişkili halkalardan oluşan ülke ve toplumlar zincirinin meydana getirdiği dünyanın bu en önemli bölgesinde neden en güçlü ve lider ülke olması?! Bu bölgenin lider ve güçlü ülkesi olan Türkiye, dünya siyasetinde de çok ağırlıklı bir yere sahip olacaktır. Bu bölgenin güçlü, barışçı ve güvenilir liderliğine hiçbir ülke Türkiye kadar yakın değildir, hatta hak sahibi de değildir. Zira Türkiye, bugün yer yer kanlı çarpışmalara sahne olan bu bölgenin büyük bir kısmında tarihin en uzun sulh, sükun ve huzur devrine damgasını vurmuş emperyal bir medeniyetin varisidir⁵³⁰.

⁵³⁰ Özal'ın bütün bir dış politika konseptini özetler mahiyette rafine bilgiler sunduğu için, bir hayli uzun olmasına rağmen bu alıntıyı yapmaktan kaçınılmamıştır. Gerçekten de dikkatle analiz edildiğinde Özal'ın 1990'lardaki dış politika konseptine dair ana eksenlerin tamamını bu alıntıda bulmak mümkün görünmektedir. Mustafa Çalık'ın Özal'la Mülakatı, Türkiye Günlüğü, 1992, sy. 19, s. 14-15.

Burada Özal'ın dış politika konseptinde bir dış politika aracı olarak Osmanlılık ile ilgili, "asırlarca Osmanlı tebaası olarak yaşamış topluluklar"; "Osmanlı İmparatorluğu'nun yıkılışından kısa bir zaman önceki sınırları içinde yaşayan ve büyük kısmını Türkler'in oluşturduğu topluluklar"; "hiçbir ülke bu bölgelerin lider ülkesi olmaya Türkiye kadar yakın değildir, hatta hak sahibi de değildir"; Türkiye, bu gün yer yer kanlı çatışmalara da sahne olan bu bölgenin büyük bir kısmında tarihinin en uzun sulh, sükun ve huzur devrine damgasını vurmuş emperyal bir medeniyetin varisidir" şeklindeki çarpıcı vurgu ve göndermeler ve bu göndermelerle Türkiye'nin bu bölgede bir nüfuz alanı oluşturmasının gerekliliğinin anlatmak istemesi; Osmanlılık faktörünün Özal'ın dış politika konseptinde ne kadar önem kazanır hale geldiğini açıklıkla anlatıyor olsa gerektir.

Bu durum, Özal'ın belirtilen bölgelere yönelik ihtiraslı dış politika konseptinin gerekçelendirilmesiyle ilgili başvurduğu taktiksel bir araçsallaştırmadan mı kaynaklanmaktadır, yoksa mevcut objektif şartlardan kaynaklanan gayet tabii ve olağan bir anlayış ve algılayışın yansıması mıdır? Kuvvetle muhtemeldir ki, her ikisi birden...

Netice itibariyle, yukarıdaki veriler ışığında değerlendirildiğinde Osmanlılık/Neo-Osmanlılık faktörünün özellikle 1990'lı yıllarda uluslararası sistemdeki büyük değişimin etkisiyle global ve bölgesel düzeyde Türk dış politikası açısından önemli parametre değişimleri anlamına gelen yeni durumla birlikte; Özal'ın yeniden formüle ettiği Türkiye'nin 21. Yüzyıldaki ana hedefine ulaşmada önemli araçlardan birisi olarak görüldüğü anlaşılmaktadır.

C. DEĞERLENDİRME

Turgut Özal'ın, çoğu kere sanıldığıının aksine askeri müdahalenin oluşturduğu daraltılmış siyasal alanın kendine özgü özel şartlarında ortaya çıkmış, o günün şartlarına göre pragmatik politikalar geliştiren konjonktür ürünü her hangi bir politikacı olmadığı anlaşıyor. Gerçi söz konusu olağanüstü şartların, başlangıçta Özal'ın Türk siyasal hayatına girmesinde elverişli bir ortam sağlamak suretiyle önemli rol oynadığı açıktır. Ancak Özal'ın parti ve hükümet programları ve iktidarı dönemindeki uygulamalarına bakılınca, söz konusu

olağanüstü şartların Özal açısından sadece başlangıçta siyasete girmesinde belli roller oynamakla sınırlı kaldığı sonucuna ulaşmak mümkündür. Özellikle söz konusu program ve uygulamalara kaynaklık eden fikri temeller ve bu temellerin oldukça eskilere kadar uzanan yazılı bir sürekliliğe sahip olduklarının anlaşılıyor oluşu, sadece konjonktürel bir aktörle karşı karşıya bulunulmadığı; aksine kafasında somut bir Türkiye tasavvuru bulunan konsept sahibi bir aktörle karşı karşıya bulunulduğu sonucuna ulaştırmaktadır.

Bu konsept temel itibarıyla önce ilk on yıl içinde Türkiye’de temel yapısal sorunları çözüp büyük bir değişim gerçekleştirerek ülkeyi muasır medeniyet seviyesindeki ülkelere yaklaştırmak; 1990’lardan itibaren de “İkinci Değişim Projesi” ile 15 ileri Batı ülkesinin arasına sokmayı içermektedir. Hedeflerin nasıl ve hangi yolla gerçekleştirileceklerine dair bir bütün olarak somut strateji ve araçlar ortaya konulmaktaydı. İşte bu strateji ve araçlar içerisinde önemli bir ekseni de dış politika oluşturmaktaydı. Bir başka ifadeyle, Özal’ın bir Türkiye projesine sahip olduğu ve bu projede Türkiye için belli somut hedeflerin öngörüldüğü ve öngörülen hedeflerin gerçekleştirilmelerinin de bir dış politika boyutu olarak bu projenin ayrılmaz bir parçasını teşkil ettiği görülmektedir.

Özal, hedeflenen Türkiye’ye ancak içeride tam manasıyla serbest piyasa ekonomisini kurduktan sonra, ülkeyi dışarıya açarak Uluslararası Serbest Rekabet Sistemine senkronize etmek suretiyle ulaşabileceğine inanmaktaydı. Ekonomik çıkar ve hedeflerin ülkelerin dış politikalarını yüzde seksen nispetinde belirlediklerini düşünen Özal’a göre, Türkiye’nin dış politikasında da ekonomik boyutun yakalanıp, dış politikanın bu hedef doğrultusunda planlanarak yürütülmesi gerekliydi. Ülkelerin ekonomik işbirliğini geliştirerek karşılıklı ekonomik çıkarlarını yoğunlaştırmaları aralarındaki siyasal sorunların çözülmesini kolaylaştırarak savaş ihtimalini azaltacak ve barışın tesis ve devamında önemli bir rol oynayacaktı.

Türkiye’nin sağlıklı işleyen dinamik ve güçlü bir ekonomi kurabilmesi için çevresiyle iyi geçinmesi; etrafında bir barış ve istikrar kuşağı oluşturarak etkin ve etkili bir cazibe merkezi haline gelebilmesi gerekir. Özal’a göre Uluslararası Serbest Ticaret Sisteminin

geçerli olduğu, ekonominin küreselleştiği bir dünyada toprak genişletmeye yönelik politikalar gereksiz ve anlamsızdır, zira böyle bir dünyada sınırlar zaten önemsiz hale gelecektir. Buradan da anlaşılıyor ki, Özal'ın dış politika konseptini yeterince kavrayabilmek için, Özal'ın dünya görüşünü ve o görüşün dünyaya, ekonomiye, topluma ve insana bakış açısını, felsefi ilke ve yaklaşımlarını göz önünde bulundurmak; Özal ve politikalarını da bu çerçevede değerlendirmek gerekiyor. Zira Özal'ın yukarıda işaret edilen Türkiye tasarım ve tasavvurlarının temel referanslarını hep buralardan aldığı anlaşılıyor. Bu açıdan bakıldığında Özal'ın liberal-sağ bir dünya görüşüne sahip olduğunu tespit etmek mümkündür. Yukarıdaki ve diğer başka alanlara dair görüşleri liberal ideolojinin tipik bakış açılarını yansıtmaktadır.

Özal'ın esas itibarıyla bu görüşlere hep sahip olup bunları savuna geldiği anlaşılmaktadır. Değişen tek şey, sadece zamanın akışı içerisinde görüşlerini daha somut ve sistematik olarak dile getirmeye başlamasıdır. Hal böyle olunca, devamlılığa sahip bir Özal çizgisinin mevcudiyetinden bahsetmek kolaylıkla mümkündür. Dış politika yaklaşımlarında temel olarak yukarıda işaret edilen bakış açılarının belli bir süreklilik içerisinde seyrettiği anlaşılıyor. Ancak 1990'larda Soğuk Savaşın sona ermesiyle birlikte uluslararası sistemdeki parametrelerin dramatik değişimler geçirmesi; bundan daha da önemlisi uluslararası sistemdeki bu köklü değişimin Türkiye'yi paha biçilmez jeostratejik konumu ile tarihi ve kültürel hinterlandından dolayı hiçbir ülkeyi olmadığı kadar etkilemesi; yeni fırsatlar, manevra imkanları, açılım sahaları ve meydan okumalarla karşı karşıya bırakmış olması karşısında ülkeyi dış politika açısından tarihi bir yol ayrımı ile karşı karşıya getirmiştir.

Özellikle tam bu sırada patlak veren Körfez Kriz ve Savaşı; arkasından ortaya çıkan Balkan Krizi yeni dönemin Türk dış politikası açısından taşıdığı öneme ve Özal'ın bu yeni gelişmeler karşısında nasıl cevaplar ürettiğine bakarak da dış politika konseptinin profillerini daha net ve somut bir şekilde kavrama imkanı sunmaktaydı. İşte böyle bir dönemde, iç siyasal sistemdeki yapılanmanın da etkisiyle karar alma mekanizmasının kilit bir aktörü durumunda bulunan Özal, dış politika konseptini bütün açıklığı ile ortaya koyup somut bir şekilde formüle etmek imkanı bulmuş ve/veya mecburiyetinde kalmıştır. Bu dönem, Özal'ın önemli dış politika kararlarını almış, bunları izah etmiş ve uygulamış olması itibarıyla onun

dış politika konseptini gözlemleme, analiz etme ve kavrama açısından önemli bir fırsat sunmaktadır.

Yukarıda sıralananlara ilave olarak, 1990’larda ortaya çıkan yeni dönemle birlikte daha bir somutlaşan Özal’ın dış politika konseptinin esaslarını kısaca özetlemek gerekirse: Özal’a göre, dünyada serbest ticaret sistemi hakim olmalıdır. Rekabet şartları bir yandan ekonomik kaynakların etkin kullanılması ve dolayısıyla dünyada genel refahın artması sonucunu doğururken, öbür yandan da fiyat ve kalite açısından da toplumların lehine sonuçlar ortaya çıkaracaktır. Böyle bir ortamda ülke ve toplumlar ekonomik ilişkilerini yoğunlaştırarak iç içe bir menfaat ilişkisi tesis edecek, bu da toplumları bir birlerine karşılıklı olarak bağımlı hale getireceğinden ve kurulmuş olan dengenin devamı bütün toplumların menfaatine olacağından, kimse menfaatlerinden vazgeçerek kolay kolay savaşa baş vuramayacaktır, böylece de barış ve istikrarın korunması için elverişli bir yapı oluşturulacaktır.

Genel olarak bu temel düşüncelerden hareket eden Özal, Türkiye’nin bu anlayış doğrultusunda yeniden yapılandırılmasına yönelik olarak yukarıda temas edilen, “Büyük Değişim” ve “İkinci Değişim” Projelerini ortaya atmıştır. Daha önce de işaret edildiği gibi buna göre Türkiye gerekli iç yapısal değişimini tamamlayarak süratle dışa açılmalı ve söz konusu Uluslararası Serbest Ticaret Sistemi ile bütünleşerek yukarıda zikredilen fırsatları değerlendirip meydan okumaları karşılar duruma gelmelidir.

Bunun için de Türkiye dünyadaki gelişmeleri dikkatle takip edip, doğru değerlendirip zamanında inisiyatif kullanarak gelişmeleri kendi lehine çevirmesini bilmelidir. Bu da ancak dış politikaya dinamik bir anlayış getirerek aktif bir dış politika gütmekle mümkün olabilir.

Sağlıklı işleyen güçlü bir ekonomi ile yeterli derecede etkili bir caydırıcı askeri güce sahip olmak Özal’ın aktif dış politikasının vazgeçilmez unsurlarını oluştururlar.

Özellikle Soğuk Savaş sonrası dönemde dünyanın şartları çok değişmiştir, Türkiye açısından yeni imkan, fırsat ve yükümlülükler ortaya çıkmıştır. İşte bu yeni dönemde

Türkiye'nin dış politikasını baştan sona gözden geçirerek aktif dış politika anlayışı ile bölgesindeki ve dünyadaki gelişmelere kayıtsız kalmamalı; ekonomik kapasitesi, caydırıcı askeri gücü, hür ve demokratik siyasal yapısı, dinamik hür teşebbüsü ile bir istikrar unsuru, ihtilaflarda güvenilir bir arabulucu, rehber ve yol gösterici roller oynayabilmelidir⁵³¹. Bu durum içerisine girilen Soğuk Savaş sonrası yeni dönemde, Balkanlardan, Kafkasya'ya, Ortadoğu, Orta Asya ve tüm Doğu Akdeniz ve Karadeniz havzasını içine alan bölgelerin refah, güvenlik ve istikrarı çok daha hayati öneme sahip hale gelmiştir⁵³². Zira bu alanların önemli bir kısmında, daha yüz yıldan kısa bir zaman öncesine kadar, neredeyse bin yıla yakın bizimle birlikte yaşamış, bizim teba'mız olmuş insanlar yaşamaktadırlar. Aramızda önemli tarih, kültür ve inanç bağı vardır. Balkanlar ve Ortadoğu böyle bir alandır. Osmanlı İmparatorluğu'nun devamı ve mirasçısı olan Türkiye'nin eski imparatorluk coğrafyası tabii ilgi alanına girmektedir ve bu alanlar yeni dönemde Türk dış politikasının birinci eksenidir⁵³³. Türkiye'nin üzerinde bulunduğu coğrafi konum böyle bir ilişkiyi gerektirmekte ve kolaylaştırmaktadır. Burada Özal'ın tarih, inanç ve kültürü önemli dış politika determinantları olarak algıladığı ve fiili dış politika uygulamalarında kullandığı ve/veya kullanmak istediği anlaşılmaktadır.

Kafkaslar ve Orta Asya Türk Cumhuriyetleri ile de yine Türkiye ile ortak tarih, kültür, inanç ortaklığına sahiptir. Buralardaki insanların büyük bir kısmı ile de ayrıca dil ve kan birliği vardır, dolayısıyla Türkiye buraya yönelik ilişkilerinde Türk kimliğini de kullanarak daha derinlikli ilişkilerin tesisini mümkün kılabilir ve kılmalıdır, diyor Özal; kısaca Türkiye açısından, Balkanlar, Ortadoğu ve Orta Asya olmak üzere özellikle üç önemli tesir

⁵³¹ **ÖZAL**, Hacet Kapıları, s. 14.

⁵³² Bu bölgelerdeki yeni gelişmeler, Özal'ın bu gelişmeleri algılayış şekli ve bu gelişmeler karşısında Türkiye'nin benimsemesi gereken dış politika hakkındaki görüşlerine ışık tutması bakımından bkz. **GÖKMEN** Yavuz, Özal Yaşasaydı, Ankara 1994, s. 23 vd.

⁵³³ **ÇANDAR**, Özal, s. 31-32.

sahasının söz konusu olduğuna inanmaktadır. Bu üç saha Türk dış politikasının önemli temel eksenlerini oluşturmaktadır. Türkiye bütün bu alanlarda, mahalli ihtilaflara doğrudan taraf olmamaya özen göstermelidir. Tarafların güven beslediği, arabulucu, yol gösterici, yumuşatıcı, ikna edici ve istikrar sağlayıcı bir rol oynamalıdır. Karşılıklı menfaatleri gözeterek işbirliği alanları geliştirmeli, bu bölgelerdeki ülkelerin kalkınma ve gelişmelerine finansal destek sağlayarak, kaynakların kalkınma ve refaha yönlendirilmesine katkıda bulunmalıdır. Aynı zamanda siyasi sistemlerinin çağdaş standartlara ulaşmasında, kültürel gelişmelerinin sağlanmasında da kılavuzluk etmelidir. Bütün bunları yapabilmesi için de mutlaka aktif ve dinamik bir dış politika gütmesi; ekonomisini güçlü ve sağlıklı bir yapıya kavuşturması gerekmektedir.

Yine, Özal açısından aktif davranmak dünyadaki gelişmeleri takip edip, gelişmelerin yönünü iyi görmek ve gerektiğinde hesaplı risklere girebilmeyi gerektirmektedir. Bu açıdan ABD'nin dünyanın tek süper gücü olduğu gerçeği göz önünde tutulmalı ve onunla işbirliği yapma, birlikte hareket etmenin yollarını aranmalı ve bu Türk dış politikasının önemli eksenlerinden biri olarak kabul edilmelidir⁵³⁴.

⁵³⁴ ÖZAL, Yeni Dengeler, s. 11; ÇANDAR, Özal, s. 32.

SONUÇ

Giriş kısmında somut örneklerden hareketle değişik akademisyen ve siyaset adamlarının Türk dış politikası ile ilgili değişik görüşlerine yer verilerek, Türkiye'nin dış politikası da dahil uluslararası ilişkilerdeki konumunun anlaşılmasına katkıda bulunmanın, çalışmanın birincil hedefi olduğu belirtilmişti.

Sonuçları anlayarak, anlamlandırmak ve açıklamanın, ancak o sonucu doğuran temel dinamikler ve sürecin anlaşılması ile mümkün olabileceği düşüncesinden hareketle, Türk dış politikası bir süreç olarak ele alınmış ve temel belirleyici dinamikleri ile etkileşim alanları analiz edilmiştir. Analiz belli bir metodoloji ve yaklaşım çerçevesi yardımıyla sistematik hale getirilmiş; bir modelleme yapılmak suretiyle, Türk dış politikasının yapımında etkin olan bir takım genel sonuçlara ulaşılmaya çalışılmıştır. Modelleme sayesinde, bütünü oluşturan parçalar, bu parçaların işleyişi ve aralarındaki düzenli ilişkiler hakkında fikir edinilmiş; böylelikle bütünün işleyiş ve işlevleri, muhtemel işleyiş bozukluklarının sebep ve sonuçları ile ilgili az çok fikir yürütebilmeyi mümkün kılacak bir "kullanım kılavuzu" da oluşturulmaya çalışılmıştır. Bu yapılırken esas itibarıyla sistem teorisi yaklaşımından esinlenerek, Türk dış politikası dış ve iç çevreden kaynaklanan girdiler ve bu girdiler temelinde üretilen çıktılar sistematikliği içerisinde ele alınarak mevcut veriler gruplandırılma yoluyla incelenmiştir.

Dış girdiler, global uluslararası sistemden kaynaklanan genel dış belirleyici faktörler ile Türkiye'nin coğrafi konumu, ekonomik siyasi, askeri bağlantı ve ihtiyaçlarının şekillendirdiği etkileşim alanlarından kaynaklanan özel dış belirleyici faktörler tasnifine tabi tutularak analiz edilmiştir. Özel dış belirleyici faktörler olarak, Türkiye'nin Sovyetler Birliği/Rusya'ya yakınlığı, Türk-Yunan komşuluğu, Kıbrıs sorunu, Orta Doğu, Balkanlar ve Kafkaslar, Türk dış politikasında önemli jeopolitik girdiler sağlayan faktörler olarak tespit edilmiştir. Türkiye'nin NATO üyeliği ve BAB/AGSK ile ilişkilerinin de aynı şekilde girdi sağlayıcı güvenlik faktörleri olarak ortaya çıktığı görülmüştür. Bu bağlamda da AB'ye üyelik sorunu, ABD ile ilişkiler, İKT, ECO ve KEİB üyelikleri de Türk dış politikasında önemli girdilere kaynaklık eden ekonomik ve siyasal konu başlıkları olarak analize dahil edilmiştir.

Türk dış politikasında iç ortamdan kaynaklanabilecek girdiler iç belirleyici faktörler olarak ele alınarak, tarihi ve kültürel faktörler, ideolojik faktörler ile maddi ve fiziki faktörler başlıkları altında sistemleştirilerek incelenmişlerdir. Kemalizm ve batılılaşmanın Türk dış politikasında önemli belirleyici rol oynadıkları görülürken; İslam faktörünün tali role sahip ideolojik girdi sağlayıcı durumunda olduğu bulgusuna ulaşılmıştır. Buna ilaveten de coğrafya, iklim, coğrafi konum, nüfus ve nüfus yapısı ile ekonomik, teknolojik ve askeri kapasite gibi faktörler de yine bir iç çevre girdisi ve birer ulusal güç parametreleri olarak son tahlilde dış politikaya etki eden unsurlar şeklinde değerlendirilmişlerdir. Bütün bunların da Türkiye'nin dış politikasında etki ve manevra alanını genişletici birer potansiyele sahip oldukları görülmüş; buna karşı değişken verilerden olan ekonomik ve teknolojik kapasitedeki yetersizlikler ve savunma sanayiinde dışa bağımlılıktan dolayı askeri faktörün dış politika üzerine sınırlayıcı etkilerde bulunabilecek girdileri temsil ettikleri ortaya çıkmıştır.

Türk dış politikasında iç ve dış çevrenin bütün girdilerini anlama, algılama, yorumlama ve bu doğrultuda çıktılar üretme anlamındaki karar alma mekanizması ve bu mekanizmanın yapı ve işleyişi de incelenmiştir. Kurumsal bir analiz çerçevesi temelinde ele alınan bu bölümde Anayasadaki düzenlemelerden hareket edilerek Türk dış politikasının oluşum sürecinde karar alma mekanizmasında yer alan kurum ve aktörler ortaya çıkarılmıştır. Hukuki rol ve yetki dağılımı ile uygulama arasında farklılaşmalarla karşılaşılabilirdiğinden dolayı, Türk dış politikası karar alma mekanizmasının yapısı *yasal-formel durum/fiili durum* tasnifine tabii tutularak analiz edilmiştir. Anayasaya göre, Türk dış politikası karar alma mekanizmasının Cumhurbaşkanı, Başbakan, MGK, Dışişleri Bakanı ve Bürokrasi ile TBMM'den oluştuğu ortaya çıkmaktadır. Ayrıca kamuoyunun da dış politika karar oluşum sürecine dolaylı olarak katılıp belli etkilerde bulunduğu anlaşılmaktadır.

Siyasi ve hukuki sistemin kurumsallaşmasındaki yetersizliklerin sonucu, Türk dış politikasında karar alma mekanizmasıyla ilgili olarak hem yasal düzlemlerde ve hem de uygulamada demokratik parlamenter sistemle bağdaştırılması güç çarpık yetki ve rol dağılımlarıyla karşılaşıldığı bulgusu elde edilmiştir. Zamana zaman siyasal konjonktüre, somut dış politika konusunun niteliğine ve kurumları temsil eden aktörlerin kişisel eğilim ve

özelliklerine göre dış politika karar alma mekanizmasında yasal-formel çerçeveden ciddi sapmalar kendini gösterebilmektedir.

Yapılan analizler neticesinde elde edilen bulgular bir bütün olarak değerlendirildiğinde, özellikle üzerinde bulunduğu coğrafya ve bu coğrafyada bulunuyor olmasından kaynaklanan siyasi, ekonomik ve güvenlik alanındaki ihtiyaçlarının bir gereği olarak tesis ettiği bağlantılar ve ilişkiler ağının Türkiye'yi aynı anda kaçınılmaz olarak Doğu ve Batı dünyasının bir parçası haline getirdiği anlaşılmıştır. Özellikle de, her iki dünya ile sahip olduğu çok yönlü ortak tarihi ve kültürel bağlar ve bu zeminde şekillenen ulusal kimlik, söz konusu ikili aidiyeti sosyo-kültürel düzeylerde de takviye ederek daha da perçinlemiştir.

Her şeyden önce, bu iki dünyaya ait olma durumunun, bir ülke ve toplum için büyük imkan ve fırsatlar sunabileceği gibi, tam tersine, ciddi sorunlara yol açabileceği de gözden uzak tutulmamalıdır. Bu ise tamamen, söz konusu ülkenin, her alanda bu dualiteden pozitif anlamda yararlanabilme yeteneği ile sıkı bir ilişki içerisindedir.

Çok farklı düzlemlerde ortaya çıkan bu ikicilik, kuşkusuz dış politikada da kaçınılmaz bir şekilde kendini göstermektedir. Tarihi süreç içerisinde Türk dış politikası bu dualitenin olumlu ve olumsuz yansımaları ile yüz yüze gelmiştir⁵³⁵. Bu yüzleşmeler, bazen dış politika karar, tutum ve eylemlerine (NATO ve İslam Konferansı Teşkilatı'na üyelik örneklerinde olduğu gibi) olumlu bir şekilde yansımış; zaman zaman da (1960'lı yıllarda Kıbrıs Sorunundan kaynaklanan yalnızlaşmada olduğu gibi) negatif sonuçlarla karşılaşmıştır.

Bir bütün olarak değerlendirildiğinde, Türkiye'nin bu her iki dünyaya da birlikte aidiyetini bir avantaja dönüştürmeyi çoğu kere ihmal etmesinden kaynaklanan olumsuz sonuçlara maruz kaldığı veya en azından bunun gereğini spontane bir biçimde *refleks* olarak yerine getirdiği/getirmek zorunda kaldığı görülmektedir.

⁵³⁵ MAKOVSKY, s. 100.

Oysa Türkiye, bu çalışmada Türk dış politikasının belirleyici faktörleri ve etkileşim alanının analizinde bir bulgu olarak ortaya çıkan bu dualiteyi, ihmal etmek ya da buna ilişkin olarak sadece refleksif davranmak yerine, bir veri olarak kabul etmek yoluyla dış politikadaki hareket alanını ve manevra imkanlarını genişletmesi ve ulusal çıkarlarını maksimize edici bir şekilde kullanması mümkün görünmektedir.

Dolayısıyla da Türkiye, Doğu ve Batı Dünyasının aynı anda bir parçası olduğunu kabulle⁵³⁶, dış politikasını konseptiyonel düzeyde buna göre oluşturmalı, hiçbir zaman bu iki dünyadan biriyle, diğerini ihmal edip bağlarını bütünüyle koparacak şekilde “aynılaşmamalı”dır. Ancak bu sayede, Türkiye iki dünya arasında anlamlı ve yapıcı bir diyalog ve köprü rolü oynayabilir. Zira, bu dünyalardan biri ile mevcut olan bağlarını kopardığında, diğeri ile “aynılaşan” bir Türkiye’nin; “aynılaştığı” dünyadan hiçbir farkı kalmayacağından, koptuğu dünya nezdinde yapıcı rol oynamasına imkan tanıyacak fazladan enstrümanlara sahip olma niteliğini kaybedecektir.

Doğu ile Batı arasında bütün gereklerini yerine getirerek böyle etkin bir köprü rolünü oynayabilmek elbette hiç de kolay değildir. Ancak, coğrafi konumu, tarihi, siyasi ve kültürel yapısı ve bütün bu veriler zemininde şekillenen ekonomik, siyasal ve güvenlik parametreleri açısından, adeta dikte ettirici bir mahiyete bürünen anlamlı bir köprü rolünün bilinçle oynanması, Türkiye’nin geniş ölçekli ulusal çıkarlarına hizmet edeceği gibi; bölgesel ve global ölçeklerde refah, barış ve istikrara katkıda bulunacağından, insanlığın da yararına bir sonuç doğacaktır.

1983-1993 yılları arasında, önce Başbakan ve ardından da Cumhurbaşkanı olarak, Turgut Özal’ın çalışmada ortaya konulmuş olan diğer özel koşulların da elverişli zemin sağlanmasıyla bu dönemde Türk dış politikasında neredeyse tek başına belirleyici bir aktör rolü oynadığı anlaşılmaktadır.

⁵³⁶ Özertan da Türkiye-AB ilişkilerini inceleyen doktora çalışmasından çıkan bir sonuç olarak bu tespiti yapmaktadır. **ÖZERTAN**, s. 207.

On yıllık bir zaman zarfında Türk dış politikası karar alma mekanizmasında merkezi bir rol oynamış bulunan Özal'ın dış politika söylem ve uygulamaları bütünsel bir bakışla sistematikleştirilmeye çalışılarak bazı bulgular elde edilmiştir.

Özal'ın 1970'li yılların başlarından itibaren şekillendirilerek formüle edilen kapsamlı bir Türkiye projesine sahip olduğu anlaşılmaktadır. Türkiye'nin belli başlı bütün sorunlarına dair çözüm önerileri içermekte olan bu projenin, dış politikaya ilişkin görüş ve öneriler de taşıdığı, yani bir dış politika ayağının da bulunduğu dikkati çekmektedir. Zaten Türkiye ile ilgili genel bir projenin bir dış politika boyutuna da sahip olması bir anlamda kaçınılmazdır. Özal'ın 1983 yılında seçimleri kazanması ile birlikte, hükümet programına, yetmişli yıllarda ortaya atarak gittikçe daha da geliştirdiği söz konusu Türkiye projesini büyük ölçüde yansıttığı görülmüştür. Müteakip dönemlerdeki somut politika uygulamaları ve söylemlerinde konjonktürel şartlara bağlı küçük revizyonlar bir tarafa bırakılırsa ana eksenlerde bir süreklilik gözlemlenmektedir. Bu Türkiye projesinin dış politika boyutu, çalışmada "Özal'ın dış politika konsepti" şeklinde kavramsallaştırılarak incelenmiştir. Bu konseptir, öncelikle köklü yapısal reformlar yapmak suretiyle Türkiye'yi uluslararası ekonomik sistemle bütünleştirip dışa açmayı; ortak ekonomik çıkarlar temelinde ekonomik işbirliği tesis ederek barışa katkıda bulunmayı; bunun için de aktif ve dinamik bir dış politika takip etme zorunluluğunu içerdiği tespit edilmektedir.

Türkiye'nin Doğu ile Batı arasında bu iki dünyayı birbirine bağlayacak bir köprü rolü oynar hale gelerek, bölgesinde lider, dünyanın da önde gelen ülkeleri arasına girerek 21. yüzyılı bir Türk yüzyılı yapmanın Özal'ın dış politika konseptinde önemli bir amaç unsuru olarak kendini gösterdiği anlaşılmaktadır. Bunun için Türkiye, dünyadaki gelişme ve şartları iyi takip edip aktif davranmalıdır. Osmanlı varisi bir ülke olarak Türkiye, Balkanlar, Orta Doğu, Kafkaslar gibi çevresindeki geniş bir alanda verimli işbirliği projeleri oluşturarak, bu bölgelerin refah, güvenlik ve barışına hizmet edecek etkili roller oynayabilmelidir. Böylelikle Türkiye kendi refah, güvenlik ve barışını sağlamak şeklindeki dış politika hedeflerini gerçekleştirip içerdeki temel sorunlarını da çözmek suretiyle dünyanın önde gelen ülkeleri arasına girerek 21. yüzyılı Türkiye'nin ve Türklerin asrı yapma nihai hedefini gerçekleştirmiş olacaktır.

Özal'ın, ülkeyi dışa açmak, serbest piyasa ekonomisi, iletişim altyapısı gibi Türkiye'nin Batı ile ilişkilerinde önemli bir eksen olan AB üyeliğini kolaylaştırıcı mahiyette yapmış olduğu yapısal reformların, son tahlilde Türkiye'nin yukarıda işaret edilen köprü rolünü oynayabilmesinde elverişli bir altyapının oluşmasına önemli katkıda bulunduğunu söylemek mümkündür. Bundan daha önemlisi ise, çalışmada bir bulgu olarak ortaya çıktığı gibi, Özal'ın Türkiye'nin Doğu ile Batı arasında bir köprü rolü oynamasını, bir dış politika konsepti olarak da önemli öncelikli bir eksene oturttuğu anlaşılmaktadır.

Bu anlamda, Özal'ın en azından konseptiyonel düzeyde Türkiye'nin Doğu ile Batı arasında özgün bir konuma sahip olduğunun bilincinde olarak Türk dış politikasının ülkenin bu özgün konumuyla mütenasip olarak şekillenmesi gerektiğinin farkında olan bir dış politika aktörü olduğunu söylemek mümkündür.

BİBLİYOGRAFYA

- AKARSLAN** Mediha, Değişen Dünya Dengeleri Rusya Federasyonu. Yakın Çevre Politikası ve Türk Cumhuriyetleri, Bursa 1994.
- AKARSLAN** Mediha, Milli Mücadele Dönemi Türk Dış Politikası ve Atatürk, İstanbul 1995.
- AKMANDOR** Neşet / **PAZARCI** Hüseyin / **KÖNİ** Hasan, Orta Doğu Ülkelerinde Su Sorunu, 1994.
- AKYOL** Mehmet, Beni Çok Ararsınız!, Ankara 1999.
- ALBRECHT** Ulrich / **VOLGER** Helmut (Hrsg.), Lexikon der Internationalen Politik, München 1997.
- ANTONOROS** Evangelos, "Neue türkische Rolle", *Die Welt* Nr. 54, 05.03.1990.
- ARI** Tayyar, Amerika'da Siyasal Yapı, Lobiler ve Dış Politika, İstanbul 1997.
- ARI** Tayyar, Uluslararası İlişkiler, İstanbul 1997.
- ARMAOĞLU** Fahir, "Türkiye ve Batı Dünyasına Bir Bakış (Dün-Bugün-Yarın)", Tarihi Gelişmeler İçinde Türkiye'nin Sorunları Sempozyumu (Ankara, 8-9 Mart 1990), Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara 1995.
- ARMAOĞLU** Fahir, "Yarım Yüzyılın Türk-Amerikan İlişkileri, 1947-1997 ", İsmail Soysal (Ed.), Çağdaş Türk Diplomasisi: 200 Yıllık Süreç, Ankara 1999.
- ARMAOĞLU** Fahir, 20. Yüzyıl Siyasi Tarihi 1914-1980, Ankara 1983.
- ARMAOĞLU** Fahir, Belgelerle Türk-Amerikan Münasebetleri (Açıklamalı), Ankara 1991.
- ATAR** Yavuz, Türk Anayasa Hukuku, Konya 2000.
- AVCI** Nabi, "Ekonomide, Siyasette ve Toplumda Özal Dönemi ve Geleceğe Bakış", Türkiye Günlüğü, 1993, sy. 22.
- AXT** Heinz-Jürgen / **KRAMER** Heinz, Entspannung im Ägäiskonflikt?, Baden-Baden 1990.
- AXT** Heinz-Jürgen, "Der 'Islamische Bogen' vom Balkan bis Zentralasien: Die Türkei als neue Regionalmacht?", *SÜDOSTEUROPA*, 41. Jhg. 9/1992.
- AXT** Heinz-Jürgen, Griechenlands Außenpolitik und Europa: Verpaßte Chancen und neue Herausforderungen, Baden-Baden 1992.

- AYDIN Turan / BEKAR Olgan**, Türkiye'nin Orta ve Uzun Vadeli Çıkarları Açısından Türk-Rus İlişkileri, TESEV Yayını, Tarihsiz.
- BAĞCI Hüseyin**, "Alman Dış Politikası ve Türk-Alman İlişkileri: Sorunlar, Beklentiler", Atila Eralp (Ed.), Türkiye ve Avrupa, Ankara 1997.
- BAĞCI Hüseyin**, Die türkische Außenpolitik während der Regierungszeit Menderes von 1950 bis 1960 (Diss), Bonn 1988.
- BAĞCI Hüseyin**, Güvenlik Politikaları ve Risk Analizi Çerçevesinde Balkanlar (1991-1993), Ankara 1994.
- BARCHARD David**, "Özal'ın Programı Ekonomiyi Liberalleştirmeyi Amaçlıyor", Financial Times, 20.12.1983, in Dış Basında Türkiye, (1977 – 1987), Ankara 1987.
- BARLAS Mehmet**, Turgut Özal'ın Anıları, İstanbul 1994.
- BARON Almuth**, "Ankaras ehrgeizige Wasserpolitik macht den Nachbarn Sorgen", *Frankfurter Allgemeine Zeitung*, 27 .07.1997.
- BARON Almuth**, "Neue Orientierung am Bosphorus", *Frankfurter Allgemeine Zeitung* 03.04.1992.
- BEHAR Pierre**, Zentraleuropa im Brennpunkt (Çev. Brigitte und Rudolf Kellermayr), Köln 1994.
- BEHRENS Henning / NOACK Paul**, Theorien der Internationalen Politik, München 1984.
- BELLERS Jürgen / WOYKE Wichard** (Hrsg.), Analyse internationaler Beziehungen, Obladen 1989.
- BERGERDORFER GESPRÄCHSKREIS**, Im Kreuzungspunkt der Kräfte- Die Türkei in einer veränderten politischen Umwelt, Protokoll Nr. 109, Hamburg 1997.
- BERTRAM Christoph**, "Der starke Mann am Bosphorus" *ZEIT*, Nr. 21, 21.05.1993.
- BİLGE A. Suat**, Güç Komşuluk, Ankara 1992
- BİRAND Mehmet Ali**, Türkiye'nin Gümrük Birliği Macerası (1959-1995), İstanbul 1996.
- BLANK Stephen**, "Kafkasya Güvenliğinde Yeni Eğilimler", Avrasya Etütleri, İlkbahar 1998, sy. 13.
- BOSTANOĞLU Burcu**, "Uluslararası Politikada Kuramın Gerekliği: Türk-Amerikan İlişkilerine Eleştirel Bir Bakış", İhsan D. Dağı (Ed.), Türk Dış Politikasında Gelenek ve Değişim, Ankara 1998.
- BOZKURT Enver / KÜTÜKÇÜ Akif / POYRAZ Yasin**, Devletler Hukuku, Ankara 2000.

- BÖLÜKBAŞI Süha,** “Türkiye ve İsrail: Mesafeli Yakınlıktan Stratejik Ortaklığa”, Liberal Düşünce, Kış 1999, sy. 13.
- BÖLÜKBAŞI Süha,** “Türkiye’nin Yakınındaki Avrupa ile İlişkileri: Türk-Yunan Sorunları”, Atilla Eralp (Ed.), Türkiye ve Avrupa, Ankara 1997.
- BROWN J. F.,** “Türkiye: Balkanlar’a Dönüş mü?”, Türkiye Günlüğü, 1995, sy. 36.
- CALİS Saban,** “The Turkish State’s Identity and Decision Making Process”, Mediterranean Quarterly, Vol. 6, No 2, Spring 1995.
- CALİS Saban H.,** “Turkey in the International System of Western States”, Pakistan Horizon, Vol. 50, No 1, 1997.
- CAP Peter,** Analysen und Modelle auswärtiger Politik. Die wissenschaftsgeschichtliche Entwicklung vergleichender Studien auf dem Gebiet der Außenpolitik in den USA, München 1983.
- CASPAR Franz M.,** “Einstellung- und Verhaltensmuster in der innerorganisatorischen Entscheidungsprozessen”, Helga Haftendorn / Wolf-Dieter Karl / Joachim Krause / Lothar Wilker (Hrsg.), Werwaltete Außenpolitik. Sicherheits- und entspannungspolitische Entscheidungsprozesse in Bonn 1977.
- CASTELLAN Georges,** Balkanların Tarihi, (Çev. Ayşegül Yaraman-Başbuğu), İstanbul 1995.
- CEMAL Hasan,** Özal Hikayesi, Ankara 1990.
- Cumhuriyet,** 04.05.1993.
- CZEMPIEL Ernst-Otto,** Internationale Politik, München 1981.
- ÇALIŞ Şaban H.,** “Ulus, Devlet ve Kimlik Labirentinde Türk Dış Politikası”, Liberal Düşünce, Kış 99, c. 4, sy. 13.
- ÇALIŞ Şaban H.,** Hayaletbilimi ve Hayali Kimlikler. Neo-Osmanlılık, Özal ve Balkanlar, Konya 2001.
- ÇALIŞ Şaban H.,** Türkiye ve AB İlişkileri, Kimlik Arayışı, Politik Aktörler ve Değişim, Ankara 2001.
- ÇANDAR Cengiz,** “Dış Politikada Özal”, Nokta Dergisi, Özel Sayı, 25 Nisan-1 Mayıs 1993, sy. 18.
- ÇANDAR Cengiz,** “21. Yüzyıla Doğru Türkiye: Tarih ve Jeopolitiğin İntikamı”, Türkiye Günlüğü, 1992, sy. 19.
- ÇAYHAN Esra / GÜNEY ATEŞOĞLU Nurşin,** Avrupa’da Yeni Güvenlik Arayışları NATO-AB-TÜRKİYE, İstanbul 1996.

- ÇELİK Edip,** 100 Soruda Türkiye'nin Dış Politika Tarihi, İstanbul 1969.
- ÇETİNSAYA Gökhan,** "Türkiye-İran İlişkileri", İsmail Soysal (Ed.), Çağdaş Türk Diplomasisi: 200 Yıllık Süreç, Ankara 1999.
- DANKWART A. Rüstow,** Die Türkei: Brücke zwischen Orient und Okzident, Bonn 1990.
- DANKWART A. Rüstow,** Unutulan Müttefik Türkiye, (Çev. Hakan Türkkuşu), İstanbul 1989.
- DAVUTOĞLU Ahmet,** Stratejik Derinlik. Türkiye'nin Uluslararası Konumu, İstanbul 2001.
- DEDEOĞLU Beril,** "Değişen Uluslararası Sistemde Türkiye-ABD İlişkilerinin Türkiye-Avrupa Birliği İlişkilerine Etkileri", Faruk Sönmezoğlu(Ed.), Türk Dış Politikasının Analizi, İstanbul, 1998.
- DEMBINSKI Matthias / RUDOLF Peter / WILZEWSKI Jürgen (Hrsg.),** Amerikanische Weltpolitik nach dem Ost-West-Konflikt, Baden-Baden 1994
- Devletbaşkanı Kenan Evren'in, 26 Mayıs 1982'de Ankara'da İslam Kalkınma Bankası 6. Yıllık Toplantısı açış konuşması bkz. Newspost 28.05.1982.
- Dış Basında Türkiye 1977-1987, "Türk silâhlı kuvvetleri hala iktidar yetkisini kullanıyor", Başbakanlık Basın Yayın ve Enformasyon Genel Müdürlüğü, Ankara 1987.
- DOBLER Wolfgang,** Außenpolitik und öffentliche Meinung: Determinanten und politische Wirkungen außenpolitischer Einstellungen in den USA und der Bundesrepublik, Frankfurt am Main 1989
- DOĞAN Kutlay,** Turgut Özal Belgeseli, Ankara 1994.
- DONFRIED Karen E.** "Auf dem Weg einem neuen Gleichgewicht. Die Vereinigten Staaten, die NATO und die europäischen Sicherheit", Matthias Dembinski / Peter Rudolf / Jürgen Wilzewski (Hrsg.), Amerikanische Weltpolitik nach dem Ost-West-Konflikt, Baden-Baden 1994.
- DRUWE Ulrich / HAHLEBOHM Dörte / SINGER Alex,** Internationale Politik, Neuried 1995.
- EHRENZELLER Bernhard,** Legislative Gewalt und Aussenpolitik. Eine rechtsvergleichende Studie zu den parlamentarischen Entscheidungskompetenzen des deutschen Bundestag, des amerikanischen Kongresses und schweizerischen Bundesversammlung im Auswärtigen Bereich, Basel und Frankfurt am Main 1993.
- Türk Devrim Kurumu Araştırma Grubu (der.), Ekonomik Bağımsızlık Ulusal Kalkınma ve Sanayileşme için GÜMRÜK BİRLİĞİNE "HAYIR", , Ankara 1996.

- ELEKDAĞ, Şükrü,** “Karadeniz Ekonomik İşbirliği”, Sabahattin Şen (Ed.), Yeni Dünya Düzeni ve Türkiye, İstanbul 1992.
- ERTAN Fikret,** “Avrupa Gücü ne durumda?”, *Zaman* 10 Nisan 2001.
- FIRAT M. Melek,** 1969-71 Arası Türk Dış Politikası ve Kıbrıs Sorunu, Ankara 1997.
- Frankfurter Allgemeine Zeitung, 27.04.1992.
- Frankfurter Allgemeine Zeitung, 30.06.1990.
- FULLER Elizabeth,** “Konflikte im Transkaukasus: Wer könnte vermitteln?”, Europa-Archiv, Folge 7/1993.
- GASTEYGER Curt,** Europa zwischen Spaltung und Einigung 1945-1993, Bonn 1994.
- GEORGE Alexander L.,** Dış Politikada teori ve Pratik: Boşluğu Kapatın Köprü (Çev. Yalçın Taşhan), Ankara 1996.
- GİRGİN Kemal,** T.C. Hükümetleri Programlarında Dış Politikamız (70 Yılın Panoraması) 1923-1993, Ankara 1993.
- GİRGİN Kemal,** Osmanlı ve Cumhuriyet Dönemleri Diplomasi Tarihimiz, Ankara 1992.
- GÖKMEN Yavuz,** Özal Sendromu, Ankara 1992.
- GÖKMEN Yavuz,** Özal Yaşasaydı, Ankara 1994.
- GÖNLÜBOL Mehmet (db.),** Olaylarla Türk Dış Politikası (1919-1995), Ankara 1996.
- GÖNLÜBOL Mehmet,** Dış Politika İç Etkenler Açısından Bir Dış Politika İncelemesi, Ankara 1969.
- GÖTZ Roland / HALBACH Uwe,** Politische Lexikon GUS, München 1992.
- GÖZEN Ramazan,** “Türk Dış Politikasında Karar Alma Mekanizması, Turgut Özal ve Körfez Krizi”, Yeni Türkiye, 1996, sy. 9.
- GÖZEN Ramazan,** “Türkiye’nin II. Körfez Savaşı Politikası: Aktif Politika ve Sonuçları”, Dağı İhsan D. (Ed.), Türk Dış Politikasında Gelenek ve Değişim, Ankara 1998.
- GÖZEN Ramazan,** Amerikan Kışkacında Dış Politika: Körfez Savaşı, Turgut Özal ve Sonrası, Ankara 2000.
- GROTHUSEN Klaus-Detlev,** “Außenpolitik”, in: Südosteuropa-Handbuch, Bd. IV, TÜRKİE, Klaus-Detlev Grothusen (Hrsg.), Göttingen 1985.
- GÜL Atakan / GÜL Ayfer,** Avrasya Boru Hatları ve Türkiye, İstanbul 1995.

- GÜLDEMİR** Ufuk, Çevik Kuvvetin Gölgesinde Türkiye (1980-1984), İstanbul 1987.
- GÜLDEMİR** Ufuk, Texas Malatya, İstanbul 1992.
- GÜNER** Engin, Özal'lı Yıllarım, İstanbul 2000.
- GÜRBAY** Gülistan, "Özal Dönemi Türk Dış Politikası", Dış Politika, c. VI, 1995, sy. 2.
- GÜRÜN** Kamuran, Akıntıya Kürek. Bir Büyükelçinin Anıları, İstanbul 1994.
- GÜRÜN** Kamuran, Dış İlişkiler ve Türk Politikası (1939 dan günümüze kadar), Ankara 1983.
- GÜRÜN** Kamuran, Türk-Sovyet İlişkileri (1920-1953), Ankara 1991.
- GÜVENÇ** Serhat, "TSK'nın Sınırötesi Girişim Yetenekleri: Ulusal Güvenlik Politikasında Yeni Boyut", Gencer Özcan / Şule Kut (Ed.), En Uzun Onyıl, İstanbul 1998.
- HAFTENDORN** Helga / **WILKER** Lothar / **WÖRMANN** Claudia, Die Außenpolitik der Bundesrepublik Deutschland, Berlin 1982.
- HAFTENDORN** Helga, "Aussenpolitische Prioritäten und Handlungsspielraum. Ein Paradigma zur Analyse der Aussenpolitik Deutschland", in: PVS, Nr. 1/1989.
- HAFTENDORN** Helga, "Verflechtung und Interdependenz als Strukturbedingungen westdeutsche Außenpolitik", Helga Haftendorn / Wolf-Dieter Karl / Joachim Krause / Lothar Wilker (Hrsg.), Werwaltete Außenpolitik. Sicherheits-und entspannungspolitische Entscheidungsprozesse in Bonn, Köln 1978.
- HAFTENDORN** Helga, "Zur Theorie Aussenpolitischer Entscheidungsprozesse", in: Theorien der Internationalen Beziehungen, PVS 21/1990.
- HALBACH** Uwe, "Weltpolitik und Eigenentwicklung in Zentralasien", in: AUSSENPOLITIK IV/1992.
- HANKE** Thomas, "Neue Brücke nach Europa", *DIE ZEIT* Nr. 25, 17.04.1988.
- HUBEL** Helmut / **KUPPER** Siegfried, Sowjetunion und Dritte Welt, Politische Beziehungen und Interessen, Arbeitspapiere zur Internationalen Politik 14, Bonn 1981.
- Hürriyet, 27 Şubat 1997
- HYLAND** William G. / **KAISER** Karl / **KIMURA** Hiroshi, Der Fortgang der Ost-West Beziehungen. Probleme und Möglichkeiten, Bonn 1996.
- İBRAHİMLİ** Haleddin, Değişen Avrasya'da Kafkasya, Ankara 2001.

- İLHAN Cem,** “Özal’ın Rüyası”, Nokta Dergisi, Özel Ek, 25 Nisan-1 Mayıs 1993, sy. 18.
- İLHAN Suat,** Jeopolitik Duyarlılık, Ankara 1989.
- İSEN Mustafa,** “Balkanlarda Değişen Sınırlar”, Türkiye Günlüğü, 1992, sy. 19.
- KAISER Karl / MAULL Hanns W. (Hrsg.),** Deutschlands Außenpolitik Band 1: Grundlagen, München 1994.
- KAPLAN A. Morton,** “Systemtheoretische Modelle des internationalen Sistem”, Helga Haftendorn (Hrsg.) unter Mitarbeit von Hans Hoyng und Joachim Krause, Theorie der Internationalen Politik. Gegenstand und Methoden der Internationalen Beziehungen, Darmstadt 1975.
- KARAOSMANOĞLU Ali L.,** “Die neue regionale Rolle der Türkei”, in: Europa-Archiv, Folge 15/1993.
- KARLUK Rıdvan,** Avrupa Birliği ve Türkiye, İstanbul 1996.
- KEGLEY Charles W. / WITTKOPF Eugener R.,** American Foreign Policy. Pattern and Process, New York, 1996.
- KHALILZAD Zalmay / LESSER Ian O./ LARRABE F. Stephen,** Türk-Batı İlişkilerinin Geleceği: Stratejik Bir Plana Doğru, (Çev. Işık Kuşçu), Ankara 2001.
- KINDERMANN Gottfried-Karl (Hrsg.),** Grundelemente der Weltpolitik (4. Aufl.), München 1991.
- KINDERMANN Gottfried-Karl,** “Wirtschaftliche Faktoren Auswärtiger und internationaler Politik”, Gottfried-Karl Kindermann (Hrsg.), Grundelemente der Weltpolitik, München 1991.
- KINDERMANN Gottfried-Karl,** “Zur Methodik der Internationalen Konstellationalyse”, Gottfried-Karl Kindermann (Hrsg.), Grundelemente der Weltpolitik, München 1991.
- KİRİŞÇİOĞLU Kemal,** “Uluslararası Sistemdeki Değişmeler ve Türk Dış Politikasının Yeni Yönelimleri”, Faruk Sönmezoğlu (Ed.), Türk Dış Politikasının Analizi, İstanbul 1998.
- KOCABAŞ Süleyman,** Kuzeyden Gelen Tehdit. Tarihte Türk-Rus Mücadelesi, İstanbul 1989.
- KOHEN Sami,** “Yol gösterici AB anketi”, Milliyet 7 Haziran 2000.
- KOHLER-KOCH Beate,** “Interdependenz”, Volker Rittberger (Hrsg.), Theorien der Internationalen Beziehungen, PVS 21/1990, Opladen 1990.
- Köprü,** “Türkiye Yol Ayrımında”, Mart 1991, sy. 15.

- KRAMER Heinz,** “Die Türkei zwischen Europa, Asien und dem Nahen Osten-eine aufstrebende Regionalmacht?”, in: Südosteuropa Mitteilungen, Nr. 2, 1992.
- KRAMER Heinz,** Avrupa ve Amerika Karşısında Değişen Türkiye, (Çev. Ali Çimen), İstanbul 2001.
- KRAMER Heinz,** Die Europäische Gemeinschaft und die Türkei. Entwicklung, Probleme und Perspektiven einer schwierigen Partnerschaft, Baden-Baden 1988.
- KRAMER Heinz,** Die Türkei: Gefährdeter Partner der westlichen Allianz. Ansatzpunkte für Beiträge zur wirtschaftlichen, sozialen und sicherheitspolitischen Stabilisierung, Ebenhausen 1981.
- KRAMER Heinz,** Sicherheitspolitische Perspektiven der Türkei nach dem Ende des Ost-West-Konflikts und europäische Sicherheitspolitik, SWP, Ebenhausen 1992.
- KRECH Hans,** “Die Türkei im Aufwind”, Europäische Sicherheit, Nr. 2, Februar 1993.
- KUREYŞİ Abdurrahman,** İslam Ülkeleri Arasında Ekonomik ve Sosyal İşbirliği, İstanbul 1983.
- KUT Şule,** “Türkiye’nin Soğuk Savaş Sonrası Dış Politikasının Anahatları”, Gencer Özcan / Şule Kut (Eds.), En Uzun Onyıl, İstanbul 1998.
- KUT Şule,** “Yugoslavya Bunalımı ve Türkiye’nin Bosna-Hersek ve Makedonya Politikası: 1990-1993”, Faruk Sönmezöğlu (Ed.), Türk Dış Politikasının Analizi, İstanbul, 1998.
- KÜRKÇÜOĞLU Ömer,** Türkiye’nin Arap Orta Doğu’suna Karşı Politikası (1945-1970), Ankara 1972.
- LERCH Wolfgang Günter,** “Die Türkei als regionale ‘Grossmacht’ ”, *Aus Politik und Zeitgeschichte*, B 38-39/1993.
- LERCH Wolfgang Günter,** “Eine neue Rolle für Ankara”, *Frankfurter Allgemeine Zeitung* 18.02.1992.
- LERCH Wolfgang Günter,** “Vom Schwellenland zur Mittelmacht” *Frankfurter Allgemeine Zeitung*, 13.03.1993.
- LESSER Ian O. / FULLER Graham E.,** Balkanlar’dan Batı Çin’e Türkiye’nin Yeni Jeopolitik Konumu, (Çev. Meral Gönenc), İstanbul 2000.
- MAHMUD Hayrullah,** Özal’ın Değişim Paradigması. Tonton Zamanı, İstanbul 2001.

- MAKOVSKY Alan O.,** "Türkiye", Robert Chase / Emily Hill / Paul Kennedy (Eds.), Eksen Ülkeler. Gelişen Dünyada ABD Politikasının Yeni Hatları, (Çev. Belkıs Ç. Dişbudak), İstanbul 2000.
- MANGO Andrew,** Türkiye'nin Yeni Rolü, (Çev. Erhan Yükselci - Şükrü Demircan) Ankara 1995.
- MANİSALI Erol,** İçyüzü ve Perde Arkasıyla AVRUPA ÇIKMAZI. Türkiye-Avrupa Birliği İlişkileri, 2001.
- MANOUSAKIS Gregor M.,** "Türkische Außenpolitik auf dem Balkan", in: Europäische Sicherheit, 9/1993.
- McGHEE George,** ABD-NATO-Türkiye-Ortadoğu, Ankara 1992.
- MEINARDUS Ronald,** Die Türkei-Politik Griechenlands: Der Zypern-, Ägäis- und Minderheitenkonflikt aus der Sicht Athens (1967-1982), Frankfurt am Main 1985.
- Milli Gazete, 8 Ocak 1990.
- Milliyet, 21 Şubat 1997
- MOR Hasan,** "AB'nin Aralık 1999 Helsinki Zirvesi Kararları ve Kıbrıs Sorunu", SÜHFD., c. 7, 1999, sy. 1-2.
- MOR Hasan,** "AB'nin Güvenlik Politikasında Sorunlar mı var? ", Yeni Yüzyıl, 16 Temmuz 1995.
- MOR Hasan,** "Die Technologietransferproblematik in den internationalen Beziehungen", SÜHFD., Milenyum Armağanı, c. 8, 2000, sy. 1-2.
- MÜLLER Harald / RISSE-KAPPEN Thomas,** "Internationale Umwelt, gesellschaftliches Umfeld und außenpolitischer Prozeß in liberaldemokratischen Industrienationen", in: Volker Rittberger (Hrsg.), Theorien der Internationalen Beziehungen, PVS 21/1990, Opladen 1990.
- NAGLER Jörg,** "Territoriale Expansion, Sklavenfrage, Sezessionskrieg, Rekonstruktion, 1815-1877", Will Paul Adams/ Ernst-Otto Czempel / Berndt Ostendorf / Kurt L. Shell / P. Bernd Spain / Michael Zöller(Hrsg.), Länderbericht USA. Band I. Geographie Geschichtes Politische Kultur Politische System Wirtschaft, Bonn 1992.
- NOHLEN Dieter, FERNANDEZ Mario** "Demokratisierung und Außenpolitik" Dieter Nohlen, Mario Fernandez Alberto van Klaveren (Hrsg.), Demokratie und Außenpolitik in Lateinamerika, Opladen 1991.

- NUREŞ Nurver,** “Karadeniz Ekonomik İşbirliği: Sorunlar ve Fırsatlar”, İsmail Soysal (Ed.), Çağdaş Türk Diplomasisi: 200 Yıllık Süreç, Ankara 1999.
- NUROĞLU Mehmet (Ed.),** Ne Dediler? - Sevgi Şelalesi - Sekizinci Reiscumhur Turgut Özal’ın Vefatı Sebebiyle Türk Basınında Çıkan Yazılar I-II, İstanbul 1993.
- OKMAN Cengiz,** “Teorik Çerçeve Türkiye’nin Dış Politika Seçenekleri”, Sabahattin Şen (Ed.), Yeni Dünya Düzeni ve Türkiye, İstanbul 1992.
- ORAN Baskın,** “Türkiye’nin ‘Kuzeydeki Büyük Komşu’ Sorunu Nedir? Türk-Sovyet İlişkileri 1939-1970”, AÜSBFD., c. XXV, 1970, sy. 1.
- ÖĞÜTÇÜ Mehmet,** Yükselen Asya, Ankara 1998.
- ÖZAL Turgut,** “Türkiye’nin Önünde Hacet Kapıları Açılmıştır” (Mustafa Çalık’ın Mülakatı), Türkiye Günlüğü, 1992, sy. 19.
- ÖZAL Turgut,** Cumhurbaşkanı Turgut Özal’ın “21. Asır Türkiye’nin ve Türklerin Asrı Olacak” Konulu Konuşmaları (22 Mayıs 1991 Bursa-Çelik Palas), Başbakanlık Basımevi, Ankara 1991.
- ÖZAL Turgut,** Cumhurbaşkanı Turgut Özal’ın “Dünyadaki Yeni Dengeler ve Türkiye” Konulu Pazar Toplantılarında Yaptıkları Konuşma (17 Kasım 1991 İstanbul-President Otel), Başbakanlık Basımevi, Ankara 1992.
- ÖZAL Turgut,** Cumhurbaşkanı Turgut Özal’ın “Türkiyemiz, Dünya ve Gelecek” Konulu Konuşma, Efes Oteli (21 Mayıs 1990), Başbakanlık Basımevi, Tarihsiz
- ÖZAL Turgut,** Cumhurbaşkanı Turgut Özal’ın Dış Politika ve Ekonomi Açılarında Türkiye’nin Stratejik Öncelikleri Adlı Uluslararası Sempozyumun Açılışında Yaptıkları Konuşma (5 Kasım 1991 İstanbul), Başbakanlık Basımevi, Ankara 1992.
- ÖZAL Turgut,** Cumhurbaşkanı Turgut Özal’ın III. İzmir İktisat Kongresindeki Konuşmaları (4 Haziran 1992 İzmir), II. İzmir İktisat Kongresi Kapanış Konuşmaları (7 Kasım 1981 İzmir), Tarihsiz.
- ÖZAL Turgut,** Cumhurbaşkanı Turgut Özal’ın İş Dünyası Vakfı Toplantısındaki Konuşmaları, “Tutkiye’de Gerçekleşen Büyük Değişim”/ “İkinci Değişimin Amacı 15 İleri Batı Ülkesinin Arasına Katılmak”, (2 Ekim 1992 İstanbul-Conrad Otel) Başbakanlık Basımevi, Ankara 1992

- ÖZAL Turgut,** Cumhurbaşkanlığı Turgut Özal'ın Körfez Krizi Konusunda Basın Mensuplarıyla Yaptıkları Sohbet Toplantısı, (Çankaya Köşkü, 18 Ağustos 1990), Başbakanlık Basımevi, Ankara 1991.
- ÖZAL Turgut,** Cumhurbaşkanlığı Turgut Özal'ın Manisa Gazeteciler Cemiyeti'nde Yaptıkları konuşma, (5 Mart 1991), Başbakanlık Basımevi, Ankara 1991
- ÖZAL Turgut,** Cumhurbaşkanlığı Turgut Özal'ın Marmara Kulübü Toplantısındaki Konuşmaları. "Geleceğe Bakış"-“Değişim”, (İstanbul, 16 Ekim 1992, The Marmara Otel), Başbakanlık Basımevi, Ankara 1992.
- ÖZAL Turgut,** Cumhurbaşkanlığı Turgut Özal'ın TBMM'de Yemin Töreninde Yaptığı Konuşma, (9 Kasım 1989 Ankara), Cumhurbaşkanlığı Turgut Özal'ın Cumhurbaşkanlığı Devir Töreninde Yaptığı Konuşma (9 Kasım 1989 Ankara), Cumhurbaşkanlığı Turgut Özal'ın Atatürk'ü Anma Günü Münasebetiyle Yaptığı konuşma (10 Kasım 1989 Ankara), (Üçü bir kitapçıkta, Tarihsiz).
- ÖZAL Turgut,** Başbakan Turgut Özal'ın Basın mensuplarına açıklama, mülakat ve konuşmaları 13.12.1987-12.12.1988, Başbakanlık Basımevi, Ankara 1988.
- ÖZAL Turgut,** Başbakan Turgut Özal'ın konuşma, mesaj, beyanat ve mülakatları 13.12.1983-12.1.2.1984, Başbakanlık Basımevi, Ankara 1984.
- ÖZAL Turgut,** Başbakan Turgut Özal'ın konuşma, mesaj, beyanat ve mülakatları 13.12.1984-12.12.1985, Başbakanlık Basımevi, Ankara 1985.
- ÖZAL Turgut,** Başbakan Turgut Özal'ın konuşma, mesaj, beyanat ve mülakatları 13.12.1985-12.12.1986, Başbakanlık Basımevi, Ankara 1986.
- ÖZAL Turgut,** Başbakan Turgut Özal'ın konuşma, mesaj, beyanat ve mülakatları 13.12.1986-12.12.1987, Başbakanlık Basımevi, Ankara 1987.
- ÖZAL Turgut,** Başbakan Turgut Özal'ın Resmi Geziler-Tesis Açılışları ve Toplantılarda yaptığı konuşmalar 13.12.1988-31.10.1989, Başbakanlık Basımevi, Ankara 1989.
- ÖZAL Turgut,** Başbakan Turgut Özal'ın Yurtdışı temaslarındaki konuşmaları 13.12.1988-31.10.1989, Başbakanlık Basımevi, Ankara 1989.
- ÖZCAN Gencer,** "Doksanlı Yıllarda Türkiye'nin Değişen Güvenlik Ortamı", Gencer Özcan / Şule Kut (Eds.), En Uzun Onyıl, İstanbul 1998.

- ÖZCAN** Gencer, "Türkiye'de Siyasal Rejim ve Dış Politika: 1983-1993", Faruk Sönmezoğlu (Ed.), Türk Dış Politikasının Analizi, İstanbul, 1998.
- ÖZDEMİR** Hikmet, Rejim ve Asker, İstanbul 1993.
- ÖZERTAN** S. Nüşet, Türkiye: Mittel oder Mittler? Zu den politisch-kulturellen Grundlagen eines EG-Beitritts. Unter besonderen Berücksichtigung der historisch gewachsenen Identitätsstruktur der Türkei (Diss.), Hamburg 1990.
- ÖZTÜRK** Osman Metin, Anayasal Düzeyde Savunma ve Güvenlik Yapılanması, Ankara 1997.
- PAKDEMİRLİ** Ekrem, Yabancı Basında Cumhurbaşkanı Özal'ın Ölümü, Ankara 1994.
- PAPANTONIOU** Antonios, Griechenland in der EPZ. Die Außenpolitik Griechenlands seit dem Beitritt in die EG unter besonderer Berücksichtigung seiner Teilnahme an der EPZ, Frankfurt am Main 1993. •
- PAZARCI** Hüseyin, Uluslararası Hukuk Dersleri, I. Kitap, İstanbul 1995.
- PFETSCH** Frank R., Die Aussenpolitik der Bundesrepublik 1949-1992, (2.Aufl.) München 1993.
- PÖSCHL** Rainer, Vom Neutralismus zur Blockpolitik. Hintergründe der Wende in der türkischen Außenpolitik nach Kemal Atatürk, München 1985.
- Radikal, 15 Haziran 1997
- RATTINGER** Hans / **BEHNKE** Joachim / **HOLST** Christian, Aussenpolitik und Öffentliche Meinung in der Bundesrepublik, Eine Datenhandbuch zu Umfragen seit 1954, Frankfurt am Main 1995.
- REISSNER** Johannes, "Internationale islamische Organisationen", Werner Ende/Udo Steinbach, Der Islam in der Gegenwart, Freiburg 1989.
- REMMERT** Michael, Westeuropäische Zusammenarbeit in der Sicherheits- und Verteidigungspolitik, Baden-Baden 1994.
- ROSENAU** N. James, "Problembereiche und national-international Vermittlungsprozesse", Helga Haftendorn (Hrsg.) unter Mitarbeit von Hans Hoyng und Joachim Krause, Theorie der Internationalen Politik. Gegenstand und Methoden der Internationalen Beziehungen, Darmstadt 1975.
- RÜHL** Lothar, "Kollektive Sicherheit und Allianzen", Karl Kaiser / Hans-Peter Schwarz (Hrsg.), Die neuen Weltpolitik, Bonn 1995.

- SANDER Oral,** "Türk Dış Politikasında Sürekliliğin Nedenleri", AÜSBFD., c. XXXVII, 1982, sy. 3-4.
- SANDER Oral,** "Yeni Bir Bölgesel Güç Olarak Türkiye'nin Dış Politika Hedefleri", Faruk Sönmezoğlu (Ed.), Türk Dış Politikasının Analizi, İstanbul, 1998.
- SARIBAY Ali Yaşar,** "Dış Politika Kararlarının Belirlenmesinde Psikolojik Etkenler ve Türkiye", Faruk Sönmezoğlu (Ed.), Türk Dış Politikasının Analizi, İstanbul, 1998.
- SARICA Murat / TEZİÇ Erdoğan / ESKİYURT Özer,** Kıbrıs Sorunu, İstanbul 1975.
- SCHÄFER Margit,** Die Außenpolitik der Administration James Earl Carter: Kontinuität und Wandel, Frankfurt am Main 1992.
- SCHELLHORN Kai M.,** "Wie entstehen außenpolitische Entscheidungen?", Gottfried-Karl Kindermann (Hrsg.), Grundlelemente der Weltpolitik, (4. Aufl.), München 1991.
- SCHLEGEL Dietrich,** "Pragmatismus zwischen der Türkei und Europa", in: *Aussenpolitik*, Jg. 37, 3. Quartal 1986.
- SCHWELIEN Michal,** "Wasserspiel an Euphrat und Tigris", *Die Zeit*, 8-15 Februar 1991.
- SEVER Ayşegül,** Soğuk Savaş Kuşatmasında Türkiye, Batı ve Orta Doğu 1945-1958, İstanbul 1997.
- SEVER Metin / DİZDAR Cem,** Yeni Arayışlar, Yeni Yönelimler. 2. Cumhuriyet Tartışmaları, İstanbul 1993. s.
- SEZER Duygu,** Kamu Oyu ve Dış Politika, Ankara 1972.
- SNYDER Richard C. / BRUCK H. W. / SAPIN Burton,** "Entscheidungsanalyse und Internationale Beziehungen", Helga Haftendorn (Hrsg.) unter Mitarbeit von Hans Hoyng und Joachim Krause, Theorie der Internationalen Politik. Gegenstand und Methoden der Internationalen Beziehungen, Darmstadt 1975.
- SOYSAL Mümtaz,** Dış Politika ve Parlamento, Ankara 1964.
- SOYSAL İsmail,** "Türk-Arap İlişkileri (1918-1997)", İsmail Soysal (Ed.), Çağdaş Türk Diplomasisi: 200 Yıllık Süreç, Ankara 1999.
- SÖNMEZOĞLU Faruk,** Uluslararası Politika ve Dış Politika Analizi, İstanbul 2000.
- SÖNMEZOĞLU Faruk (Ed.),** Uluslararası İlişkiler Sözlüğü, İstanbul 1992.
- SÖNMEZOĞLU Faruk,** ABD'nin Türkiye Politikası (1964-1980), İstanbul 1995.

- STARR** Joyce R., "Turgut Özal-Dünyaya Geniş Açıdan Bakış", The Baltimore Sun, 25.04.1985, in *Dış Basında Türkiye (1977 – 1987)*, Ankara 1987.
- STEINBACH** Udo / **HOFMEIER** Rolf / **SCHÖNBORN** Mathias (Hrsg.), *Politisches Lexikon Nahost Nordafrika*, München 1994.
- STEINBACH** Udo, "Der veränderte Stellenwert des Nahen und Mittleren Ostens in der türkischen Außenpolitik. Nationale und religiöse Rückbesinnung als Motive einer Neuausrichtung", *Europa-Archiv*, 18/1976.
- STEINBACH** Udo, "Die Türkei steht in der Dritten Republik" , in: *Außenpolitik* 3/1998.
- STEINBACH** Udo, *Die Türkei im 20. Jahrhundert. Schwieriger Partner Europas*, Bergisch Gladbach 1996.
- STEINBACH** Udo, *Grundlagen und Ansätze einer Neuorientierung der türkischen Außenpolitik*, Ebenhausen 1973.
- STEINBACH** Udo, *Kranker Wächter am Bosphorus*, Freiburg 1974.
- ŞAHİN** Cemalettin / **DOĞANAY** Hayati; *Türkiye Coğrafyası (Fiziki, Beşeri, Ekonomik, Jeopolitik)*, Ankara 2000.
- ŞEHSUVAROĞLU** Lütfü, *Su Barışı. Türkiye ve Ortadoğu Su Politikaları*, İstanbul 1997.
- ŞEN** Faruk, "Die Türkei als Ordnungsmacht", *Südosteuropa Mitteilungen* Nr. 3, 1993.
- ŞEN** Faruk, "Brücke zwischen Ost und West", *Auslandskurier*, 2/1994.
- ŞEN** Faruk, *Schwarzmeer-Wirtschaftskooperationsregion als eine mögliche Ergänzung für die Europäische Gemeinschaft?, Zentrum für Türkeistudien. Aktuell Nr. 6*, Essen 1992.
- ŞEN** Sabahattin (Ed.), *Su Sorunu, Türkiye ve Orta Doğu*, İstanbul 1993.
- ŞEN** Serdar, *Cumhuriyet Kültürünün Oluşum Sürecinde Bir İdeolojik Aygıt Olarak Silahlı Kuvvetler ve Modernizm*, İstanbul 1996.
- ŞENSES** Fikret / **ALKAÇAR** Baki / **YEŞİLADA** Birol Ali / **FİSUNOĞLU** Mahir, *Türkiye'nin Avrupa Topluluğu'na Üyelikinin Dış Ticaretimize Etkileri*, Ankara 1988.
- T.C. DIŞİŞLERİ BAKANLIĞI**, *Cumhuriyetin İlk On Yılı ve Balkan Paktı (1923-1934)*, Ankara 1974.
- TAN** Ahmet, "Maalesef 'Özalcı' Bir Yazı", *Cumhuriyet*, 18 Şubat 1992.

- TANÖR Bülent,** "Siyasi Tarih", Bülent Tanör / Korkut Boratav / Sina Akşin (Eds.), Türkiye Tarihi 5: Bugünkü Türkiye 1980-1995, 2. Basım, İstanbul 1997.
- TANÖR Bülent,** "Türkiye'nin Dış İlişkilerinin İç Hukuk Rejimi", Faruk Sönmezoğlu (Ed.), Türk Dış Politikasının Analizi, İstanbul 1998.
- The Wall Street Journal, 9.11.1983.
- TIBI Bassam,** "Die neue Rolle der Türkei", Die Politische Meinung 38. Jhg. Juli 1993 - Nr. 287.
- TUDYKA Kurt,** "Politische Ökonomi der internationalen Beziehungen", in: Theorien der Internationalen Beziehungen, PVS 21/1990.
- TUNÇER İdil,** "Rusya Federasyonu'nun Yeni Güvenlik Doktrini: 'Yakın Çevre' ve Türkiye", Gencer Özcan / Şule Kut (Ed.), En Uzun Onyıl, İstanbul 1998.
- TURGUT Mehmet,** Başkanlık Sistemi Ordu ve Demokrasi, İstanbul 1998.
- TÜRK-ARAP İLİŞKİLERİ,** Genelkurmay Basımevi, Ankara 1976.
- Türkiye Günlüğü, 1992, sy. 19.
- ULUATAM Özhan,** Damlaya Damlaya... Ortadoğu'nun Su Sorunu, Ankara 1998.
- USLU Nasuh,** Türk-Amerikan İlişkilerinde Kıbrıs, Ankara 2000.
- UZGEL İlhan,** "Doksanlarda Bir İşbirliği ve Rekabet Alanı Olarak Balkanlar", Gencer Özcan / Şule Kut (Eds.), En Uzun Onyıl, İstanbul 1998.
- ÜLMAN A. Haluk / SANDER Oral,** "Türk Dış Politikasına Yön Veren Etkenler (1923-1968) II", AÜSBEFD., c. XXVII, 1972, sy. 1.
- ÜLMAN Burak,** "Türkiye'nin Yeni Güvenlik Algılaması ve 'Bölücülük' ", Gencer Özcan / Şule Kut (Ed.), En Uzun Onyıl, İstanbul 1998.
- ÜLMAN Haluk,** "Türk Dış Politikasına Yön Veren Etkenler (1923-1968) I", AÜSBEFD., c. XXIII, Eylül 1968, sy. 3-4.
- ÜNAL Hasan,** "AGSP/AGSK tartışmaları", Zaman 5 Nisan 2001.
- VARDAR Deniz,** "Türkiye'nin Avrupa Topluluğu / Avrupa Birliği İlişkileri", Faruk Sönmezoğlu (Ed.), Türk Dış Politikasının Analizi, İstanbul 1998.
- WALTMANN Frank,** Formen der regionalen Zusammenarbeit am Schwarzen Meer und Zentralasien vor dem Hintergrund europäischer Integrationserfahrungen. Geostrategische Implikationen für die Außenpolitik der Türkei (Diss.), Freiburg 1995.

- WOYKE** Wichard (Hrsg.), Handwörterbuch Internationale Politik, Bonn 1995.
- WOYKE** Wichard, Europäische Organisationen: Eine Einführung, Oldenburg 1995.
- YAVUZALP** Ercüment, Dış Politikada Oyunun Kuralları, Ankara 1998.
- YAVUZALP** Ercüment, Liderlerimiz ve Dış Politika, Ankara 1996.
- Yeni Yüzyıl, 8 Haziran 1997.
- YETKİN** Murat, Ateş Hattında Aktif Dış Politika, İstanbul 1992.
- YILMAZ** Bahri, "Die neue Rolle der Türkei in der internationalen Politik", *Aussenpolitik* 1/94.
- Zaman, 11 Ocak 1997
- Zaman, 20 Ocak 1992.
- ZBIGNIEW** Brzezinski, Büyük Satranç Tahtası. Amerika'nın Önceliği ve Bunun Jeostratejik Gerekleri (Çev. Ertuğrul Dikbaş / Ergun Kocabıyık), İstanbul 1998.
- ZIMMER** Matthias, Nationales Interesse und Staatsräson. Zur Deutschlandpolitik der Regierung Kohl 1982-1989, Paderborn 1992.